

REVISTA DE MENORCA

PUBLICACIÓ DE L' ATENEU CIENTÍFIC, LITERARI I ARTÍSTIC DE MAÓ

FUNDADA EL 1888
(ANY LXXXIII - VUITENA ÈPOCA)

MAÓ
PRIMER SEMESTRE
1992

Portada: Detall de l'obra «*Puerto Mahón*», oli de Joan Font.
Esquadra anglesa fondejada al voltant de l'illa Plana.
(Foto: Cristina Andreu Adame)

Publicació editada per l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó,
amb la col·laboració de l'IME (Institut Menorquí d'Estudis).
C/Rovellada de Dalt, 25. 07703 Maó (Menorca) Tel. 360553

Director honorari: Francesc Hernández Sanz
Direcció: Joan C. de Nicolás Mascaró i Josep M. Vidal Hernández
Consell de Direcció: Francesc Tutzó Bennassar, president de l'Ateneu;
Miquel Àngel Limón Pons, secretari, i Francesc Olives Enrich, administrador.
Consell Assessor: Lluís Casanovas Marquès, Salvador Castelló Carreras,
Gabriel Julià Seguí, Ignasi Mascaró Pons, Pilar
Morillas Praena, Joan C. de Nicolás Mascaró, Ponç Pons Giménez
i Josep Miquel Vidal Hernández.

Subscripcions, venda i intercanvi: Ateneu de Maó. Rovellada de Dalt, 25
07703 Maó (Menorca). Telf. 36 05 53
Preu de subscripció: 3.200 ptes., tot l'any
Preu d'aquest número: 2.000 ptes., (IVA inclòs)
ISSN: 0211-4550 Dipòsit legal: MH-1958
Imprimeix: Editorial Menorca, S.A. Avinguda Central, 5
(Polígon Industrial de Maó)

Sumari

CRISTINA ANDREU ADAME, FRANCESC ISBERT VAQUER. <i>Estudi i restauració de quatre quates del pintor Joan Font i Vidal (1811-1885)</i>	5
CRISTINA ANDREU ADAME. <i>Adquisició d'una obra de Giuseppe Chiesa per al Museu de Menorca</i>	23
FRANCESC ISBERT. <i>Restauració del quadre «Comte de Cifuentes» de l'Ajuntament de Maó</i>	29
GABRIEL JULIÀ I SEGUÍ. <i>La confraria i la capella del Roser de la parròquia d'Alaior</i>	39
PEP VILA. <i>Dues mostres del teatre representat a Maó durant la dominació francesa (1756-1763)</i>	59
JAUME MASCARÓ PONS. <i>9 de juliol: història i mite</i>	81
ANDREU MURILLO I TUDURÍ. <i>La capbreuació general de 1600 a Menorca</i>	89
MICAELA MATA. <i>La verdadera historia del Camí d'En Kane</i>	95
GERMÀ COLL MESQUIDA. <i>Una carta pastoral del bisbe de Menorca Antonio Ceruelo i Sanz (1824-1830)</i>	105
VÍCTOR GUERRERO AYUSO. <i>Posibles representaciones prehistòriques de barcos de juncos en Menorca</i>	131
E. OLIVA, J.L. HERNÁNDEZ, M.G. SEGUÍ, F. MARTÍ, N. LÓPEZ. <i>Campanya per a la detecció de la β talassèmia minor i prevenció de la major a l'illa de Menorca. Experiència de cinc anys</i>	139
RESSENYA CULTURAL	159
- <i>Homenatge a Mossèn Fernando Martí Camps</i>	
- <i>Mossèn Fernando Martí Camps: l'home</i>	
- <i>A mossèn Fernando Martí Camps</i>	
- <i>Mossèn Martí a coa d'ull</i>	
- <i>Dades biogràfiques de mossèn Fernando Martí Camps</i>	
- <i>In memoriam Maria Àngels Cardona Florit</i>	
- <i>Vida de l'Ateneu</i>	
- <i>Activitats de l'IME</i>	
- <i>Acta del sisè Premi d'Investigació Cultural «Francesc de Borja Moll»</i>	
- <i>Fe d'errates</i>	

ESTUDI I RESTAURACIÓ DE QUATRE QUADRES DEL PINTOR JOAN FONT I VIDAL (1811-1885)

CRISTINA ANDREU ADAME (*)
FRANCESC ISBERT VAQUER (**)

Al Museu de Menorca hi ha quatre quadres del pintor Joan Font i Vidal que aquest any han estat restaurats, ocasió que hem aprofitat per realitzar una primera aproximació a l'obra del pintor, ja que amb el material que hem anat recollint creiem que donarà per fer, més endavant, una monografia més extensa.

J. Font és conegut, sobretot pels menorquins, com el pintor del port de Maó, com deia Andreu Casasnovas en una columna del diari *Menorca*, però realment sabíem poques coses d'ell. Els llibres i els estudiosos menorquins li han donat poca importància. A Menorca no apareix citat a cap llibre d'escriptor menorquí del s. XIX; en canvi, sí que se'n troben referències fora: Osorio (1868), Ripoll-Perelló (1981), Villalonga de Cantos (1989), que encara que no siguin molt extenses, situen el pintor en una època i citen algunes obres realitzades per ell.

NOTES BIOGRÀFIQUES

Hem pogut recopilar la seva biografia pels documents familiars, quasi tots fora de l'illa, i gràcies a un dels seus descendents, José L. Sampedro, que amb paciència i dedicació els ha anat reunint. Font va néixer a Maó a les cinc de la matinada del dia 16 d'octubre de 1811, al carrer del Rosari, cantonada

(*) Llicenciada en Història de l'Art. Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

(**) Llicenciat en Restauració.

Isabel II (actualment núm. 31); fill pòstum de Joan Font Roselló (mort el març del mateix any), fiscal de la Reial Governació, i de Cecília Vidal Trèmol, filla del tinent de fragata Antoni Vidal Seguí. Com veiem, va néixer en una família de la burgesia maonesa benestant, fet que el va ajudar a poder-se ocupar exclusivament de la pintura (per ara no tenim referències que es dediqués a una altra feina). Aquesta posició de la família es reafirma en trobar a l'arxiu de Maó un plet entre els germans Cecília i Joan Font contra el seu oncle Joan Vidal i Trèmol pels drets de legítima de la seva mare, morta l'any 1833, on hi ha un llistat de les possessions d'ella, que són molt abundants: cases dins Maó als carrers Bonaire, es Castell i Sant Roc; i finques com la de Son Trèmol i Fonts Redones.

Als 28 anys, el dia 26 d'abril de 1839, es va casar amb Dolors Obregón Díez, filla del governador militar de Menorca Manuel Obregón y Fernández de la Quintana. A partir d'aquí, en els documents familiars s'introdueix la llengua de la seva dona, el castellà; fins aleshores tots els documents estaven escrits en català. L'any 1844 va néixer el primer fill del matrimoni, Joan Font Obregón (1844-1919), del qual hi ha un bon record en una obra pintada per son pare l'any 1850, quan el fillet tenia 11 anys. Tres anys després neix el segon fill, en aquest cas una al·lota, Cecília Font Obregón (1847-1865), que va morir molt jove.

En els anys següents Font va ésser condecorat en dues ocasions: el 27-7-1852 va rebre la *Cruz de Caballero de la Real Orden de Carlos III*, i el 15-12-1860 se li va concedir la *Cruz de la Orden de Isabel la Católica*. Aquests mèrits són una incògnita a investigar. Se solien donar a persones que destacaven per la seva tasca artística, i realment s'ha de veure Font com un pintor local, que no podia competir amb pintors contemporanis de la talla de Pérez Villaamil i altres que estaven triomfant a la península i als certàmens nacionals. Endemés, ell no va guanyar cap premi important, i es va presentar, segons referències d'Ossorio, a l'Exposició Nacional de Belles Arts l'any 1864, quatre anys després de la darrera condecoració.

L'any 1862 la família es trasllada de casa, van anar a viure al carrer Isabel II, 54, casa llegada per Àgueda Vidal Trèmol al seu neboder Joan Font Obregón. En sis anys, la família queda reduïda al pintor i al seu fill: el 1865 mor la seva filla Cecília i el 1866 la seva dona. A partir d'aquesta data fins l'any en què mor el pintor tenim poques referències biogràfiques; segons cartes familiars existents fora de Menorca ens consten diverses sortides del pintor de l'illa a la península i un probable viatge a París. L'any 1871 el seu fill es casà amb una maonesa, Joana Mercadal Pons. El 18 d'abril de 1885 mor el pintor i és enterrat en el panteó de la família Vidal, al cementiri de Maó.

L'OBRA

La formació artística del pintor és una altra incògnita, encara que ens sembla, per les recerques que hem pogut fer fins ara, que va ésser un aprenentatge autodidacte. Les escoles locals de pintura del s. XVIII de G. Chiesa i de Pasqual Calbó no tenen continuació. El 1817 mor el segon d'aquests pintors; un any després, el 1818, la família Schranz (pintors establerts a Maó i Ciutadella el 1794) se'n va cap a Malta. A Maó no existeix, per les dades revisades fins ara a l'Arxiu Històric de Maó (secció Instrucció Pública), cap pintor de relleu que hagi pogut formar en Font. Les acadèmies de dibuix són inexistents. El 1832 un tal Josep Grases s'ofereix a donar classes a la plaça de la verdura; el 1834, ell i Lucas Parpal ja donen classes de pintura, però no seran figures destacades en el món artístic; el 1836 al Ministeri de la Governació del Regne, en demanar informació sobre les acadèmies de Belles Arts, li ha de contestar el professor de l'Escola de Nàutica, on s'estudia un poc de dibuix, a causa de la inexistència a Maó de cap acadèmia.

Sabem que l'any 1820 dos pintors, el suís Joseph de Duett i el ciutadellenc Andreu Calbis i Sabater, treballaven en la decoració del teatre de Maó, i que el darrer va morir a Maó l'any 1874 (Julià i Seguí, 1988). Però creim que no tenen gens a veure amb els pintors del segle XIX a Maó, tant per la temàtica com per l'estil.

Realment la situació per a un artista a Menorca era bastant precària en el s. XIX, en una centúria de grans canvis històrics i artístics conseqüència dels moviments liberals desencadenats per la Revolució Francesa, que marcaren unes característiques artístiques peculiars i diferents, iniciades amb el moviment il·lustrat, però que es consolidaran plenament amb el moviment romàntic i, més tard, amb el realisme. Cal destacar el paper jugat per les reials acadèmies provincials de Belles Arts a partir dels anys trenta en la formació dels futurs artistes, d'on va sortir tota una generació de pintors rellevants que començaran unes noves pautes artístiques en algunes regions espanyoles, com és el cas de Carlos Haes a Castella, Martí Alsina a Catalunya i O'Neill a Mallorca, i que seran els iniciadors d'un gènere nou, el paisatge, de poca tradició en la pintura espanyola, però que a partir d'ara i sobretot a partir dels anys cinquanta, amb les influències del positivisme, acabarà de consolidar-se plenament.

A Menorca la situació és diferent, està condicionada al factor de la insularitat i a les poques possibilitats acadèmiques. Si hi afegim que J. Font va néixer de 17 a 25 anys abans que els pintors esmentats, veim que la seva formació ha d'estar encara molt arrelada als moviments anteriors al romanticisme, per més tard introduir-se en ell, però no completament, sinó sempre man-

tenint un classicisme característic arrelat en els principis pictòrics del segle XVIII. En la seva obra es veu la influència de la pintura naturalista i utilitària de la Il·lustració. Naturalista en veure el paisatge com a element que plasma la natura per delectar la vista, i no només com a element secundari en l'obra com havia estat fins ara; i utilitària per ésser un mitjà de la classe burgesa (comerciants, viatgers) de l'època per mostrar als seus coneguts les ciutats a què viatjaven, i emprat també pel govern com a propaganda descriptiva del seu país (Fontbona, 1979).

Aquest utilitarisme del s. XVII havia fet sorgir a Itàlia l'escola dels *vedutisti* (Guardi, Canaletto), pintors que representaven vistes urbanes de les seves ciutats i que els visitants s'enduien de record. Aquesta pintura va arribar a Menorca el s. XVIII i va ésser reproduïda pels pintors locals més representatius, sobretot A. Schranz, pintor de qui tenim poques mostres de *vedutes* a Maó, però sí que n'hi ha a Malta, de les quals el Museu de Maó té documentació i es nota la còpia per part de Font d'algunes obres, amb alguns canvis, sobretot vistes del Port de Maó. I aquí trobam un element que defineix el nostre pintor: la seva pintura és meticulosa i detallista en el dibuix, amb un traç impressionant en els vaixells, però la perspectiva i la il·luminació d'algunes obres demostren la còpia de moltes vistes.

La composició de l'obra és la clàssica de les *vedutes*, és a dir, tres o quatre plans. El primer, freqüentment, és una franja de terra amb vegetació baixa i personatges populars passejant o bé treballant, amb una nota de color en el vestuari, que donen l'ambientació costumista típica d'aquestes obres i que, més tard, aprofitarà el romanticisme. El segon pla sol ser l'important, amb el motiu principal (la mar amb vaixells, el port de Maó, un camp menorquí). El darrer, sempre és el cel, en tons blaus a la part superior i grocs ataronjats a la part de baix, que ocupa la meitat de la pintura, i a vegades més, amb jocs de núvols a dreta o esquerra; poques vegades veim un cel clar d'estiu. Aquesta composició és sempre la mateixa, i encara que el pintor hi introdueixi uns altres temes es manté fidel a la pintura tradicional, on l'obra és com l'escenari d'un teatre, on tenen lloc uns fets. La temàtica de la seva obra és principalment el port de Maó i els vaixells, que devia estimar molt, com ho demostra en les seves obres. Denota una influència familiar important, ja que el seu avi matern (Antoni Vidal Seguí) era capità del port de Maó i segurament va viure l'ambient i conegué gent relacionada amb la mar. Sabem que alguns pilots de l'Escola de Nàutica de Maó li van encarregar obres, concretament dels vaixells que ells havien pilotat, com és el cas que ens va contar el Sr. Cardona del seu avi, Juan Cardona Neto (comandant de fragata), que els anys 1866-68 va encomanar a Font que li pintés les tres fragates que ell havia

menat a Filipines. Aquesta temàtica dels vaixells es repeteix molt en la seva obra, on va deixar una crònica extraordinària de les embarcacions del segle XIX de Menorca i de fora.

El port de Maó és un tema constant, vist des de tots els angles. Hi ha quadres de l'entrada presa des del Castell, de la banda nord, del Fonduco, de cala Figuera, de la Colàrsega, etc. Però mai deixa de banda els vaixells; qual-sevol composició al port s'hi adapta: situa fragates, navilis, vaixells a vapor, embarcacions petites, etc., que estaven durant el segle XIX a l'illa. Aquí es pot remarcar un altre punt important en la seva obra, el naturalisme, constant del paisatge realista. El pintor surt a l'exterior a plasmar el que veu i, com ell mateix posa en alguns quadres, és una «vista del natural». Ajudat per un aparell, segurament fabricat per ell, que li fa de cambra fosca (encara es conserva a casa d'un descendent), reproduïx tot el que veu per després passar-ho a l'obra definitiva (majoritàriament oli damunt llenç, també fusta o cartó). S'ajusta a la realitat de la seva terra, característica molt comuna al segle XIX, on molts de pintors preconitzen que s'han de plasmar les vistes locals, vistes que Font centralitza sobretot al port de Maó, perspectives aquestes que varen ser litografiades a la seva època i que encara s'estan reproduint.

La litografia és un invent recent (va ser inventada el 1796 per Senefelder) que acompanya els canvis artístics derivats de la Revolució Francesa. Servirà per difondre millor les obres dels artistes i prendrà una expansió enorme en el romanticisme amb la il·lustració de llibres. A Mallorca, entre els anys 1835-40, n'apareixen les primeres mostres a llibres de viatges i es consolida durant la segona meitat del segle. Un dels artistes d'aquesta època és R. Anckerman (1842-1907), de qui trobam litografies fetes per ell l'any 1870 amb paisatges originals de Font. És un tema que estam investigant, i crec que donarà per tractar-lo més àmpliament: és un dels camps on el pintor ha estat més difós i ha arribat a tot el públic, la majoria de cases de Maó tenen una litografia de qualque racó del port de Maó.

Uns altres temes del pintor, molt relacionats amb l'anterior, són els temporals i naufragis a la mar, temàtica comuna al romanticisme iniciada pels grans romàntics francesos i anglesos (Gericault, Turner). Com hem vist, el pintor està imbuït en les composicions de les premisses del classicisme del s. XVIII, però hi ha elements plenament romàntics que demostren el seu lligam amb aquest moviment. La seva forma de viure encaixa completament amb la dècada. La situació econòmica, en haver nascut en una família burgesa, el varen fer gaudir d'una bona fortuna que no va menysprear, i es dedicà exclusivament a la pintura. Aquesta situació econòmica va ser freqüent en alguns pintors romàntics i va ser un dels punts que ells varen aprofitar per poder

tenir més llibertat temàtica, ja que fins ara la majoria havien estat supeditats a uns gèneres específics (pintura religiosa, retrat) que els encarregaven els estaments socials dominants.

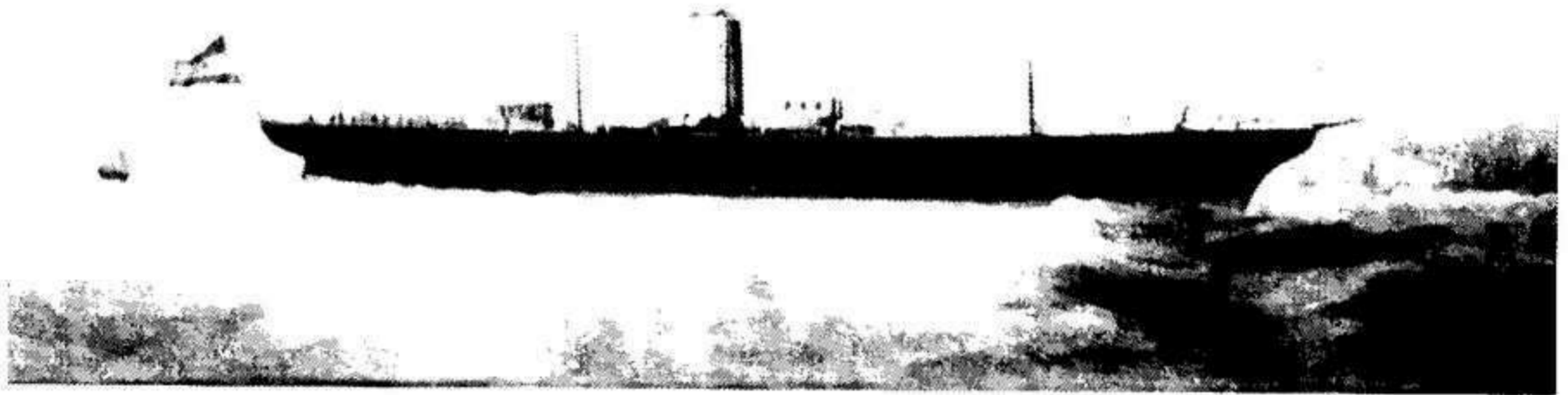
Juntament amb aquesta llibertat temàtica tenim un component essencial del romanticisme: la natura i els sentiments del pintor. No només reproduïen la natura, l'artista la interioritzava, hi posava la seva ànima. Un dels elements de què se servien per donar impacte a les obres eren els agents atmosfèrics. Mitjançant la pluja, tempestats, neu, etc., el paisatge representat adquiria cos i podia transmetre el desig del pintor. Font aprofita el port de Maó i transforma la seva entrada en un dia de temporal; en una mar fosca i moguda, núvols baixos i colors blavosos, situa qualque embarcació en perill. També hi ha moltes obres que representen vaixells, tot sols, a alta mar, on el pintor reflecteix molt bé l'atmosfera de solitud davant els agents naturals.

Altres temes del pintor són els paisatges, paisatges idealitzats i quasi sempre copiats d'il·lustracions de l'època, amb motius que no recorden Menorca, que li degueren servir en una primera etapa per després especialitzar-se en els temes mariners. Són unes obres en què predominen els tons ocres i marrons amb petits personatges.

La temàtica històrica és tractada pel pintor en diverses obres. Aquesta temàtica en el segle XIX serà molt explotada: és un gènere que va d'acord amb els moments històrics de la centúria i els seus canvis polítics, que serveix per representar el moment gloriós d'un rei, d'un polític, etc. Per ara, sis obres engloben aquest apartat, de les quals destaquen sobretot quatre on el pintor descriu els esdeveniments ocorreguts a Maó, concretament al port, entre 1857 i 1877, amb l'estada de la reina Isabel II i del rei Alfons XII. En elles trobam dues constants de la pintura romàntica: per una part, la representació d'un fet històric, a vegades anecdòtic, i, per l'altra, la recreació costumista dels elements que la configuren amb notes pintoresques. Es veu la predilecció de Font pel paisatge, ja que aquest és present en totes les obres; podem dir que el tema històric és un complement del paisatge.

Concixem poques obres intimistes de Font, tan sols dos retrats s'han localitzat fins ara. Un d'aquests destaca per ser el seu fill el representat, amb la típica composició neoclàssica d'un fons de cortinatge i paisatge, però la força que transmet l'al·lot en la seva mirada ens recorda el retrat romàntic on el pintor arriba a l'ànima del retratat i en plasma els sentiments, en aquest cas l'amor entre pare i fill.

En els seus quadres hi ha uns altres elements a tenir en compte: la signatura, el títol i la data. La majoria de la seva obra està signada a la part de baix, a l'angle inferior dret o esquerre, amb el cognom o bé J. Font; unes al-

1.- «Puerto Mahón. Vapor correo de la Comp. Maonesa».

tres vegades apròfita una pedra que està dins l'obra per posar el seu nom. El títol indicatiu freqüentment està situat a baix, amb una franja fosca i lletres clares, o bé amb una cartela, que sempre serveix per indicar-nos què hi ha representat, encara que no sempre el trobem escrit. La data sol aparèixer en obres on ell ha posat un títol o que representen un fet important; en els estudis paisatgístics poques vegades surt.

Els colors emprats per Font són els tradicionals: marrons i verds per a les zones de terra, blaus i verds per a la mar, jugant amb els blancs (núvols, veles, etc.) i negres (vaixells), i amb inclusió de colors més vius (vermells, grocs) per complementar o detallar uns altres elements de l'obra (personatges, banderes).

Aquesta exposició, com hem dit al principi, només és una petita elaboració que volen aprofundir més per tal de sistematitzar la seva obra, ja que és un pintor que creim que es mereix un lloc en la pintura menorquina.

DESCRIPCIÓ I RESTAURACIÓ DELS QUADRES

Els quatre quadres pertanyen a la col·lecció estable del Museu, amb els números d'inventari 4007, 4008, 4009 i 4010 i varen ésser adquirits a particulars. Els dos primers provenien de la Companyia Naviliera la Marítima i es varen comprar el desembre de 1961 a la Sra. Mercedes Merino, Vda. de Tal-

2.- Col·locació del pegat de tela de cotó mitjançant un adhesiu de pasta tradicional.

tavull. Els altres dos hi estaven dipositats des de l'any 1959, i el 15 de març de 1965 el Museu els adquiria a través de la Direcció General de Belles Arts.

Els números 4007 i 4008 són del mateix format, del mateix any i exacta composició. Representen els primers vaixells a vapor que va tenir l'illa de Menorca.

El número 4007 es titula: *Puerto Mahón. Vapor Correo de la Comp. Maonesa* (veure foto 1).

Matèria: llenç. Tècnica: oli. Alt.: 46 cm. Amp.: 76 cm.

Signat: Font (angle inferior esquerre). Data: 1877 (angle inferior dret).

Vapor construït a Anglaterra l'any 1854 «*de 61 metros de eslora y 4,49 de puntal, porte de 59,4 toneladas, máquina de vapor con potencia de 380 caballos y velocidad de 10 nudos*» (Pou Muntaner, 1977, p. 296), denominat Ebro, propietat de la naviliera Tintoré. L'any 1877, va ésser comprat per la naviliera «Sociedad Mahonesa de Vapores» per cobrir la línia regular de Maó a Barcelona amb escala a Alcúdia; va rebre el nom de «Puerto Mahón» fins l'any 1898, que passà a una altra companyia i se li canvià pel de «Palma».

L'obra està estructurada com totes les del pintor: cartella de 3,5 cm en color marró fosc a la part de baix amb el títol en color groc. En un primer pla l'element a representar, amb una mar revolta en tons blaus i verds, el vaixell és pintat de costat amb tots els detalls (banderes, pals, eixàrcia); petites embarcacions i un fons de ribera d'una ciutat, possiblement Barcelona, completament aquest pla. El segon és un cel blavós amb núvols que ocupa les dues terceres parts de l'obra.

Examen organolèptic

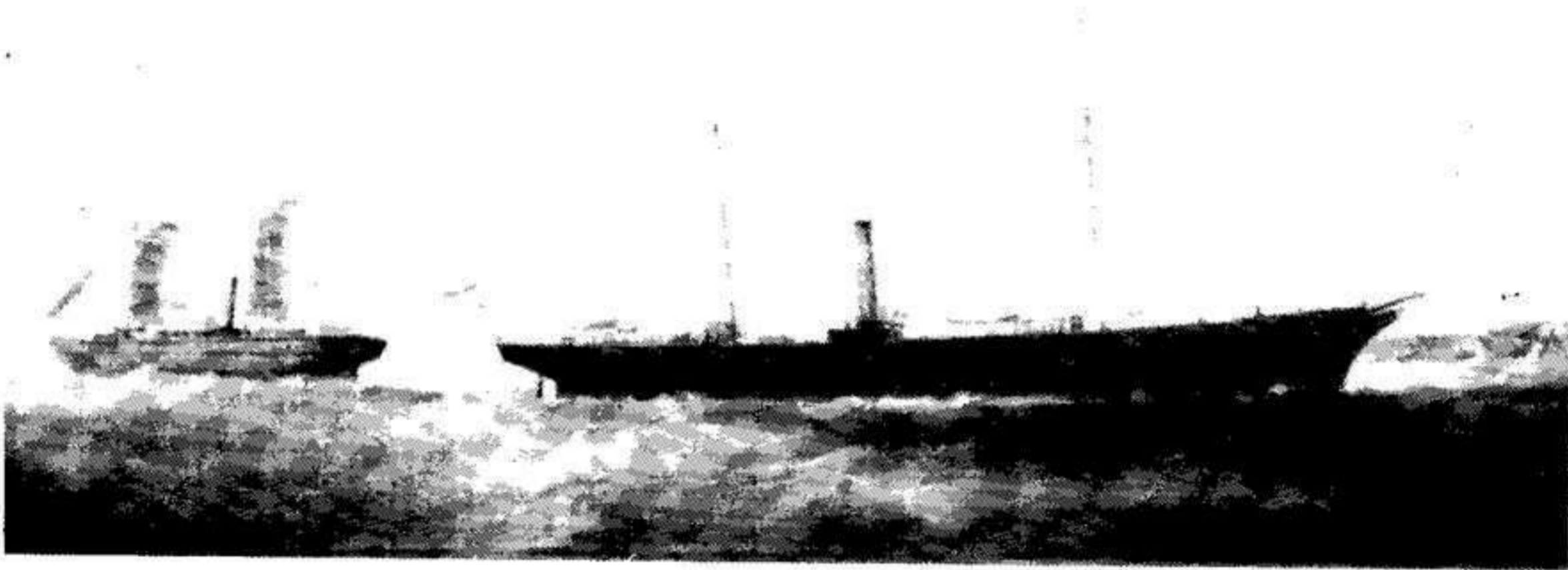
La tela és de lli del tipus tafetà, amb un lligament d'un fil i dues passes. Presenta un estrip a la part central del quadre bastant important, d'uns 6 ó 7 cm de llargada fent la forma d'un 7. La preparació és de tipus comercial de la casa «Winsor i Newton», bàsica i molt fineta.

La capa pictòrica no està gaire deteriorada, presenta només pèrdua a la zona de l'estrip. A la franja de cel i mar hi manquen punts molt petits de pintura. La superfície es presenta en capes superposades de vernís, molt oxidades, que dificulten la visió del que en realitat va voler plasmar el pintor.

L'estat de conservació del quadre és valorat com a regular.

Procés de conservació-restauració

La protecció de la capa pictòrica es va fer per empaperament amb una cola elàstica d'origen animal, «coletta italiana», i paper manila, per tal d'evi-

3.- «Mahonés y Menorca. Vapores correo de la Comp. Mahonesa».

tar el despreniment de pintura mentre s'està treballant per la part de darrera de la tela. El següent pas fou la neteja de forma mecànica per la part posterior a la zona de l'estrip, intentant d'aplanar-lo amb una mica d'humitat. El pegat es col·locà mitjançant un adhesiu de pasta tradicional a base de farina (veure foto 2). L'eliminació de l'empaperament inicial va permetre una primera neteja, on es va treure la capa de brutícia més superficial, que es va finalitzar amb diverses etapes d'eliminació de vernissos amb dissolvents específics per a cada zona. Envernissament i anivellament de la zona que manca amb estuc tradicional. La reintegració pictòrica il·lusionista, per superposició de capes, segons la tècnica original. Les zones reintegrades es limiten a l'estricta contorn de la llacuna o part afectada i es realitzen amb pigments aglutinats amb vernís.

El número 4008 es titula: *Mahonés y Menorca. Vapores Correo de la Comp. Mahonesa* (veure foto 3).

Matèria: llenç. Tècnica: oli. Alt.: 46 cm. Amp. 76 cm.

Signat: Font (angle inferior esquerre). Data: 1877 (angle inferior dret).

El «Mahonés» va ésser el primer vapor de la companyia «Sociedad del Vapor Mahonés». Construït a Anglaterra l'any 1854 amb 40,37 m d'eslora, 5,53 de manga i 2,98 de puntal; 194,64 toneladas i dotat de màquina de vapor

de 120 H.P. (Pou Muntaner, 1977, p. 293). El 28 de juny del mateix any va fer el primer viatge de Barcelona a Maó i cobrí aquesta travessia amb escala a Alcúdia fins l'any 1860, que va passar a fer Maó-Palma. L'any 1880 es va vendre a una companyia d'Alacant.

El «Menorca», vapor de més tonatge que el «Mahonés», també construït a Anglaterra l'any 1859 amb «47,7 metros de eslora, 6,8 de manga y 3,1 de puntal, máquina de hélice de 160 caballos y porte de unas 370 toneladas» (Pou Muntaner, 1977, p. 295). El primer viatge el va fer el 16 de novembre de 1859; el 7 de juliol del següent any va començar a fer Maó-Barcelona, substituint el «Mahonés», fins als anys 80, que la companyia va adquirir uns altres vaixells de major desplaçament («Puerto Mahón», «Nuevo Mahonés») i va passar a fer Maó-Palma. L'any 1895 fou venut.

El quadre està estructurat com l'anterior: cartela marró de 3,5 cm a la part de baix amb lletres grogues. En un primer pla el «Mahonés», vist de perfil i de majors dimensions que l'altre, entra a l'illa (es veu la ribera a la dreta amb una torre de vigia) i dona la popa al «Menorca», que és al costat amb les veles desplegadas i es dirigeix cap a fora de l'illa. Una mar semblant a l'anterior obra i un cel blavós amb núvols, que ocupa la major part del quadre, complementen l'escena.

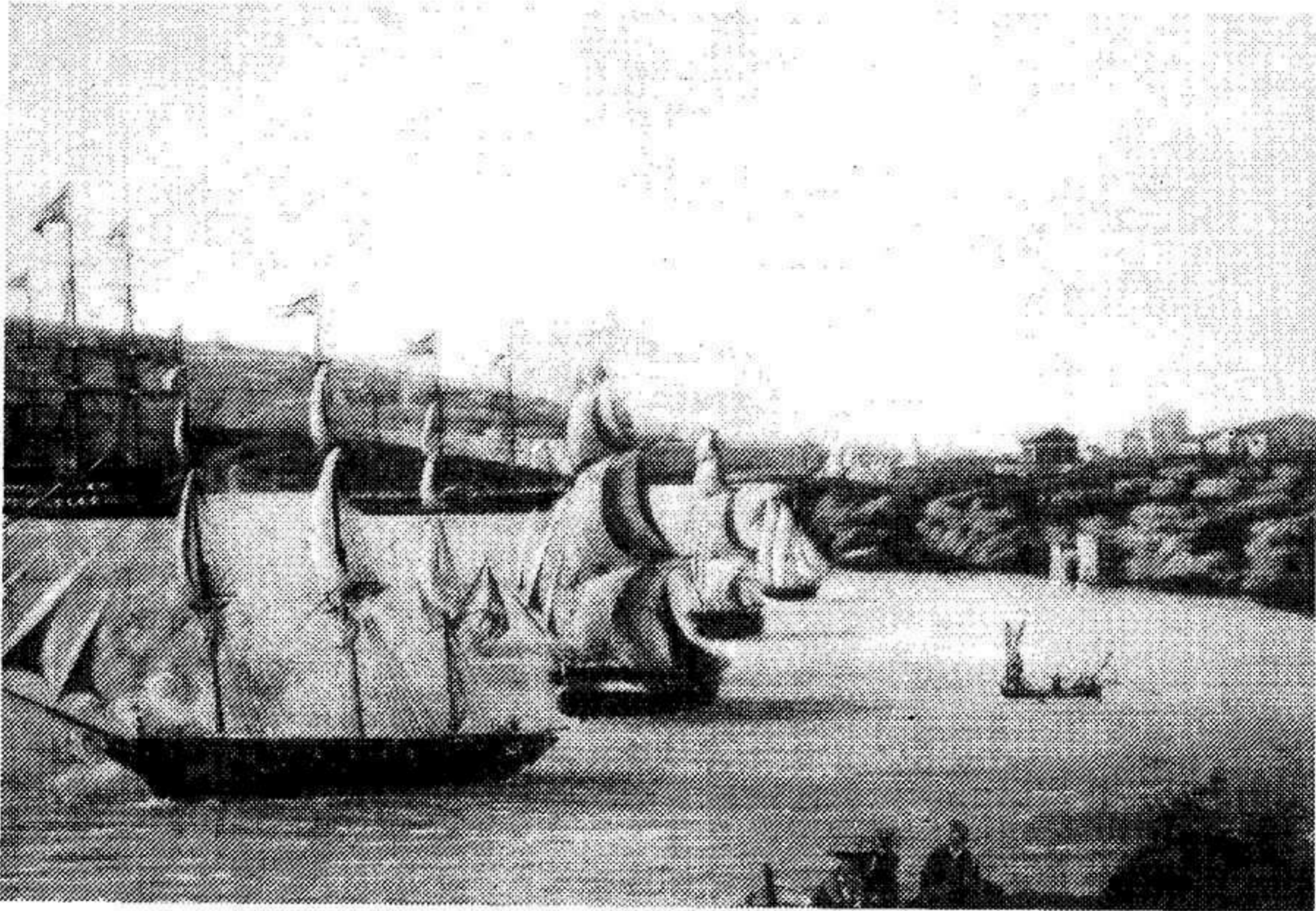
Examen organolèptic

El suport està compost per un bastidor mòbil i una tela de lli que presenta un tipus de lligament anomenat tafetà, que duu un curs quadrat amb un fil i dues passades. El llenç té un estrip a la part central d'uns 2 cm. També algunes zones molt petites de capa pictòrica s'han perdut a la franja on hi ha el mar.

La preparació és bàsica, fina i de tipus comercial, feta a Anglaterra per la casa Winsor i Newton, segons podem veure en el segell de la part de darrera. La capa pictòrica és plana, a base d'un oli de gruix molt fi. A la superfície s'observa una capa gruixada de vernís molt oxidada, que dona una tonalitat ocre a tota l'obra oferint una visió totalment falsa de l'obra en si. També trobam algunes zones amb excrements de mosca. L'estat de conservació de l'obra és regular.

Procés de conservació-restauració

Fixació de la capa pictòrica per empaperament amb una cola elàstica. Neteja per la part posterior amb actuació puntual damunt la zona de l'estrip amb bisturí. Eliminació d'arrugues i deformacions per premsatge de la tela. Col·locació d'un pegat de trama molt similar a la tela original bastant atapeï-

4.- Detall de l'obra *Puerto Mahón*. Es veu l'armada espanyola entrant al port.

da amb un adhesiu de pasta tradicional. Eliminació de l'emparerament amb aigua molt calenta. Neteja de la capa pictòrica amb una mixta tradicional 3A (acetona, alcohol i aigua a parts iguals), neutralitzada amb essència de trementina i les zones més difícils de manera puntual mecànica amb el bisturí i sota la lupa binocular. Estucat de les manques de preparació al lloc de l'estrip amb estuc tradicional (cola animal i guix). En el retoc es va utilitzar la tècnica il·lusionista.

El 4009 es titula: *Puerto Mahón*.

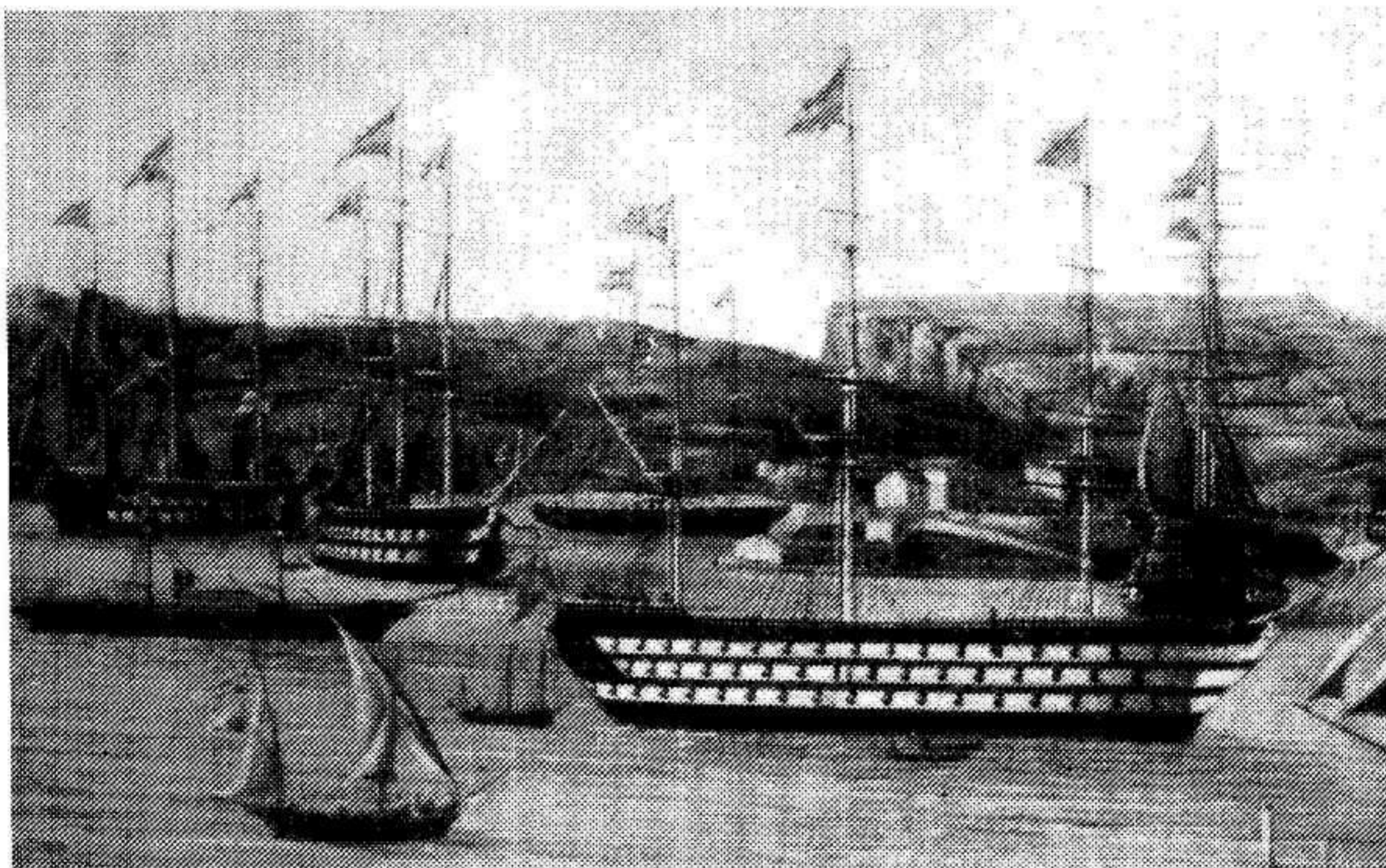
Matèria: llenç. Tècnica: oli. Alt.: 50,8 cm. Amp.: 76,5 cm.

Signat: Font (angle inferior esquerre). Data: 10 octubre de 1850.

Inscripcions: A la part inferior de l'obra, en un espai de 1,5 cm, el pintor va posar el títol del quadre, els noms de les esquadres i els vaixells que hi havia. Aquesta descripció es distribueix de la següent forma:

— Una cartela central amb decoració de volutes que indica el títol i la data: *Puerto Mahón. 10 octubre de 1850*.

— A l'esquerra de la cartela central enumeració dels vaixells de l'armada anglesa, distribuïts en dues columnes amb quatre noms cada una. A la primera els noms: *1-Queen, 2-Caledonia, 3-Powerful, 4-Superb*; a la segona: *5-Gangues, 6-Terrible, 7-Firebrand, 8-Scourge*.

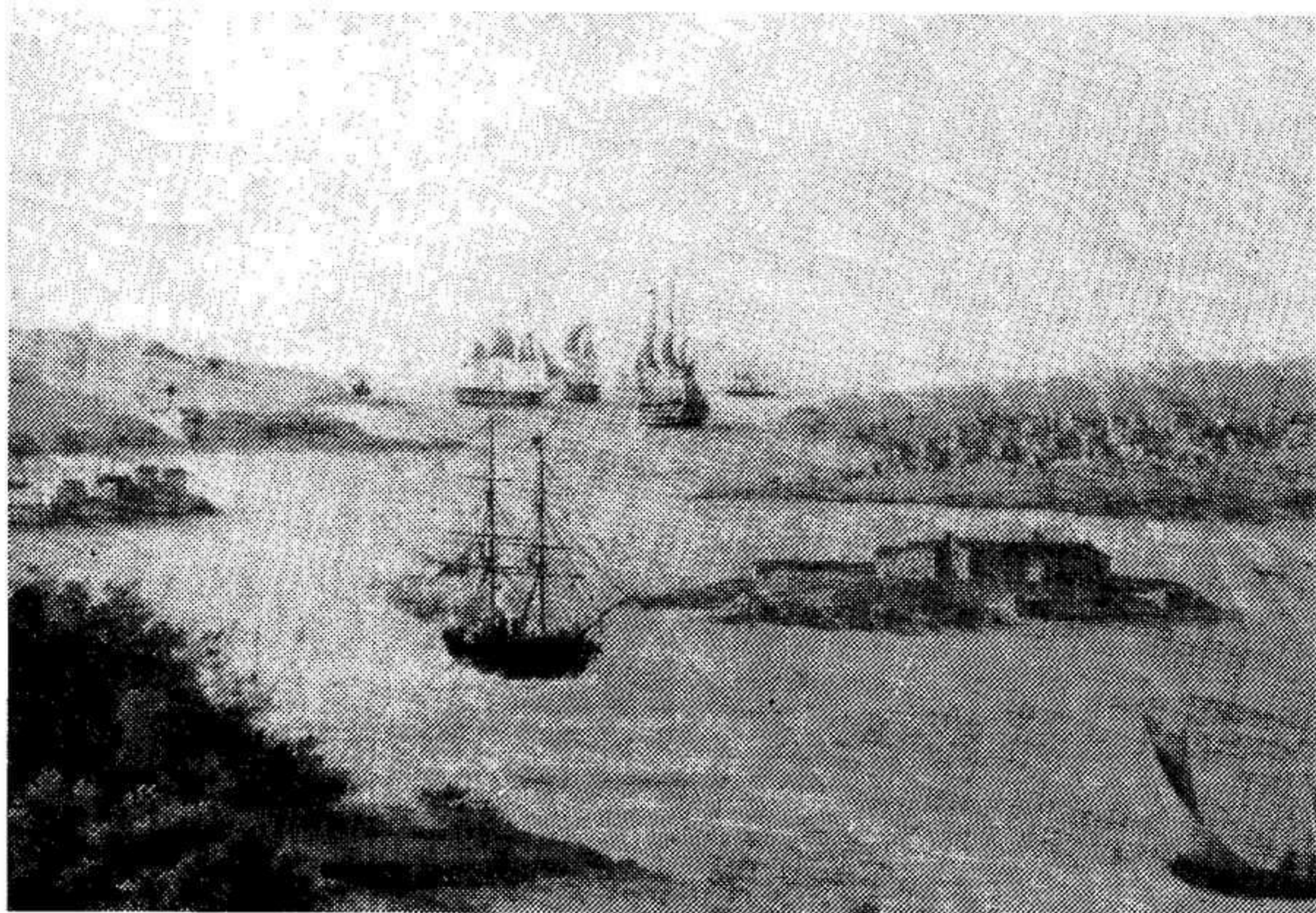
5.- Detall de l'obra *Puerto Mahón*. Esquadra anglesa fondejada al voltant de l'illa Plana.

— Entre les dues columnes de vaixells una cartela el·lipsoidal que diu: *Escuadra Inglesa a las órdenes del V. Almirante Sir W. Parker.*

— A la dreta de la cartela central els noms dels vaixells de l'armada espanyola, distribuïts en dues columnes, amb quatre i tres noms respectivament. A la primera els noms: *9-Mazarredo, 10-Venus, 11-Volador, 12-Gaditano*; a la segona: *13-Cruz, 14-Bidasoa, 15-Isabel I.*

— Entre les dues columnes de vaixells una altra cartela elipsoidal que diu: *escuadra Española a las órdenes del Kapitan de Navio D. Cris. Mallen.*

Descripció: Vista panoràmica de l'entrada del port de Maó presa des de la costa sud, pintada en diversos plans. En primer terme, a la dreta, un tros de litoral amb mates i pescadors en un llaüt, vestits amb camisa, armilla, gipó i barretina, que donen una nota pintoresca. El segon pla és el principal, en una mar blavosa en calma es concentren les dues esquadres. A la dreta, entrant al port, l'armada espanyola, de la qual es veuen quatre vaixells alineats (la fragata Mazarredo en primer terme tirant salves, els bergantins Venus i Volador, i la goleta Gaditano), dels altres tres guaiten les veles darrere la costa (veure foto 4); a l'esquerra i en primer terme un falutx amb veles desplegadas, bandera mercant espanyola i matrícula menorquina, que es dirigeix cap a l'esquadra espanyola per donar-li la benvinguda. Molt a prop del falutx hi ha l'esquadra anglesa fondejada al voltant de l'illa Plana: de costat, el navili de tres

6.- Detall del quadre número 4.010.

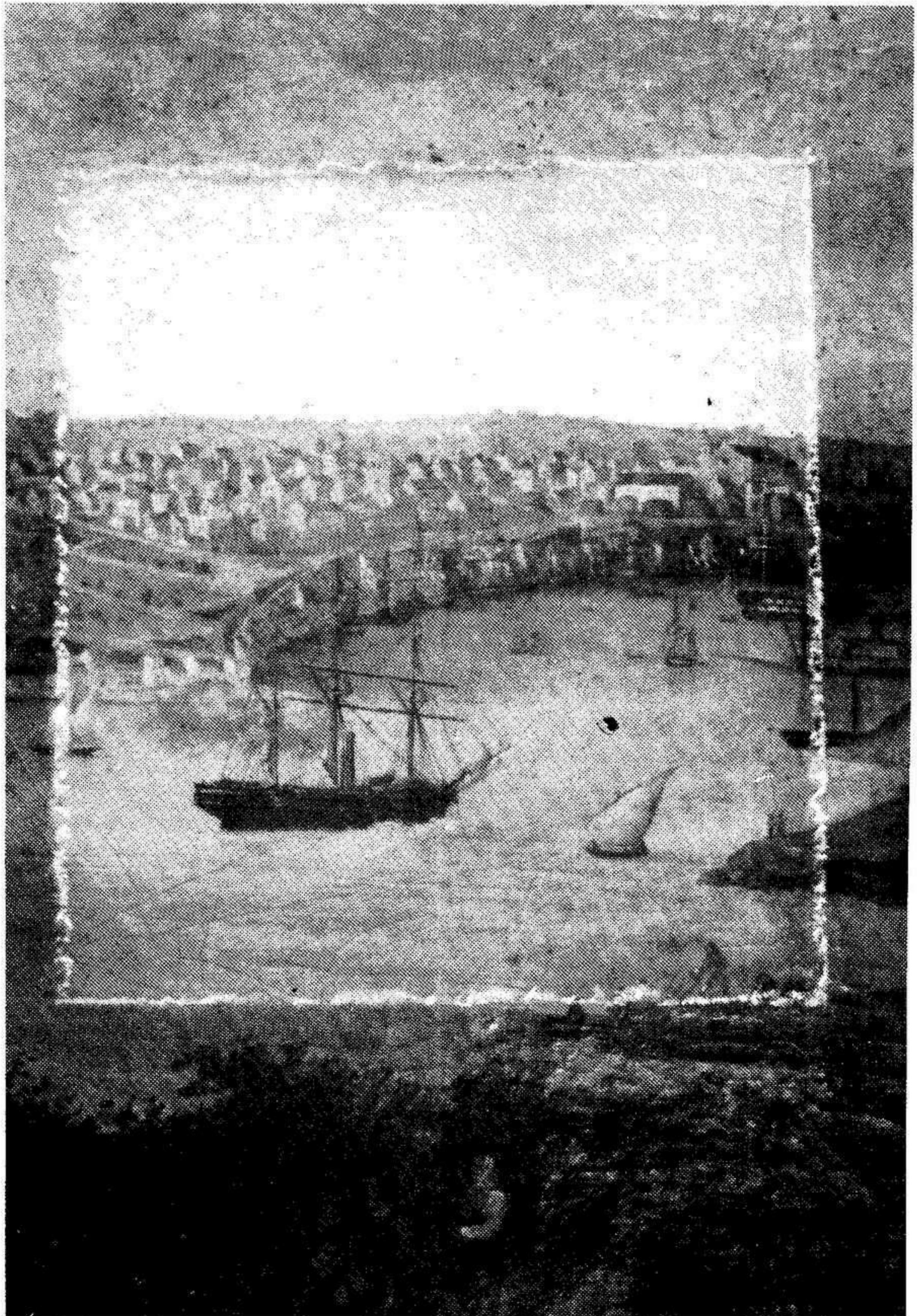
ponts «Queen», darrere d'aquest i vist de popa el navili «Caledonia», amb les veles cangrea i sobremitjana llargues perquè el vaixell no volti; tres navilis de dos ponts (Powerful, Gnagues i Superb) completen la flota a vela i tres vaixells a vapor (Terrible, Firebrand i Scourge) (veure foto 5).

En la descripció, el pintor ha volgut identificar cada un dels vaixells, posant-los un número minúscul al costat; fins i tot els tres vaixells, dels quals només es veuen les veles estan numerats en el litoral. Detallisme també en el dibuix de les embarcacions: eixàrcies, banderes, canons, galeries demostren la passió de Font pels vaixells. Qualcú ha arribat a dir que ni un professional plasmaria tan bé l'ànima de cada vaixell.

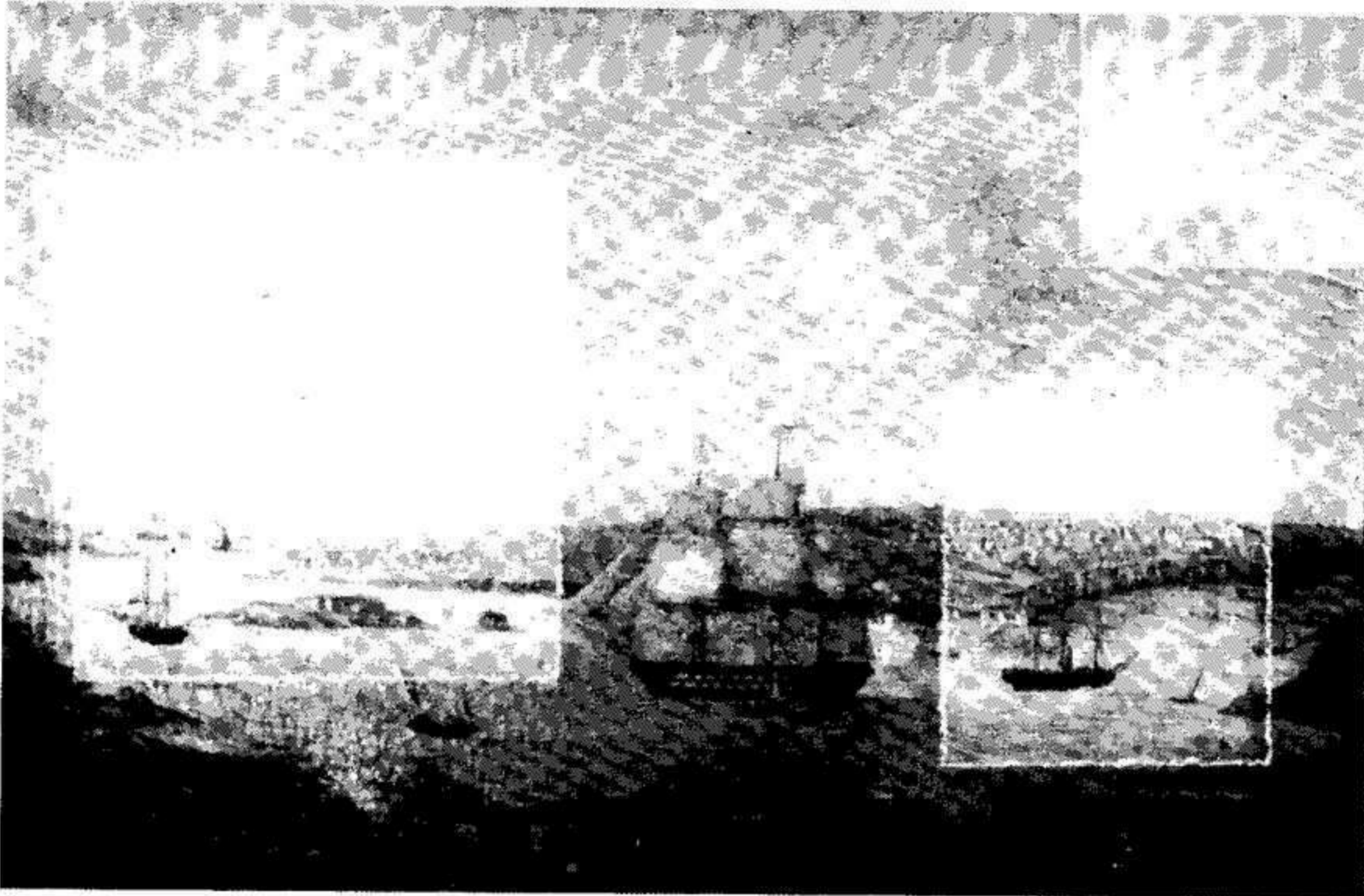
Aquest pla es complementa amb la ribera de la costa sud, l'illa Plana, el Llatzeret i el començament de la construcció de la fortalesa d'Isabel II. Per finalitzar, un cel blavós i violaci que ocupa la meitat de l'obra. En general, els colors predominants són el blau i el marró.

Examen organolèptic

El suport està compost per tres elements: un bastidor mòbil, el llenç i un afegit de fusta longitudinal a la part inferior del bastidor. Aquest resta clavat i podria ésser una adaptació al marc feta pel mateix autor, ja que en aquest hi ha una inscripció que pertany al quadre. A l'angle superior dret presenta un

7.- Detall de les proves de neteja.

8.- Proves de neteja del quadre número 4.010.

pegat. La preparació és de tipus comercial. La qualitat de la pintura és bona i es pot observar una zona de craqueladures a la part central, però que no presenta cap tipus de problema per a la conservació del llenç. A la part superior dreta trobam un retoc no gaire correcte que cobreix part de la pintura original. La superfície cromàtica es trobava coberta per unes capes de vernís oxidat i de brutícia generalitzada que oferia una visió totalment falsa de l'obra. L'estat de la pintura es podia qualificar de regular. El tros de tela posat com a pegat s'ha de treure, ja que començava a transparentar a la part de davant, marcant-se en la capa pictòrica.

Procés de conservació-restauració

Empaperament amb paper manila i «coletta italiana» per a protegir la capa pictòrica. Neteja per la part posterior, i eliminació del pedaç de tela i les restes de cola mecànicament, amb el bisturí. Actuació puntual damunt les zones del forat. Eliminació de deformacions per premsatge de la tela. El nou pegat s'enganxarà mitjançant un adhesiu a base de farina. Aquest quadre va revestir més dificultat a l'hora de netejar-lo, ja que havia estat restaurat i retocat amb anterioritat d'una forma no gaire correcta. En aquest cas, el vernís antic i el retoc que recobria es barrejaven, cosa que va complicar l'operació de neteja. Seguidament es va procedir a estucar la manca de preparació i pintura que presenta el forat.

El nombre 4010 no té títol, és una panoràmica del port de Maó.

Matèria: llenç. Tècnica: oli. Alt.: 53 cm. Amp.: 77 cm.

Signat: no. Data: no.

Vista del port de Maó presa des de la costa nord. En primer terme, el litoral en tons verds i marrons, amb mates baixes, animals i una parella; el dibuix està treballat i detallat. El segon pla el formen la mar i els vaixells. Crida l'atenció un navili de dos ponts amb les veles desplegades i envoltat d'embarcacions més petites; vaixells a vapor que entren i navilis de dos i tres ponts a l'entrada del port completen l'escena. El tercer pla, que representa la costa des Castell i Maó, està mal encaixat, la perspectiva falla, ha volgut incloure tot el port i no li han sortit les proporcions; endemés el dibuix no està cuidat, sembla que no està acabat, encara que és una solució molt freqüent per a Font el deixar el fons com si estigués difuminat. L'últim pla ocupa la meitat de l'obra, cel blau amb núvols baixos i un horitzó groc (veure fotos 6, 7 i 8).

Examen organolèptic

Suport compost per un bastidor mòbil i una tela de cànem, amb un tipus de lligament anomenat tafetà, que és el més corrent per ser d'estructura més senzilla. Quatre llistons clavats al bastidor serveixen per adaptar el quadre al marc. La tela presenta un estrip allargat d'uns 25 cm i petits foradets a la part del cel, que té un tall net i on la pèrdua de capa pictòrica i de preparació és mínima. La preparació és de tipus comercial, bàsica i fina. La tècnica és oli, la qualitat de la pintura no es pot considerar bona, ja que presenta craqueladures normals d'envelliment arreu del quadre. Aquestes són molt variades, però hi destaquen unes de les més comunes anomenades de cercles concèntrics. Els seus efectes no són perillosos per a l'obra. A la superfície s'observa una capa gruixada de vernís, producte segurament de diferents envernissaments al llarg del temps. Aquesta capa està molt oxidada i tot això ofereix una visió totalment falsa de l'obra i més concretament de la capa cromàtica. L'estat de conservació del quadre és valorat com a dolent (veure fotos 7 i 8).

Procés de conservació-restauració

En primer lloc es procedeix a la protecció de la capa pictòrica per empaerament amb una cola elàstica («coletta italiana») que permet treballar per la part posterior de la tela. Les deformacions produïdes pel tall s'eliminen per premsatge. Els pegats de tela de cotó es varen cercar molt similars a la tela original i foren enganxats amb un adhesiu de pasta tradicional a base de farina. Netejada la capa pictòrica amb l'eliminació de vernissos amb dissolvent, es va haver de procedir a estucar les manques de preparació i de pintura. Amb aquesta operació s'intentava donar a la part tallada el nivell de la resta de pintura, per tal que, amb el posterior retoc, les manques poguessin passar desapercebudes. Pel que fa a la reintegració pictòrica, es va buscar un efecte il·lusionista que permetés passar inadvertida la «mutilació» que el quadre havia patit. L'acabat es realitzà amb esprai per igualar lluentors.

BIBLIOGRAFIA

- ALENYAR FUSTER, M. (1991). *Ricard Anckermann (1842-1907)*. Casal Solleric. Ajuntament de Palma.
- BENNASAR COLL, B. (1985-1987). «Pintura de paisaje en la segunda mitad del s. XIX: Ricardo Anckermann (1842-1907)». *Mayurqa* 21. Ed. UIB. Palma.
- FONTBONA, F. I MANENT, R. (1979). *El paisatgisme a Catalunya*. Destino. Barcelona.
- GARCIA IGLESIAS, C. (1985) «La evolución del paisaje decimonónico español». *Revista Goya* 184. Madrid.
- JULIÀ I SEGUÍ, G. (1988). «Artistes menorquins: Andreu Calbis (1797-1874)» i «Artistes menorquins: Josep de Duett». *Diari Menorca*. 10/4/88 i 1/5/88.
- OSSORIO I BERNARD, M. (1868). *Galería biográfica de artistas españoles del siglo XIX*. 2 t. Madrid.
- POU MUNTANER, J. (1977). *La marina en las Baleares*. Gráficas Miramar. Palma.
- RIPOLL, LL. I PERELLÓ, R. (1981). *Las Baleares y sus pintores (1836-1936)*. Luis Ripoll. Palma.
- VILLALONGA DE CANTOS, P. (1989). *Pintura a Sa Nostra, del renaixement al post-impressionisme*. Sa Nostra. Palma.
- VILLALONGA DE CANTOS, P. (1989). «Los libros de viajes y la ilustración litográfica como medio difusor del romanticismo en Mallorca». *BSAL* 45. Palma.
- XARRIE, J. I ALTRES. (1988). *Memòria d'activitats del Centre de Conservació i Restauració de Béns Culturals Mobles de la Generalitat de Catalunya 1982-1988*. Barcelona.
- PÁTINA (1990). *Revista de la Escuela de Conservación y Restauración de Bienes Culturales*. n. 4. Madrid.

ADQUISICIÓ D'UNA OBRA DE GIUSEPPE CHIESA PER AL MUSEU DE MENORCA

CRISTINA ANDREU ADAME (*)

L'any 1991 el Museu de Menorca va adquirir, amb l'aportació econòmica de la CAIB i dins l'apartat de l'1% cultural (1), un dibuix de G. Chiesa, sortit al mercat anglès, del qual intentaré realitzar una petita lectura.

G. Chiesa és un dels pintors més importants a Menorca durant el segle XVIII. Nascut a Liorna (Itàlia) el 8 de novembre de l'any 1720 i mort a Maó el 1789, va ser el segon dels sis fills del matrimoni Chiesa-Baratti. Va arribar a Menorca l'any 1748; segurament tenia una formació pictòrica de les escoles provincials del nord d'Itàlia (Gènova, Venècia), com es demostra en la seva tècnica pictòrica, depurada i naturalista, però amb unes característiques molt personals: objectivitat i minuciositat, gust per la fidelitat a la indumentària i penetració en la psicologia dels retratats. L'any 1749 es casa a Maó amb Joana Aina Bagur Manent; d'aquest matrimoni neixen sis fills, nats entre els anys 1750 i 1761. Les primeres obres del pintor que es coneixen són la planta de l'església de Santa Maria i la dels quarters de l'Esplanada, a Maó. De 1754 a 1776 és l'època de major producció. Cultiva diversos gèneres pictòrics: l'històric, el retrat, la pintura de gènere, les vedutes, i diferents tècni-

(*) Llicenciada en Història de l'Art. Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

(1) Mesura de foment, estipulada per la Llei de patrimoni històric espanyol 16/1985, de 25 de juny, que en el títol VIII, art. 68 diu: «en el presupuesto de cada obra pública,... se incluirá una partida equivalente al menos al 1 por 100 de los fondos que sean de aportación estatal con destino a financiar trabajos de conservación o enriquecimiento del Patrimonio Histórico Español...».

ques, com són: oli, aquarel·la i llapis. Una de les tasques més importants de Chiesa serà la creació, a Maó, d'un taller de pintura que perdurarà fins ben endavant del segle XIX. D'entre els seus deixebles destaquen el seu fill, Joan Chiesa, i Pasqual Calbó. (Per a més informació del pintor consultau Sintès i altres, 1988).

Descripció de l'obra

Núm. I: 4.182.

Autor: Giuseppe Chiesa.

Títol: «*Perspective de la Ville de Port Mahon dedieé a Son Altesse Royal Eduard Auguste Duc d'York*».

Mides: 25 x 66 cm.

Tècnica: mixta (llapis-tinta) damunt paper.

Data: (aproximada) 1763-1767.

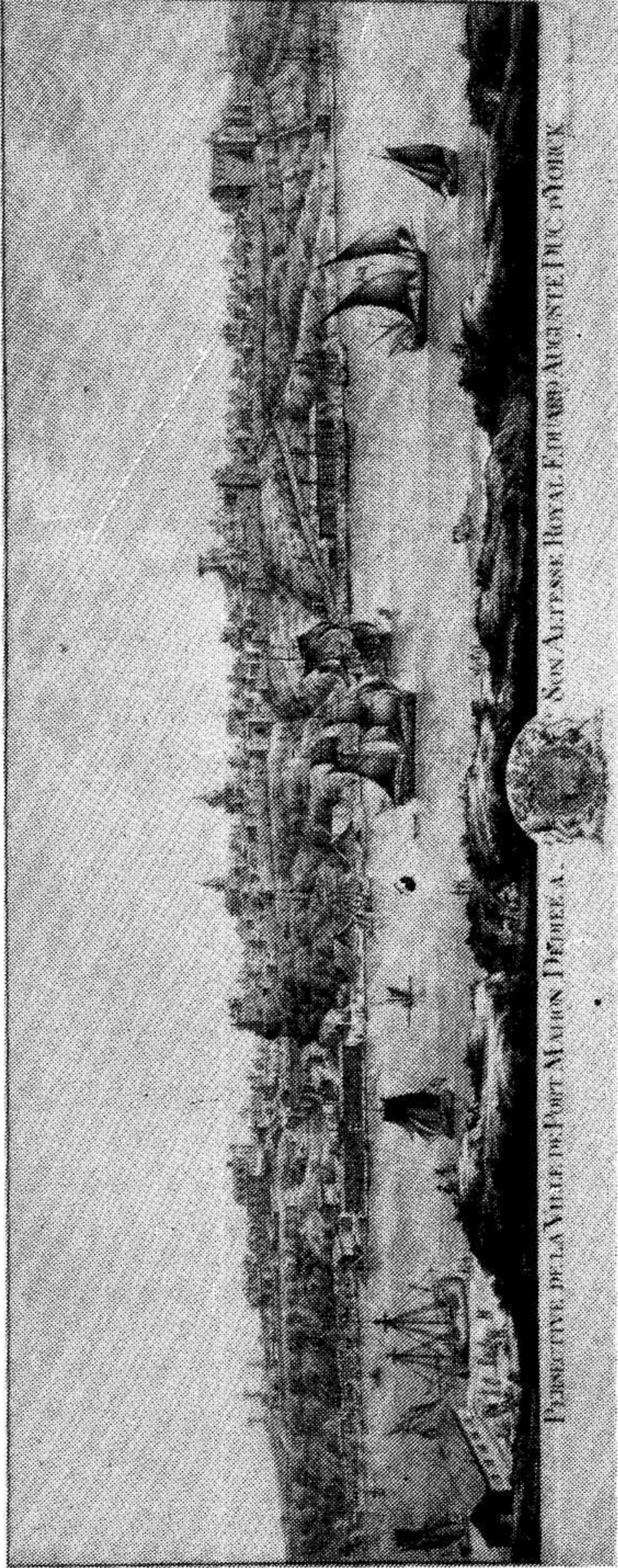
Signat: A baix, a la dreta, diu «*Par son tres homble et devoue servier Chiesa*».

Conservació: bona.

Aquest dibuix s'inclou dins una de les temàtiques més conegudes i introduïdes a l'illa pel pintor: les vedutes; gènere pictòric desenvolupat a Itàlia, sobretot al segle XVII, del qual no es pot deixar de parlar a la pintura menorquina dels segles XVIII i XIX. Chiesa provenia d'Itàlia, on les vistes al natural eren uns dels temes predilectes de les escoles provincials. Va saber aplicar aquesta temàtica al paisatge de Maó, com ho demostren les seves obres, que varen tenir gran èxit entre la burgesia comercial del període i la classe governant.

La vista, presa de la banda nord del port, concretament des de les drassanes, és un document de gran qualitat, elaborat amb minuciositat i detallisme; que ens serveix com a reportatge del port i la ciutat de Maó, i aconsegueix una de les funcions essencials de les vedutes: ésser una mostra, podríem dir quasi fotogràfica, d'una panoràmica concreta.

La lectura és en tres plànols diferenciats, que donen la perspectiva adient, amb una il·luminació ben aconseguida que ve elaborada pel joc d'ombres. En primer terme, la ribera nord, amb personatges minúsculs que passegen i un edifici de l'arsenal amb bandera anglesa; al costat d'aquest s'està celebrant una festa popular, recurs molt típic en aquestes composicions i que aporta una nota pintoresca a l'obra. En el segon plànol, embarcacions angleses i espanyoles (navilis, xabecs), quasi totes amb les veles desplegadas, que donen una certa agilitat a l'obra. El darrer, és el més interessant; podem apreciar l'extensió de la ciutat, des de l'església de Sant Francesc fins a la del

Panorama de la Ville de Port-Martin, Dépece.

Son Adresse: Royal-Edifice, Auguste-Frédéric

Carme, i veure tot el moviment del port. Començarem amb una lectura de dreta a esquerra dels edificis principals de la ciutat, és a dir, de ponent a llevant, per després seguir amb una descripció dels immobles del port, que han servit, juntament amb uns altres elements, per datar l'obra.

El primer edifici important que trobam és l'ESGLÉSIA DE SANT FRANCESC, construïda en el període que va de 1719 a 1792. Sabem que a partir de 1736 es fan les capelles laterals i que en els anys 1745-1752 es construeix la capella de la Puríssima, oberta a l'esquerra de la nau de l'església, que en el dibuix es veu clarament com sobresurt de l'edifici. La façana, que no es veu finalitzada en el dibuix, es conclou el 1775. Al costat de l'església veim les cases del PLA DES MONESTIR; un dels nuclis primers a reblir-se d'edificis en la primera expansió de Maó fora murada, a finals del s. XVII, a causa de la proximitat de l'església i del camí de Ciutadella (Domènech i altres, 1981).

Continuant el recorregut lineal de la ciutat, es veu el PALAU DEL GOVERNADOR (actualment Govern Militar), amb totes les irregularitats de construcció que descriu Armstrong (1756): «*La casa del Gobernador, es un edificio de forma extraña e irregular, consistiendo en varios departamentos erigidos en diferentes épocas y con otros tantos estilos de arquitectura*». Aquest edifici comunicava amb el Portal de Sant Cristòfol, que era una de les portes d'entrada a la ciutat, i s'ajuntava amb el carrer del mateix nom, que arribava fins al convent de Concepcionistes (a partir de 1860, Isabel II).

A partir d'aquí veim el conjunt de cases de la Raval (expansió urbana extramurs de finals del s. XVII), on destaca un dels únics portals que avui en dia queden de la ciutat medieval: el PORTAL DE SANT ROC, amb les dues torres, la nord més petita i la sud més alta, dit en el s. XVI Portal d'en Serveira i en el s. XVIII Portal de Dalt. Era el punt d'unió, en aquells moments, de dos carrers importants, el que duia fora murada i abans esmentat carrer de la Raval (era la sortida cap al camí que duia a Ciutadella i Sant Climent) i el carrer del Portal de Dalt (avui en dia Sant Roc).

El Portal de Sant Roc comunicava amb el portal intern de la ciutat: «Na Gentil», nom que els catalans van donar al PONT DEL CASTELL. S'aixecava davant les portes de les cases consistorials. A l'època de Kane, concretament l'any 1731, s'hi va col·locar una torre i un rellotge duit d'Anglaterra; per la qual cosa a partir d'aquest moment es denominà TORRE DEL RELLOTGE, que es pot veure clarament en el dibuix. Es va enderrocar el 1782 amb la reforma de l'Ajuntament i l'ampliació de Santa Maria.

El Pont del Castell donava al centre de la ciutat, el Pla de la Parròquia, on es feien les festes, les desfilades militars i hi havia l'Ajuntament. En

aquest nucli hi havia dos edificis religiosos, existents en l'actualitat. Un és el CONVENT DE CONCEPCIONISTES. La seva església va ser aixecada en menys d'un any (1616) i el convent poc temps després, ja que el 1623 hi vivien les monges. Més tard, durant els segles XVIII i XIX va sofrir remodelacions. S'alçà a l'antic espai on es creu que estava, a l'època medieval, el Castell de Maó. En el dibuix es veu molt bé l'extensió que ocupa damunt el penya-segat del port, destacant l'espadanya.

L'altre edifici que hem comentat és l'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA, construïda el segle XVIII. Com sabem, a l'època del general Blakeney, va ser enderrocada l'antiga església i, a partir de 1748 fins al 1772, es va aixecar l'existent. Aquí es veu clarament com sobresurten de les edificacions del seu voltant la teulada, les cinc capelles laterals i el campanar, aquest darrer molt diferent del que hi ha ara.

A finals del segle XVII, com hem vist, es fa el poblament del Pla des Monestir i la Raval. Una altra zona va ser l'extensió fora murada cap a l'est, denominada per la seva petita extensió Ravaleta. Durant el segle XVIII, la ciutat creix en aquesta àrea. A l'antic fossar dels anglesos van sorgint els carrers d'Anuncivay, Infanta..., es pobla la zona del convent del Carme i, a finals del segle, el triangle entre el carrer del Carme i del Castell («podem veure ja un triangle construït, format per un entramat de carrers regulars basat en els camins preexistents, entre el carrer del Carme i el camí des Castell» Domènech, 1981).

Aquesta extensió cap a llevant ja es veu a l'obra, on destaquen les torres de les cases més grosses. Però l'edifici que més sobresurt és el CONVENT DEL CARME. Es comença a construir el 1727. A l'època del general Blakeney es poblen els voltants del convent i, de 1750 fins al 1781, es construeix l'església. Al seu costat el pintor ha dibuixat uns immobles, que probablement són les primeres cases del que serà més tard el carrer del Carme. També veim que damunt el penya-segat del port no s'ha aixecat encara cap edifici de la zona coneguda a principis del XIX com les Tanques del Carme.

Uns altres elements arquitectònics que es poden apreciar de ponent a llevant són els molins, nou en total, dels quals avui en dia en queden pocs, i la petita murada que voltava Maó a la part de la mar, que consistia en un mur baix per raó de la seva posició damunt el penya-segat.

La comunicació de Maó amb el port, en aquest període, era a través de tres costes: cap a ponent, en el segle XVIII, es fa la costa que comunica el Pla del Monestir amb la Colàrsega, que el pintor ha situat a la vorera de l'obra; una altra, és la que s'anomena del General, que comunicava el Palau del Governador amb el moll de ponent, que apreciem clarament en el dibuix i en

la qual es veu molta activitat, amb personatges minúsculs fins i tot pel penyal; i cap a llevant, on avui en dia es troba la costa de les voltes, hi havia les dues costes anomenades costa Vella i de Baixamar, i als seus costats magatzems i cases.

El port de Maó, en el segle XVIII, tenia una gran importància estratègica i comercial: construcció de vaixells, magatzems, drassanes, corsarisme i comerç donaven ingressos i vida a la ciutat. A poc a poc, es creen dues parts diferenciades: el MOLL DE PONENT, que s'utilitza per a vaixells de guerra i el MOLL DE LLEVANT, que es destina al comerç i va fins a l'edifici de la consigna. En el dibuix podem veure, sobretot, l'extensió del primer: vaixells atracats, magatzems anglesos de la marina, tendes de campanya per guardar material. Dos edificis destaquen cap a l'est, l'antiga DRASSANA, més tard enfonsada per a edificar la duana, i darrera d'ella l'ESGLÉSIA DE SANT PERE, erigida per la confraria de pescadors en el segle XVII (no se sap la data d'inici de l'obra, però sí la de finalització, l'any 1654) i tristament enderrocada en aquest segle. Al començament del moll de Llevant es veu, al costat de la drassana, un edifici que crec que és la CONSIGNA: immoble on estava la capitania del port. Els vaixells, davant, hi feien la quarantena abans de la construcció del Llatzeret.

Després d'aquesta lectura de la ciutat i del port de Maó, cal destacar el títol de l'obra, que ens dóna una altra base per acabar de datar l'obra. El pintor dedica el dibuix a «Eduardo Augusto Duque de York» (2), germà del rei Jordi III d'Anglaterra (1738-1820), mort el 1767. Enmig del títol veiem l'escut amb les armes d'Anglaterra, amb suport a cada banda: unicorn a la dreta i lleó a l'esquerra; i el blasó que diu: «*Honny soit qui mal y pense*», i sota l'adorn d'una cinta amb la invocació: «*Dieu et mon droit*».

Segons els elements que hem vist, crec que l'obra s'ha de datar entre 1763 i 1767, és a dir, durant els principis de la segona dominació britànica.

(2) York: a partir dels Stuart esdevingué el títol del segon fill del rei d'Anglaterra.

BIBLIOGRAFIA

- DOMÈNECH, M.; GOMILA, J.; MARTÍNEZ, A.; SEGUÍ, N. (1981) *La ciutat des del carrer*. Maó. Ateneu de Maó.
- HERNÁNDEZ, M.A.; SINTES, G. (1985). *Giuseppe Chiesa i el seu temps*. Maó. Patronat de Cultura de l'Ajuntament de Maó.
- SINTES, G.; ANDREU, C.; HERNÁNDEZ, A. (1988). Fascicles VIII i IX. *Art de Menorca. Enciclopèdia de Menorca*. Maó. Obra Cultural de Menorca.

RESTAURACIÓ DEL QUADRE COMTE DE CIFUENTES DE L'AJUNTAMENT DE MAÓ

FRANCESC ISBERT (*)
(Col·laborador: Juan José Morales)

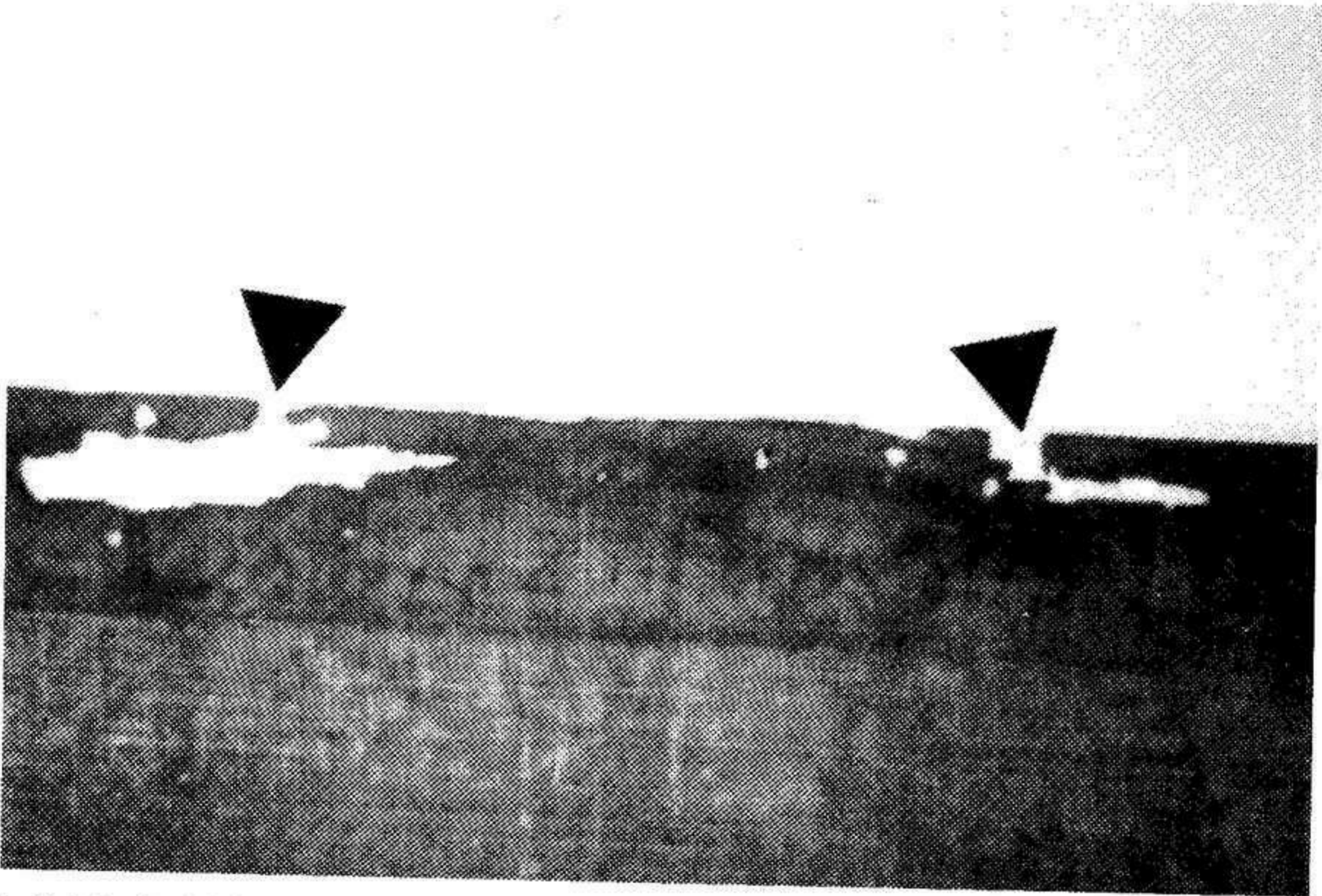
L'obra és un retrat de cos sencer, que actualment és a l'Ajuntament de Maó. És un llenç de grans dimensions, 204x145 cm, pintat a l'oli, que representa la típica iconografia de la seva època. El personatge apareix dret, emmarcat dins un àmbit arquitectònic; a la part superior hi ha unes cortines; a l'esquerra del personatge apareix una mena de làpida que té una inscripció on s'indica el seu nom i tots els seus títols; a la part superior del quadre hi trobam un motiu heràldic, segurament de la família del comte.

El Comte de Cifuentes va esser governador de Menorca, on gaudia d'una gran admiració per part de la gent. Quan el 1784 fou nomenat capità general de Balears, no va canviar de lloc de residència i va seguir a Maó. Per aquest motiu, i agraint aquest fet, la Universitat va acordar col·locar el seu retrat al saló de sessions. Aquest retrat, segons consta documentat, fou obra del pintor Pasqual Calbó, pintat l'any 1783 quan va tornar de Viena. (Hernández Sanz, 1908, pàg. 362).

Estudi dels materials

El suport és de tela de lli de fil de gruix mitjà, amb el tipus de lligament anomenat tafetà, que és el més corrent i d'estructura més senzilla. Té un centímetre quadrat amb dos fils i dues passades.

(*) Llicenciat en Belles Arts (especialitat en Restauració).

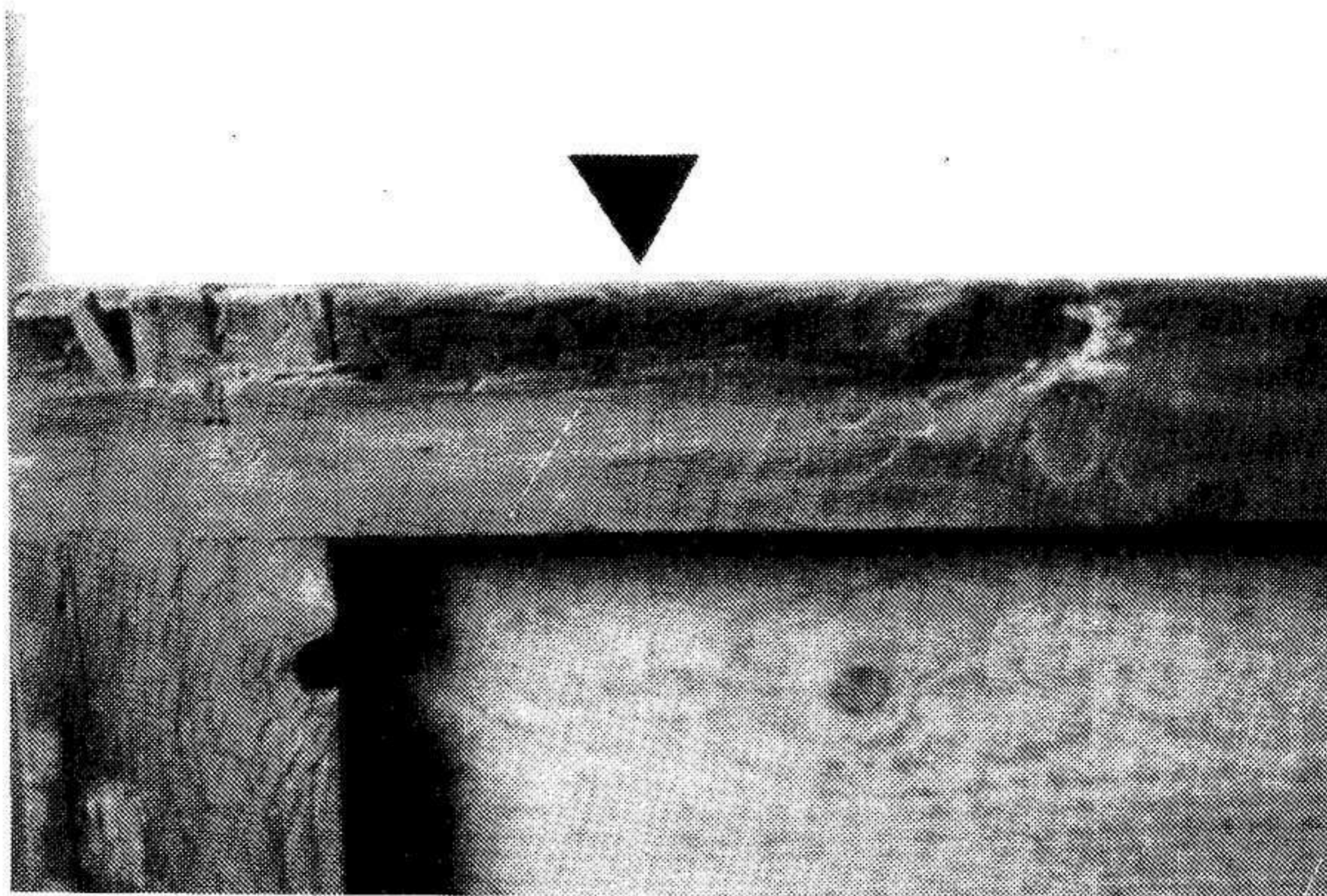

1.- Evidència del foc amb petites pèrdues de tela.

Aquesta tela està formada per la unió de tres peces amb dues costures emprant-hi el punt anomenat de llençol, fet amb fil senzill i fort. Quan els quadres eren de grans dimensions, o bé quan s'havien començat a pintar abans, les teles s'havien d'afegir i les unions havien de fer-se amb compte per tal de dissimular-les al màxim. Acabada la pintura, aquests cosits podien provocar a vegades alteracions de la capa de pintura.

La tela estava clavada, per la part de davant, amb dues tires de claus i enganxada amb adhesiu a base de cola animal, per tot el seu perímetre, a unes posts encadellades, molt gruixudes. A la vegada estaven clavades al bastidor amb claus de ferro. Aquests claus són un dels inconvenients més grans per als suports de la tela, perquè, en oxidar-se, provoquen la ruïna de les zones que els envolten, amb la qual cosa la tela es desclava del bastidor.

L'explicació del clavament de la tela directament a la post no era massa clara amb el marc posat. Una vegada trets aquests claus vàrem arribar a la conclusió que antigament hauria sofert danys a causa del foc. Tot el perímetre de la tela que originàriament estava clavada al bastidor havia desaparegut. Encara s'observen zones on hi ha evidència del foc amb petites pèrdues de tela a tota la part exterior del quadre (fot. 1). Amb tota probabilitat, la calor que va

2.- Zona del marc afectada pel foc.

rebre la pintura va fer més rígides i trencadisses les capes de preparació i pintura exteriors, accelerant així el seu procés de secat natural, de forma que varen saltar i es perdé una gran part de les capes a la part superior i inferior del quadre. El bastidor és original, d'encaixos, tipus a l'espanyola però fix, sense falques ni travesser al mig. També presenta signes d'haver estat atacat pel foc (fot. 2).

No hem trobat ni explicació ni documentació al fet que el quadre fos víctima del foc, ja que, com hem comentat, només es varen cremar els laterals i la resta es presenta intacta.

La capa de preparació és de to vermellós, característica de l'època, de gruix mitjà, feta amb cola animal i gruix, a la manera tradicional. Mostra pèrdues a les parts superior i inferior i, puntualment, en algunes zones de la figura i als laterals.

La cohesió entre les capes de preparació i pictòrica és bona; també ho és al suport.

A la superfície té diverses capes de vernissos groguencs, envellits, producte de diferents envernissaments al llarg del temps. Això, juntament amb la brutícia acumulada, enfosqueix també la composició i impedeix que s'aprecii el cromatisme original.

3.- Fase de col·locació de bandes.

També s'observen repintades directament a les zones on hi ha pèrdues de preparació i capa pictòrica, sense que aquestes hagin estat refetes.

L'estat de conservació del quadre és valorat com a dolent, sobretot per les pèrdues de capa pictòrica i de preparació.

Procés de conservació - restauració

Una volta tret el quadre del marc, es va protegir la superfície mitjançant l'empaperament amb cola adhesiva del tipus conegut com a «coletta» i paper manila. La «coletta» s'empra a Itàlia amb uns resultats excel·lents; es fa amb aigua, cola forta, vinagre i mel que fa perdre rigidesa a la cola forta. L'acció de l'àcid acètic o vinagre fa que la cola no es pudresqui o surtin fongs: actua com a fungicida. Aquesta protecció es fa per tal de poder manipular la tela per la part de darrera sense perill que això afecti la pintura.

El desclavament de la tela del bastidor fou el pas següent i un dels més laboriosos. Es van calçar els claus damunt el paper manila per saber la situació de cada un i intentar treure'n el màxim nombre possible. Els altres, per causa de l'oxidació, havien trencat la tela i no oferien cap mena de resistència.

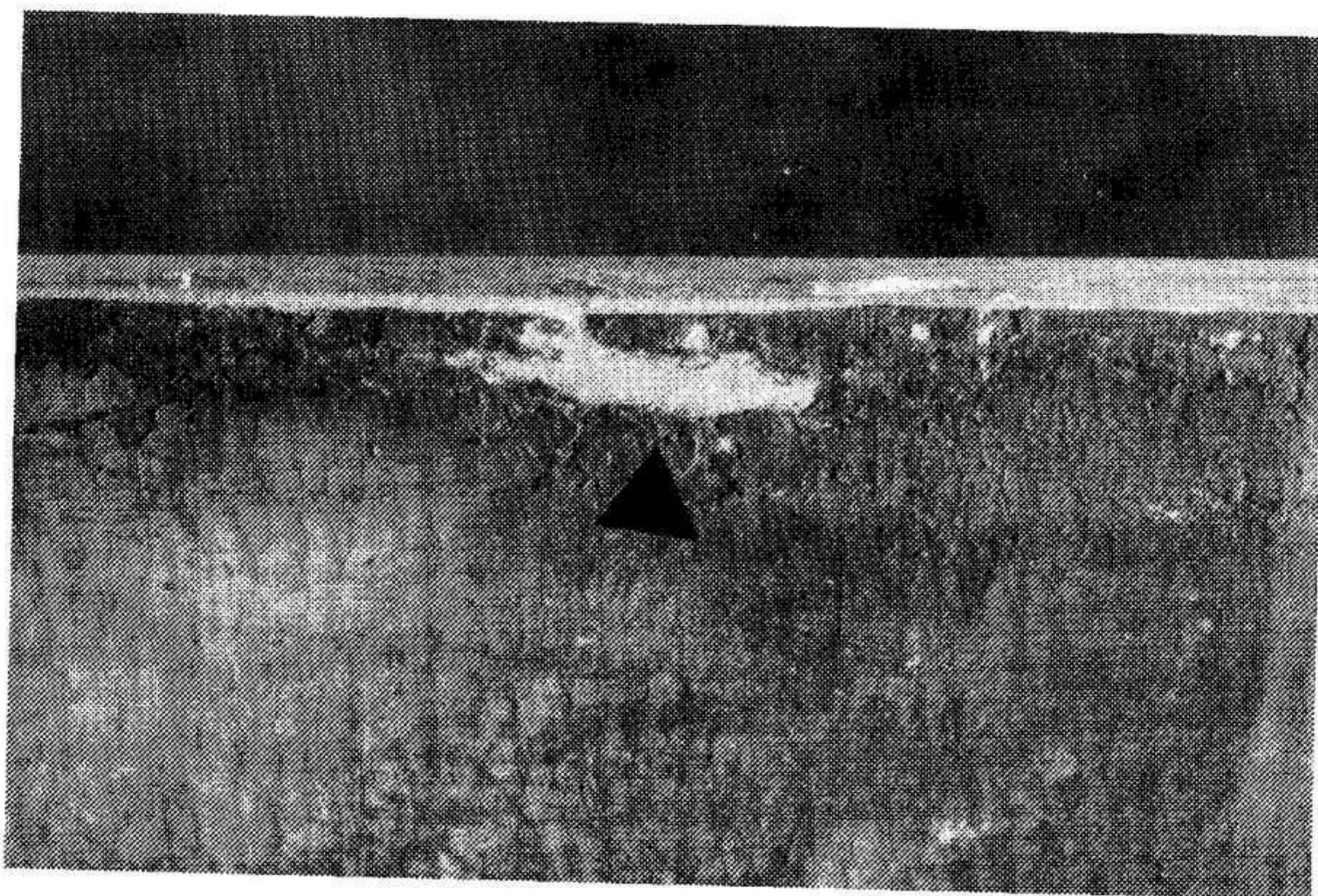
4.- Prova de neteja.

Per a desenganxar la tela fixada al suport de fusta es va haver d'anar humitejant el contacte entre el suport i la tela, i amb l'ajut d'un bisturí anar aixecant la tela de mica en mica, intentant no fer-hi cap tall o forat.

Una vegada desenganxada i examinada la tela, es va desestimar el reentelatge, ja que el seu estat era bo. Només es va decidir posar-hi bandes. Aquestes bandes només tenen com a missió el reforçament del perímetre de la tela per tal de poder-la clavar al bastidor, com estava originàriament, resoldre les deformacions i contribuir a l'adherència entre les capes pictòrica i de preparació i el suport.

Abans de posar-hi les bandes es va netejar de restes de cola tota la zona exterior de la part posterior, seguit de l'eliminació d'arrugues i deformacions per premsatge de la tela. Les bandes es varen desfilat per la part que havien de muntar damunt la tela, a fi d'evitar reguixos que després es podrien notar al davant.

El procediment utilitzat per a enganxar les bandes fou el de la pasta de farina, aplicada amb el sistema tradicional (fot. 3). Aquest és un dels adhesius que normalment s'utilitzen, però que poden estar constituïts per diferents materials. L'emprada en aquest cas té els següents ingredients: farina de blat,

5.- Anivellament d'una zona perduda amb un empelt de tela de lli.

aigua, «coletta», alum de roca com a matèria plastificant i una petita quantitat de formol com a desinfectant per evitar la proliferació de microorganismes. Tot això es mescla, es posa al foc i es remena fins al punt que adquireix la consistència adequada. L'engrut obtingut es deixa reposar vint-i-quatre hores i ja està llest per emprar.

Una volta col·locades les bandes es va poder muntar la tela damunt un bastidor nou mòbil amb travesser al mig, cosa que alleugeria força el pes de tot el conjunt i quedava estèticament molt millor. Tot seguit es va eliminar l'empaperament per dissolució de la cola elàstica amb aigua molt calenta.

La segona fase de la restauració va correspondre a la neteja, que fou força laboriosa per la quantitat de substàncies, vernissos, retocs i brutícia acumulades a la superfície. Aquesta neteja es va realitzar primer de manera mecànica i puntual, i després de forma generalitzada amb l'ús de dissolvents específics per a cada zona i actuant per capes, per zones de color o bé per problemàtiques específiques. La neteja mecànica va consistir en l'eliminació del vernís enllestí i de la brutícia incrustada, amb la punta d'un bisturí. Per a la neteja general s'ha de tenir en compte que abans d'operar amb dissolvents sobre una pintura cal comprovar quines són les millors proporcions, fent pro-

6.- Conjunt de la peça després de la neteja i l'estucat.

ves en zones puntuals del quadre i en diferents colors, ja que no tots reaccionen igual als mateixos dissolvents (fot. 4). Cada vegada que es neteja una zona s'ha de neutralitzar abans per tal d'aturar l'acció dels dissolvents. Un bon producte per a això és l'essència de trementina. Per norma general es comença a netejar per les parts menys importants o de més consistència, i es deixa per al final les parts més clares i fluïxes. El dissolvent més normal és el d'alcohol i essència de trementina a parts iguals. Les fórmules més tradicionals són les anomenades 3A, 4A, 4D (3A: acetona, alcohol i aigua; 4A: acetona, alcohol, aigua i amoniac). Tot seguit es va protegir la capa pictòrica amb una capa fina de vernís. Les zones on mancaven parts de la tela original

7.- Después de la restauració.

van esser nivellades amb empelts de tela de lli, la mateixa utilitzada per a les bandes (fot. 5). A les zones on s'havia perdut la capa de preparació i la pictòrica es va restituir la base amb estuc tradicional (fot. 6). La reintegració pictòrica es va fer de manera il·lusionista, per superposició de capes, tot seguint la tècnica original, amb un to vermellós sobre els estucs blancs, similars a la preparació original. S'ha de dir que aquesta reintegració es limita a l'estricta contorn de les llacunes i es realitza amb pigments aglutinats amb vernís. Per acabar, es va fer un envernissament final de protecció (fot. 7).

BIBLIOGRAFIA

- ANDREU, C.; HERNÁNDEZ, A.; SINTES, G. (1986) *Pascual Calbó, la pintura cosmopolita del XVIII*. Patronat de Cultura de l'Ajuntament de Maó, Maó.
- DÍAZ-MARTOS, A. (1975) *Restauración y conservación del arte pictórico*. Arte-Restauro S.A. Madrid.
- DIRECCIÓ GENERAL DEL PATRIMONI CULTURAL *Memòria d'activitats del centre de conservació i restauració de béns culturals mobles de la Generalitat de Catalunya 1982-1988*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- DOERNER, M. (1986). *Los materiales de pintura y su empleo en el arte*. Reverte. Barcelona.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. (1908) *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*. Maó.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. (1925) «Sobre la vida y las obras del pintor Pascual Calbó». *Revista de Menorca* 1925. Pàg. 33-59.
- PÁTINA (1990), *Publicación de la Escuela de Conservación y Restauración de Bienes Culturales*. Núm. 4. Madrid.

LA CONFRARIA I LA CAPELLA DEL ROSER DE LA PARRÒQUIA D'ALAIOR

GABRIEL JULIÀ I SEGUÍ (*)

La Confraria de Nostra Senyora del Roser

És de molta antiguitat i consta documentalment que ja estava erigida en el segle XVII.

L'arxiu parroquial de Santa Eulàlia conserva un llibre de comptes de l'Obreria de Maria Santíssima del Roser, començat l'any 1692, els darrers assentaments del qual són els corresponents a l'any 1935. És, idò, una abundosa font d'informació que abasta prop de dos-cents cinquanta anys de la història de la confraria.

Tant aquesta, com les altres instaurades als pobles de Menorca, eren governades per una Junta de Caixers elegida periòdicament que tenia esment de les finances de la confraria. Les entrades d'aquesta provenien de les diverses col·lectes que es feien al llarg de l'any que eren, sobretot, peces de formatge, blat o algun anyell, recollits pels llocs del terme; i els diners procedien dels caixonets de les almoines que hi havia a la capella de la titular i de les col·lectes que es feien en els actes litúrgics organitzats per la confraria: mes de maig, mes d'octubre, festes de Sant Domingo, Mare de Déu d'Agost etc., endemés de les ordinàries de cada setmana i de les que es feien per les cases.

Per fer-nos una idea de les possibilitats econòmiques de l'associació, vet aquí les entrades en la dècada 1741-1750, en la qual es començà a pensar en la construcció de la nova capella del Roser:

(*) Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

1741	44 lliures	16 sous
1742	41 lliures	————
1743	47 lliures	4 sous
1744	46 lliures	8 sous
1745	30 lliures	4 sous
1746	42 lliures	5 sous
1747	46 lliures	16 sous
1748	51 lliures	2 sous
1749	52 lliures	2 sous
1750	54 lliures	2 sous

La mitjana anual de despeses en aquest període fou de 49 lliures, 14 sous; cosa que indica que les finances de la confraria eren deficitàries i les possibilitats de comprometre's en aventures de noves construccions eren molt llunyanes.

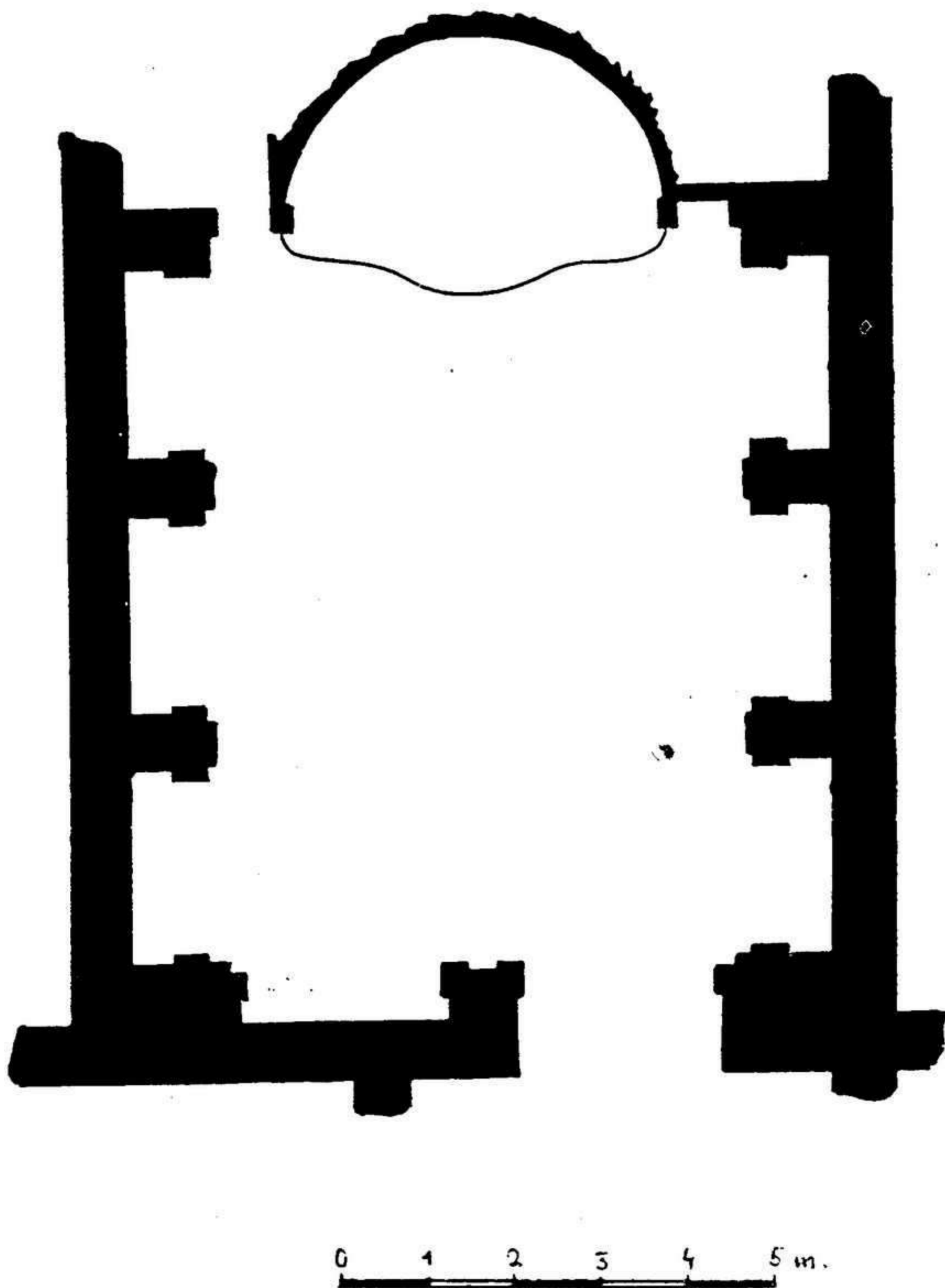
Però, a partir de 1770, les entrades es dupliquen, gràcies a les rifes (*treure a joia*, li deien en aquell temps), que permeten començar a fer projectes per a les obres de la nova capella, cosa que posen en pràctica a partir de 1778. En aquest interval aconseguiren arregar 1.184 lliures i 17 sous; però gastaren 2.009 lliures i 3 sous. Els dèficits acumulats eren eixugats pel rector i alguns altres preveres, o pels obrers de la confraria de més possibilitats econòmiques. El cas és que assoliren de portar a bon port l'obra de la capella en cinc anys.

Construcció de la Capella del Roser

En reedificar-se la parròquia, la confraria havia tingut capella pròpia, dedicada a la Mare de Déu del Roser, segons confirma la Visita Pastoral realitzada a la parròquia d'Alaior l'any 1686 (1), pocs anys després que l'església fos bencida, quan encara no devien estar del tot acabades les obres, si hem de fer cas d'una de les dates que apareixen a les claus de la volta, referida a l'any 1690. (Aquesta data podria recordar l'any en què l'interior de l'església s'acabà de decorar i pintar, segons *Cuadrado per un pintor mallorquí*).

La nova església no havia previst cap capella particular per a la reserva del Santíssim Sagrament, ni comptava tampoc amb dependències pròpies per a la sagristia. L'any 1743 el rector de la parròquia s'adreçà a la Universitat per fer-li saber que al costat del campanar hi havia unes cases propietat d'en

(1) «*Visitacio Generalis Ecclesiarum Minoricae*». Visita Pastoral a l'església parroquial de Santa Eulàlia d'Alaior de 1686. (Arxiu Diocesà de Menorca).

Planta de la Capella del Roser de la Parròquia d'Alaior.

Mascaró i unes altres d'en Massanet, que s'havien posat a la venda per 33 sous i 3 lliures respectivament, i que era aquella una ocasió que no es podia deixar perdre, per poder procedir a l'ampliació de l'església i edificar la capella del S. Sagrament i una sagristia. La Universitat estudià el suggeriment amb bons ulls i autoritzà que es comprassin aquelles cases (2).

La comunitat parroquial no devia poder atendre emperò les despeses de la construcció i passaren una partida d'anys abans que aquesta s'edificàs. I fou per iniciativa de la confraria de N.S. del Roser que, l'any 1778, es començà a edificar la nova capella en l'espai corresponent a les cases comprades 45 anys abans i una part del fossar a la vora del campanar.

El fet d'ocupar també la meitat del cementeri, amb el conseqüent moviment de terres, obligà els obrers de N.S. del Roser a adreçar-se al vicari general de Menorca, Dr. Antoni Roig, perquè els concedís la preceptiva llicència. I, per no profanar les despulles, proposaven garbellar la terra que extraurien, per separar-la dels ossos i traslladar aquests a lloc sagrat. El vicari general considerà que aquest assumpte sobrepassava les seves atribucions i el passà al bisbe de Mallorca, al qual s'adreçà amb escrit de súplica el prevere Thomàs Goñalons juntament amb els obrers de la confraria: Bartomeu Mascaró, Mathias Riudavets i Joan Cavaller.

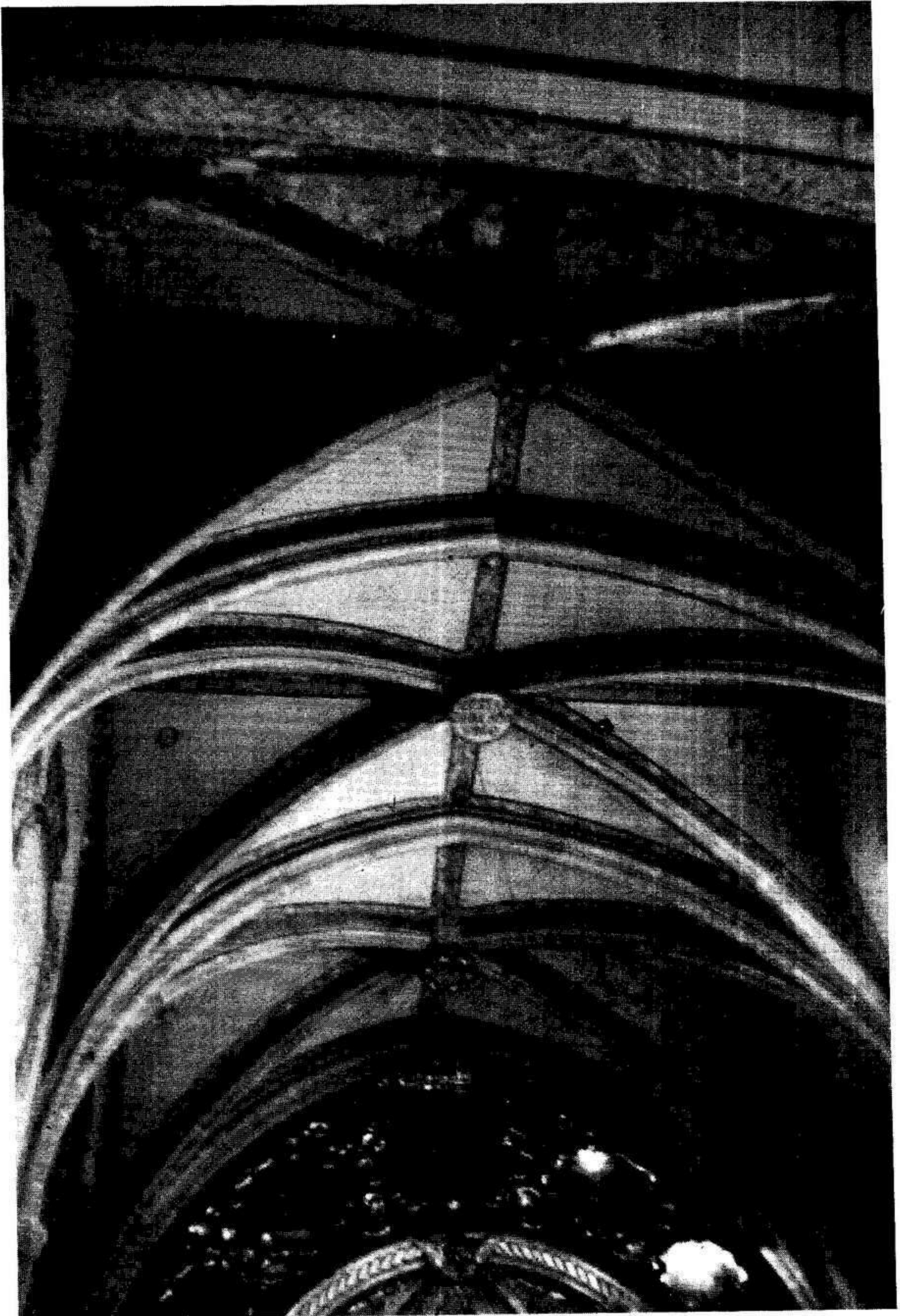
Dia 9 de juny de 1778 es començaren a enderrocar les restes d'edificacions d'aquell indret cedides a l'església. Dia 15 vinent es netejà el trast i dia 20 fou posada la primera pedra. Durant aquest any treballaren 15 setmanes, fins a finals de novembre.

Mentrestant, la sol·licitud presentada pels obrers esmentats al bisbe de la diòcesi fou informada favorablement i, en nom seu, el vicari general donà via lliure a la petició feta «*constándonos de la legitimidad de motivo que en esta súplica se expresa, hágase lo que se desea por parte de los obreros exponientes. Mahón sep. 8 de 1778*» (3). D'aquesta manera es pogué continuar l'obra en els terrenys de l'antic cementeri.

L'any 1779 les obres es reprengueren dia 21 de juny i continuaren només fins a finals de juliol, de manera que treballaren solament 6 setmanes. Les obres quedaren aturades durant tot l'any 1780 (hem de creure que per manca de diners), es començaren de nou el primer de juny de 1781, i es perllongaren durant 13 setmanes.

(2) *Libro de Acuerdos de la Universidad de Alayor (1740-1745)*, sessió de 15 de maig de 1743. (Arxiu Municipal d'Alaior).

(3) *Libro de entradas y salidas de la Cofradía de Nuestra Señora del Rosario fundada en la Parroquia de Santa Eulalia en la villa de Alayor*, pàg. 340 (Arxiu Parroquial d'Alaior).

Volta de la Parròquia de Santa Eulàlia d'Alaior.

L'any 1782 tornaren a la feina el 4 de juny i només treballaren durant dos mesos. Mig any després, el 14 de febrer de 1783, donaven la darrera en-vestida i en 7 setmanes donaven fi a l'obra (4).

En total treballaren durant 50 setmanes, des de 1778 fins a 1783.

Els comptes de la confraria ens donen a conèixer, amb tot detall, que durant aquest temps feren feina a l'obra una mitjana de 3 mestres i 3 manobres per setmana. Les obres les degué dirigir el mestre d'obra Jaume Serra amb la col·laboració de Josep Quintana, que el substituïria en les darreres setmanes de feina feta l'any 1783.

El mestre de l'obra cobrava un jornal de 12 sous, i els altres mestres entre 11 i 8 sous diaris. El jornal dels manobres oscil·lava entre els 6 i els 7 sous.

Els operaris que participaren successivament en la construcció foren els següents:

Mestres

Arnau, Benet
 Arnau, Gabriel
 Arnau, Gabriel (menor)
 Cabrisas, Josep
 Cabrisas, Joan
 Català, Jaume
 Cavaller, Antoni de Padua
 Llopis, Antoni

Piris, Joan
 Pons, Joan
 Quintana, Josep
 Quintana, Joan
 Rosselló, Benet
 Rosselló, Joan
 Serra, Gabriel
 Sintes, Francesc

Manobres

Alzina, Joan
 Canoves, Joan
 Cavaller, Bartomeu
 Coll,
 Gomila, Josep
 Gual, Joachim
 Jordi, Bartomeu
 Jover, Pere
 Llobera, Antoni
 Mascaró, Antoni
 Mir, Nicolau
 Nater, Gregori

Olivar, Pere
 Palliser, Joan
 Petrus, Francesc
 Piris, Joan
 Pons, Bartomeu
 Pons, Jaume
 Remey, Bartomeu
 Rotger, Joan
 Salom, Antoni
 Sans, Cosme
 Sintas, Joan
 Triay, Miquel

(4) íd. de l'anterior, pàgs. 349-363.

En la construcció foren emprades:

1.272 pedres (pedreny)	a 13 sous, 6 diners la dotzena
876 rodones	a 15 sous i 6 diners la dotzena
36 mitges rodones	a 6 sous i 6 diners la dotzena
696 cantons	a 3 sous i 6 diners la dotzena
168 tres per dos	a — sous i 11 diners la dotzena
12 pedres a mida	a 5 sous cadascuna
359 quarteres de calç	a 2 sous i 2 diners la quartera
157 quarteres de guix	a 6 sous

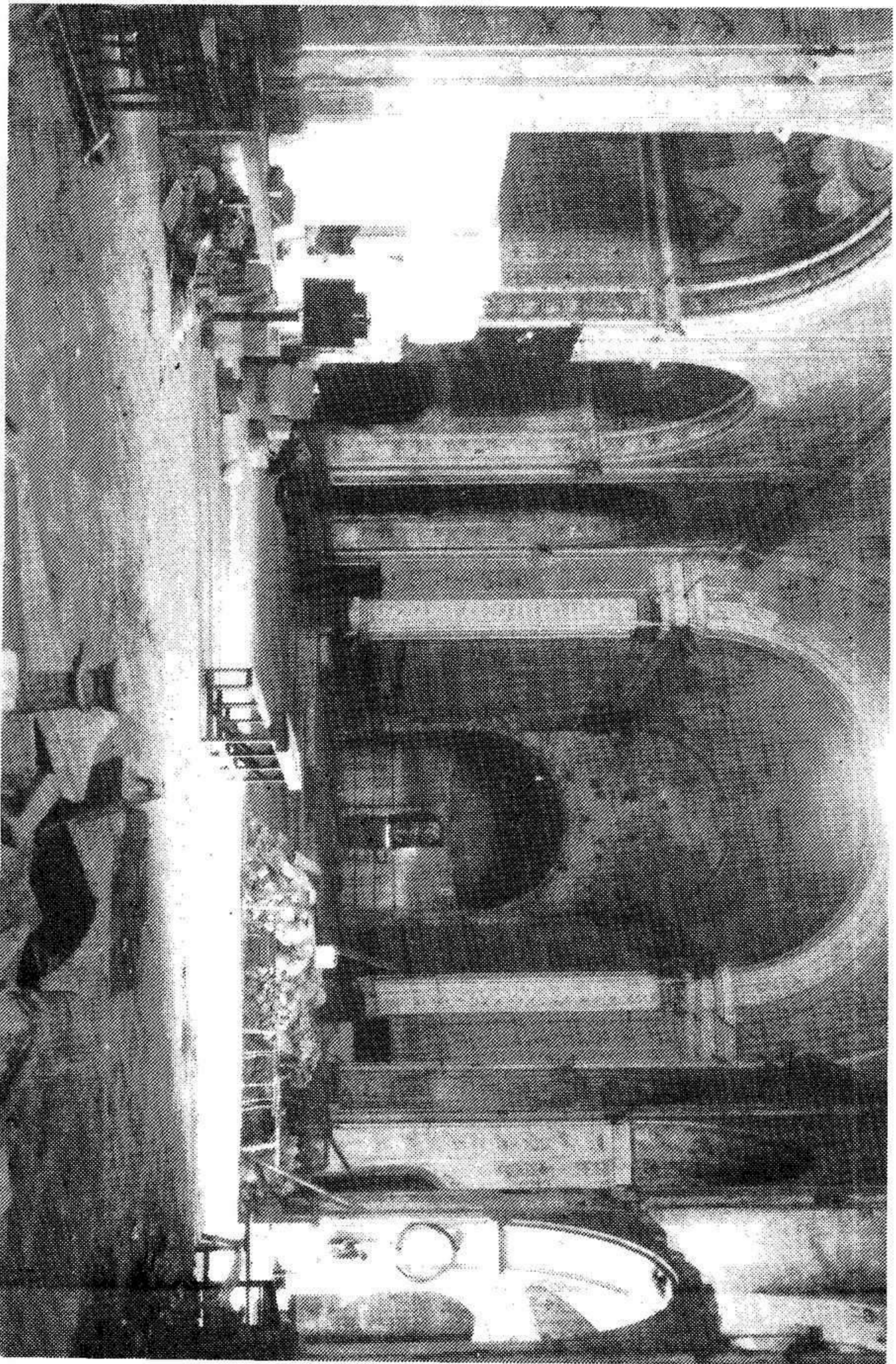
El cost total de la capella, compresos els materials de construcció, transport, jornals, etc., fou de 1.983 lliures, 14 sous i 10 diners, dels quals corresponien devers 570 lliures a jornals (dóna la impressió en que el llibre de comptes d'on hem obtingut les dades, no hi manquen assentaments. No podem assegurar el mateix pel que fa a comptes referits a materials).

El rector de la parròquia, Dr. Antoni Pons va bestreure diners per poder atendre els pagaments i també deixaren diners sense interès els preveres: Dr. Joan Mora 100 lliures; Dr. Pasqual Pons altres tantes; Llorenç Pons i Pons i Constantí Pons i Salort, 50 lliures cadascun (5).

L'any 1799 Antoni Vila, primer bisbe de la restaurada diòcesi menorquina, visità la parròquia d'Alaior i, després d'examinar els comptes de la confraria del Roser, elogià «*el celo de los que se interesan en recoger limosnas y promover la devoción del Smo. Rosario*»; però els prohibí d'invertir els diners que tenien en cap obra sense coneixement i llicència del bisbe. En ésser destinat a la Seu d'Albarracín, l'obreria quedà amb les mans fermades, sense poder continuar les obres d'embelliment que pretenien fer a la capella. En ocupar la Seu vacant el nou bisbe Pedro Antonio Juano, els obrers del Roser s'adreçaren al bisbe, a finals de 1803, i li exposaren que «*la nueva capilla se fabricó a mayor onra de dicha Sra., están los altares no correspondientes a la fábrica de la misma. El caudal que tenía la misma es: más de 900 libras, suficientes para suplir este efecto. No pueden los representantes disponer de dicho dinero a su arbitrio por orden del Sr. Obispo su antecesor. Por tanto: Suplican humildes a V. Sría Ilma. su permiso que recibieren en singular favor*».

El bisbe Juano donà la llicència pertinent «*para que empleen el dinero que expresan en los fines que proponen para el mejor adorno de dicha Ntra. Sra. con intervención del Sr. Rector de esta villa...*» (document signat per Antoni Roig el 17 de novembre de 1803).

(5) íd. de l'anterior, pàg. 363.

La Paróquia de Santa Eulália d'Alaior durant la guerra civil.

L'any següent tornaren a insistir davant el bisbe en l'assumpte d'invertir els diners, ja que desitjaven aprofitar els diversos joiells d'or arreplegats en successives donacions, com a premis de rifes que pensaven organitzar «*en ayuda de hacer los altares de la capilla, que en breve tiempo se principiará lo Altar Mayor...*». Conscients que ni en aquest, ni en cap altre negoci és convenient la competència, li demanen també que «*prohiba a todo género de personas durante la fábrica, de que extraygan a suertes en la vila de Alaior dádiva alguna, si que este provilegio únicamente lo tengan los comunicantes que recibieren a singular favor*».

També en açò es va avenir el bisbe i els concedí aquesta exclusiva que li suplicaven.

En aquesta ocasió «*ordena y manda que en lo sucesivo se continuen extendiendo las cuentas en lengua castellana*» i els prohibeix que distreguin quantitat alguna dels diners de la confraria en «*comidas, refrescos y cosas profanas*».

La confraria, endemés del mobiliari litúrgic, posseïa en aquells primers anys del segle passat els següents béns, segons consta en l'inventari presentat l'any 1816 al bisbe Jaume Creus amb motiu de la Visita Pastoral a la capella del Roser.

INVENTARI DE BÉNS DE LA CONFRARIA DE NTRA. SRA. DEL ROSER DE LA PARRÒQUIA D'ALAIOR

- 25 tovalloletes
- 5 jocs de sacres amb els corresponents santcrists per als altars
- 6 canelobres platejats
- 1 frontal de domàs
- 1 frontal de fusta
- 1 cobretaula
- 1 tabernacle per portar la Verge en les processons
- 4 vestits per als portadors del tabernacle, amb cinturons guarnits de plata
- 1 penó blanc de domàs
- 1 penó negre
- 2 anells d'or
- 1 creueta d'or
- 2 rosaris de plata
- 2 llànties de plata

Els retaules de la Capella del Roser

L'altar principal fou encarregat al mestre Bernat Bagur de Maó i les taules i escultures d'aquest a l'escultor Anton Cabot. També participà en l'ornamentació, i segurament en el daurat del retaule, el pintor Joseph de Duett (6).

Les despeses del retaule de N.S. del Roser i la seva instal·lació foren:

Confecció del retaule pel mestre		
Benet Bagur i el pintor Joseph de Duett	500 lliures	
Treball de mestre Benet Bagur	120 lliures	
Treball de l'escultor Anton Cabot	648 lliures	
Instal·lació i altres feines	28 lliures	17 s. 2 d.
Treball del pintor Joan Tudurí	33 lliures	
Total	1.329 lliures	17 s. 2 d.

Les obres continuaren amb ritme més lent a partir d'aquell any. L'any 1806 foren aportades unes escultures de fusta de Barcelona, que foren daurades i pintades a Alaior, el transport i la feina de les quals costà 194 lliures i 5 sous (7). L'any 1807 es feren els graons de la capella absidal i s'hi posà una barana de ferro per un cost total de 143 lliures i 6 sous (8).

Fins l'any 1816 no s'encarregà el retaule de Santa Rita, posat a una de les capelles laterals. El retaule fou realitzat pel mestre Pere Orfila de Maó. Les despeses foren aquestes:

a mestre Pere Orfila	200 lliures
al mateix	50 lliures
al fuster Miquel Jover per posar el retaule	7 lliures
	<hr/>
	257 lliures

Aquest mateix any fou entronitzada una escultura de Sant Pere i dos àngels (9).

Les finances tornaven a ser deficitàries l'any 1825. La confraria del Roser devia a la parròquia 226 lliures i 2 sous, que havien anat arrossegant

(6) JULIÀ SEGUÍ, Gabriel. «Artistes menorquins: Joseph Duett» (diari *Menorca*), 1 de maig de 1988).

(7) *Libro de entradas...*, pàg. 149.

(8) íd. de l'anterior, pàg. 153.

(9) íd. de l'anterior, pàgs. 165 i 167.

durant els set anys darrers. Així i tot, l'any 1828 aconseguien posar el nou retaule de Sant Pere, també construït a Maó. El valor de l'altar, transport i la mà de guix que li donaren (preparació per al posterior daurat que no consta que s'arribés a donar), fou de 242 lliures, 8 sous i 2 diners, de les quals, 50 lliures, 19 sous i 6 diners no foren satisfetes fins cinc anys després (10).

L'any 1830 s'instal·là una aranya de vidre que costà 30 lliures, 15 sous i 2 diners (11) i l'any 1833 emplaçaren una trona de fusta que els costà 34 lliures i 15 sous (12).

En el dilatat govern del rector Joan Pons i Salord (1794-1839) s'havien construït, idò, tres altars que Joan Fàbregues i Seguí qualificà de «hermosos y suntuosos» (13).

Tots els dissabtes es feia una capta per les cases de la vila en nom de la confraria del Roser. Aquest menester va estar a càrrec del cec Andreu Mir durant molts anys (ininterrompudament entre 1844 i 1868).

Els actes de culte eren molts i de gran solemnitat. Es practicava l'exercici del mes de Maria en el mes de maig; del Rosari en el mes d'octubre, i es commemoraven les principals festes de la Mare de Déu i de Sant Domingo de Guzmán, el gran propagador de la devoció del Sant Rosari. La música començà a tenir molta importància en les celebracions dels actes litúrgics, amb participació d'un cor que interpretava composicions a veus mixtes (*amb harmonia*, com diu el llibre de Càrrecs i Descàrrecs de la Confraria) amb acompanyament d'orquestra, orgue, ficle (*) o armònim.

L'any 1856 el pintor ciutadellenc Andreu Galbis, deixeble de J. de Duett, pintava la capella del Roser, per la qual cosa cobrà 9 lliures (14).

L'any 1867, a instàncies de Constantí Pons i Pons, es concedeix llicència a aquest senyor per construir una tribuna, ja que la comunitat de beneficiats de la parròquia el consideren «acreedor a ello por las mejoras que desde muy antiguo vienen haciendo a esta Yglesia, mejoras que él siempre ha continuado con el celo y piedad que ha distinguido a sus cristianos y generosos antepasados» i a la vegada fer l'escala d'accés a la tribuna al fons de la capella del Roser, de part darrere del cambril de l'altar.

L'any 1874 es restauraven els terrats, feina que costà 13 lliures (15).

(10) íd. de l'anterior, pàg. 193.

(11) íd. de l'anterior, pàg. 197.

(12) íd. de l'anterior, pàg. 205.

(13) FÁBREGUES Y SEGUÍ, Juan. *Las glorias que representa y promete el Santo Sepulcro de la Parroquial Iglesia de Santa Eulalia de la villa de Alayor*. Mahón 1848, pàg. 25.

(*) Ficle: instrument musical de metall de finals del segle XVIII, semblant a la tuba.

(14) JULIÀ SEGUÍ, Gabriel. «Artistes menorquins: Andreu Galbis (diari *Menorca*, 10 d'abril de 1988).

(15) *Libro de entradas...*, ob. cit., pàg. 193.

L'any 1881 és el primer any en què els comptes són presentats en la nova moneda oficial nacional: la pesseta.

La capella ostentava aleshores cinc altars amb els corresponents retaules: un a la capella major i quatre als costats. No tornam a trobar més obres, innovacions o reformes a la capella. Les captes i almoines se situen a partir de llavors al voltant dels seixanta duros anuals i les despeses tornen sobrepassar els ingressos. Per via d'exemple direm que, en acabar el segle XIX, les finances anaven d'aquesta manera: en el curs de 1900 les entrades foren de 305,45 ptes. i les sortides de 300,13 ptes. Tenien un ròssec de 35,01 ptes. que a final d'any era encara de 29,69 ptes. Les despeses d'aquest any foren les que segueixen:

DATA (16)

<i>Déficit del año anterior</i>	<i>35,01 ptas.</i>
<i>Por cuatro procesiones verificadas en cuatro sábados de Cuaresma</i>	<i>11,50 ptas.</i>
<i>Por quatro sermones predicados en los mismos</i>	<i>20 ptas.</i>
<i>Por la fiesta de Ntra. Sra. de las Rosas, Completas, Misa solemne y procesión 2a. clase</i>	<i>68,42 ptas.</i>
<i>Por el sermón predicado en dicha fiesta</i>	<i>5 ptas.</i>
<i>Por 8 lib. 6 onz. cirios y 4 lib. 2 onz. bujías</i>	<i>11,84 ptas.</i>
<i>Por el servicio de Sacristán en los ejercicios del mes de mayo</i>	<i>15,50 ptas.</i>
<i>Por cantar en la Procesión del primer domingo de mayo con acompañamiento de un bajo</i>	
<i>Por 12 lib. 4 onz. candelas 1a. clase a 2 p. la libra para repartir a los que dan semanalmente y en la colecta de septiembre</i>	<i>38,67 ptas.</i>
<i>Por 5 lib. 3 onz. bujías a 75 cent la libra y 6 lib. 2 onz. cirios a 1 p. la libra</i>	<i>10,11 ptas.</i>
<i>Por completar Misa solemne y Procesión en la primera Dominica de octubre</i>	<i>56,09 ptas.</i>
<i>Por el sermón predicado en dicha fiesta</i>	<i>5 ptas.</i>
<i>Al colector de trigo y caballería</i>	<i>7,50 ptas.</i>
<i>Por cantar a toda orquesta el santo Rosario en la primera Dominica de octubre</i>	<i>15 ptas.</i>
<i>Por el servicio de Sacristán en los ejercicios del mes de octubre</i>	<i>10,50 ptas.</i>

(16) íd. de l'anterior, pàgs. 334 i 335.

*Por cuatro misas rezadas en sufragio de las
almas de los cofrades difuntos en los días
3 de febrero, 26 de marzo, 16 de agosto y
8 de octubre*

*Por la limpieza de los manteles y altar de la
imagen de la Virgen*

7,50 ptas.

*A la mujer que cuida de los adornos y flores
en el mes de mayo*

2,50 ptas.

36 anys després, a finals de 1935, la vida de la confraria era tan activa com abans i sense canvis substancials. En els darrers anys s'havien estabilitzat les finances, i les entrades d'aquest darrer any van ser de 317,44 ptes., afegides a un romanent de l'any anterior de 121,16 ptes., que foren gastades de la següent manera:

DATA (17)

*Por una misa rezada por las almas de los
cofrades difuntos dia 16 agosto*

3 ptas.

*Al Sacristán por sus honorarios del mes de
mayo y gratificación*

14,50 ptas.

Por una libreta borrador

1,40 ptas.

*A la Rda. Comunidad por cantar las Completas
en la vigilia de la 1a. Dominica de octubre*

10,50 ptas.

*A la Rda. Comunidad por cantar la Misa de la
1a. Dominica de octubre*

22,70 ptas.

Por el sermón de dicha fiesta

25 ptas.

Por la manutención del predicador

6 ptas.

*Por una Misa rezada en sufragio de los cofrades
difuntos día 7 de octubre*

3 ptas.

*A Juan Gomila por el canto del Credo,
Benedictus, Rosario con la banda y tres
domingos con órgano y derechos fuelles en
las Dominicas de octubre*

65,50 ptas.

*Gratificación al lector en los ejercicios de
los meses mayo y octubre*

31 ptas.

*Por los servicios de Sacristán y toque de
campana en el mes de octubre*

14,50 ptas.

Por 2 K. 300 gmos. cirios, 1 K. bujías y	
1 K. 500 gmos. candelas	18,25 ptas.
Gratificación al Sacristán por arreglar el altar	2 ptas.
Gratificación a dos monaguillos	2 ptas.
A Francisco Rotger por 500 hojitas notificación	5,45 ptas.
	<hr/>
	227,55 ptas.

És curiós observar com en el primer terç del nostre segle les entrades de diners de la confraria gairebé es mantenen invariables (hi ha un augment de menys d'un 4% en els 35 anys) i les despeses han disminuït en un 30%. En canvi es nota un increment molt apreciable en el cost d'alguns subministraments i serveis: la cera a augmentat un 55%, els estipendis per misses s'han multiplicat per 2,5 i la caritat pels sermons s'han quintuplicat. Amb tot i amb açò, els sous del personal es mantenen quasi invariables. El fort increment dels honoraris als eclesiàstics és degut que en aquells anys l'Estat havia suprimit les dotacions a l'Església Catòlica i aquesta subsistia únicament amb les almoines dels fidels. S'expliquen, idò, aquestes variacions tan notables, que no s'aprecien en la majoria dels altres capítols.

La destrucció de la Parròquia i de la Capella del Roser

El començament de la guerra civil a Menorca va significar la immediata destrucció de les esglésies amb la consegüent pèrdua de tot el patrimoni artístic i històric que durant segles havia anat enriquint la nostra illa. Alaior no fou una excepció. Fa un parell d'anys un testimoni (i pel que diu, protagonista actiu) d'aquells tristos esdeveniments, publicà una prolixa crònica del que feren a Alaior en els dies immediats a l'esclat de la guerra. Després que l'església romangués tancada dues setmanes —conta l'esmentat cronista— «*presentaron a dos presuntos expertos en la materia quienes sentenciaron que dichos altares no tenían valor alguno y que su dorado no era más que pintura barata...*» i el judici d'aquests experts donà via lliure perquè tot el mobiliari litúrgic de la parròquia fos arrabassat per ésser posteriorment cremat. Així desaparegué el retaule major, un dels exemplars més rics i assolits del barroc menorquí i també l'orgue divuitesc, un dels instruments més valuosos entre la interessant col·lecció d'orgues que enriqueixen Menorca en els dos segles darrers, construït per l'orguener francès Chapel, amb monumental caixa obrada per l'escultor mataroní Ferran Miquel Comas, que realitzà gairebé tota la seva activitat artística a Menorca, on formà la seva família, i un dels seus fills; Francesc Miquel, fou també gran escultor, l'autor de l'esplèndida decoració del famós orgue de Santa Maria de Maó.

Primer Altar Major de la Capella del Roser, destruït durant la guerra civil.

Igualment fou cremada bona part de la documentació de l'arxiu, encara que el relat esmentat més amunt diu que tot el que consideraren més important ho traslladaren al jutjat i només «*quedaban en los armarios hojas parroquiales viejas, periódicos y otros papeles sin interés con los que hicimos un fuego a la puerta*». Mai sabrem quin interès tenia en veritat tota aquesta cendra esbargida i qualificada com a *sense interès*. Hem de dir que el judici d'aquests *experts* inspira els dubtes més esgarrifosos, en llegir un poc més avall de l'article de referència que un regidor de l'Ajuntament de Maó proposà per aquells mateixos dies, l'enderrocament de l'església de Santa Maria de Maó «*pero derrumbarla piedra a piedra y que con ellas se construyeran en el extrarradio casas para obreros. La propuesta fue aprobada por unanimidad.* (el subratllat és de qui transcriu). *Al Sr. Carrión se le encargó un plano de la plaza que podría salir tras el derribo, dicho plano debe estar aún guardado en el Ayuntamiento o en su archivo histórico ya que fue aprobado por la Corporación. Lo que no tuvieron agallas*».

No calen comentaris (18).

La restauració de la Capella del Roser després de la guerra civil

En acabar la guerra civil, la parròquia, una vegada fetes les obres més indispensables, tornà a obrir-se al culte. No succeí el mateix amb la capella del Roser, que va romandre sense habilitar, fins que l'any 1940 fou reposada una nova imatge de la Titular en un altar provisional, imatge que provenia de la casa Rozzanti de Barcelona, beneïda el dia 15 de desembre pel rector de la parròquia i apadrinada pel donant, Sr. Llorenç Villalonga de Febrer, i la seva esposa Francesca.

Després es reposaren les imatges de Sant Domingo i Santa Caterina, donades pel Sr. Llorenç Mascaró Villalonga, apadrinades en l'acte de la seva benedicció pel donant i la seva esposa i pel Sr. Joan Villalonga de Febrer i esposa (19). El retaule actual, adquirit per subscripció popular, fou inaugurat i beneït pel bisbe diocesà el 12 de febrer de 1949, i en foren *padrins* el Sr. Pere Florit Camps i esposa. El retaule de fusta fou construït als obradors ciutadellencs dels germans Bagur Arnau, i presenta profusió de daurats i una decoració al·legòrica potser excessiva. Destaquen al seu voltant disset ovals envasats en orles esculturades i daurades, que representen els 15 misteris del Rosari i dos més referits a la Mare de Déu de Lourdes i a la de Fàtima, pintats per un pintor mallorquí.

(18) PONS SINTES, Mevis. *Al filo del recuerdo (IV)* (diari *Menorca*, 14 de setembre de 1988).

(19) «Crònica de la Parròquia d'Alaior». (Arxiu Parroquial d'Alaior).

Capella de Nostra Senyora del Roser de la Parròquia d'Alaior (1949).

Mentrestant es van anar reposant les altres imatges dels sants titulars de la capella abans de la seva destrucció: el mes de gener de 1941 Santa Rita, un mes després la Mare de Déu del Carme, l'any 1946 Sant Pere. Els retaules que hi havia hagut no han tornat a ser substituïts, i les imatges es troben a les mateixes capelles que en primer; però sense cap mena de retaule, excepte la de la Mare de Déu del Carme, disposada en una fornícula o retaule molt senzill, obra dels Bagur Arnau.

Descripció de la Capella del Roser

La capella del Roser fou edificada d'esquena a la primera i la segona capelles del costat de l'Epístola (a partir de la capella Major), deixant a una part el campanar i a l'altra la porta lateral, anomenada de Sant Pere. L'ingrés, des de l'església, és per la segona capella, mitjançant un arc de mig punt que queda situat al costat dret del mur del fons d'aquella, fent parella amb una altra capella de les mateixes proporcions que les laterals.

Com en tantes altres construccions illenques aixecades en el segle XVIII, es torna aquí a la volta de creueria per cobrir la capella, malgrat el precedent de la mateixa església on s'adossa, construïda cent anys enrere, segons els cànons del barroc (20). El fet és encara més curiós a Alaior, on cap altra de les construccions religioses existents aleshores: Sant Llorenç, Sant Pere o Sant Diego presentaven volta de creueria, sinó de canó.

La volta té tres claus. Als murs laterals s'adossen 8 manxons de mitja canya que presenten un relleu d'estries en tota la seva llargària. Dels capitells motllurats arrenquen els nervis de la volta, com en altres edificacions contemporànies, com és l'església del convent de Jesús de Maó, i és que la concepció de l'autor ha deixat de ser *gòtica*, per emprar tots els elements decoratius propis que l'arquitectura illenca va difondre durant el període barroc, elements d'una insistent monotonia, que ens donen a entendre com una vegada incorporats a la nostra arquitectura per alguns mestres que vindrien de fora, fou imitada pels mestres menorquins. Aquests, sense horitzons més amples, no arribaren ni tan sols a fer variacions sobre un mateix tema, sinó a repetir aquest amb més o manco encert, segons l'habilitat i pràctica de l'executant. I hem de creure que la solució de cobrir amples espais amb volta d'arestes a l'antic estil (que en la seva versió simplificada ha estat la de més tradició en l'arquitectura urbana menorquina) era la més fàcil, i possiblement la més segura, per als nostres mestres d'obres i per açò perduraria fins al segle passat.

(20) Seria l'estil d'aquesta capella el que induí l'autor de *La Isla de Menorca en texto e imagen* a afirmar que l'església de Santa Eulàlia d'Alaior és «d'estil gòtic decadent», error que segueixen transcrivint els estudis i les monografies més recents sobre el tema?

Als murs laterals s'obren tres capelles per banda d'uns dos metres i mig d'amplària i molt poca fondària (86 cm). Els arcs de les capelles són de mig punt i repeteixen els manxons i bordons a l'intradós dels arcs, com els que hi ha a la nau, amb idèntiques proporcions i ornamentació. Les capelles cobreixen amb volta de canó.

Tot l'espai intern s'omplí amb pintura decorativa de motius lineals i vegetals: ovals, cassetons, garlandes, etc... Les pintures originals foren realitzades damunt un revestiment de calç que cobria les parets (sistema emprat per tot arreu en la decoració mural de les esglésies menorquines, és a dir: no es tracta de pintura al *fresc*, tècnica que fixa el color amb força al mateix estuc i fermança de llarga durada. En canvi, les pintures fetes damunt l'emblanquinat s'embeuen amb ella, es perden amb la humitat i fàcilment es desprenen del revestiment dels murs. Així ha succeït a l'església del Socors de Ciutadella, el seu precedent immediat, coberta tota ella d'una rica decoració pictòrica que recorda molt la que conserven els murs de la capella del Roser.

La participació del ciutadellenc Andreu Galbis (probable autor dels quadres que decoren actualment el presbiteri de la parròquia d'Alaior) en la decoració de la capella del Roser, ens fa pensar que no és casual la semblança a què hem fet al·lusió. La relació entre els dos pintors: Duett i Galbis, primer com a mestre i deixeble, després com a col·laboradors en diverses obres, és un punt de partida per a una atraient teoria sobre l'autoria de les pintures del Socors.

L'altar principal està ubicat en una capella absidal de planta semicircular i volta de quadrant d'esfera. S'obre al mur frontal de la capella mitjançant un arc de mig punt, delimitat per manxons iguals als ja descrits i bordó que recorre l'intradós de l'arc.

El retaule principal, destruït l'any 1936 i executat, com hem dit abans, per Benet Bagur i Josep Duett amb la intervenció de l'escultor Anton Cabot, era d'estil barroc, de bones proporcions i bell aspecte.

Estava dividit en tres cossos: l'inferior o sòcol, presentava al davant, la taula de l'altar a la manera romana, en forma d'urna tronco-piramidal. Els cos principal, concebut a manera de frontó arquitectònic, estava definit per quatre columnes cilíndriques de fust llis, les dues dels extrems ressortides respecte de les dues del mig, i coronaven amb capitells d'ordre compost. De part damunt dels capitells, discorria un ample entaulament que seguia en el seu relleu el perfil de les columnes, amb fris decorat amb motius florals i coronava amb una gran cornisa.

L'espai entre les dues columnes centrals estava ocupat per una fornícula d'arc de mig punt i planta semicircular, que contenia una imatge coronada de la Mare de Déu del Roser portant l'Infant Jesús al braç dret i un rosari a la mà esquerra. De part davant de la fornícula, als peus de la Verge, accentuant

expressivament el ritme barroc del conjunt, apareixen, agenollats, Sant Domingo i Santa Caterina. Les escultures eren de talla de bella execució.

El cos superior, ocupant només la part central del retaule, estava format per una fornícula envasada per voltes i garlandes. En línia amb les dues columnes exteriors eixien dues àmfores coronades de flors. La fornícula exhibia el grup de talla de la coronació de la Verge, voltada de la Santíssima Trinitat, entre núvols i àngels.

El retaule descrit té una semblança notable amb el que dibuixà i executà Francesc Miquel Comas per a l'altar de Santa Clara de l'església del convent de Jesús (21), com si un hagués servit de model a l'altre. En aquest cas, el retaule d'Alaior és anterior al de Maó devers tres anys. Hem de suposar que el disseny del retaule fou de l'escultor Cabot i que a càrrec seu anà l'execució de la major part de l'obra, si comparem les quantitats cobrades per ell i pel fuster Bagur, sense oblidar la participació del suís Duett.

Encara que no pugui servir per a l'estudi d'unes obres d'art perdudes per a sempre, resulta força atractiva la investigació sobre l'obra d'aquests artistes vinguts de fora, i que treballaren a Menorca, sobretot en els segles XVIII i XIX, els quals ensenyaren els nostres artesans i que, per les restes testimonials deixades, hem de creure que assoliren una producció de gran dignitat. És important detenir-se en el desenvolupament d'aquesta tasca artística plàstica, perquè descobreix una activitat gens menyspreable, que havia d'interessar un sector prou ample de la societat menorquina, en ésser capaç de convocar artistes de l'altra costa de la mar i, amb ells, interessar els nostres artistes a perfeccionar llur aprenentatge.

L'estudi de l'art menorquí dels segles XVIII i XIX no es pot limitar a la menció d'un Chiesa o un Calbó, exponents d'un floriment cultural molt més ample que es desenvolupà a Menorca i que ens és tan desconegut com el de cinc segles enrere.

En resum: la capella del Roser de l'església de Santa Eulàlia d'Alaior és un interessant exponent de les inquietuds artístiques i dels vessants estètics del segle XIX a Menorca, que més s'havien popularitzat en el seu temps. A tan curta distància és descoratjador observar com ens hem despreocupat totalment d'aquest heretatge dels nostres avantpassats, ignorat gairebé de tothom. És hora, idò, de despertar les nostres consciències, la individual i la de les institucions, en la protecció dels testimonis —no tan abundosos— que ens queden de la cultura del nostre passat immediat. El deute adquirit per la generació del 36 l'han heretat les generacions venidores. I és un deute no pagat. No hauríem de voler que les qui vindran al darrere puguin exigir-nos comptes, perquè no hem sabut preservar, per al futur, el nostre patrimoni.

(21) JULIÀ SEGUÍ, Gabriel. «Els Comas i l'arquitectura menorquina en el post-barroquisme». Revista de Menorca, 1988, pàg. 458.

DUES MOSTRES DEL TEATRE REPRESENTAT A MAÓ DURANT LA DOMINACIÓ FRANCESA (1756-1763)

PEP VILA (*)

Presento en aquest treball dues mostres del teatre francès representat a Maó durant l'ocupació francesa de l'illa en la guerra dels Set Anys (1756-1763). La primera és una relació d'obres que, sense cap referència del possible lloc de representació, es troben en un manuscrit miscel·lani (1) juntament amb textos político-militars i administratius que donen fe de l'organització i administració francesa en la Menorca d'aquesta època. Aquesta llista d'obres, representades per diversos regiments militars hostatjats a Maó, forma part d'un informe adreçat a la superioritat, un report d'unes activitats en temps d'oci, que per a nosaltres és molt interessant ja que té la virtualitat de donar-nos alguna clarícia sobre l'organització del lleure entre la soldadesca, l'oficialitat i el funcionariat francès destinats a l'illa. Els escrits del manuscrit van adreçats al Comte d'Argenson, Marc-Pierre de Voyer d'Argenson (París, 1696-1764) que, segons la GEC, era un aristòcrata i polític, ministre de la

(*) Llicenciat en filologia catalana. Historiador de la literatura. •

(1) La Biblioteca de l'Arsenal de París recull tots els fons del teatre i sobre la història de l'espectacle a França. Per a la descripció de l'obra que avui comento podeu consultar el *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Arsenal* par Henry Martin. Tome cinquième, París, 1889. Libraire Plon, pàg. 436. Manuscrit 5768. Tome I, núm. 7. *Lettres dépêches et mémoires reçus par le Comte d'Argenson (1746-1762)*, 2 vols. La documentació menorquina ocupa els folis (241-288). *Ille Minorque, Mahón*. Les obres que fan referència al teatre: fols. 274-288. Agraïixo a Xavier Pla Barbero el seu ajut per haver-me facilitat la informació sobre el contingut d'aquest manuscrit.

Per a tots els interessats en la història de Menorca dono la relació completa dels documents que conté aquest manuscrit miscel·lani: (Fol. 241): *Isle Minorque. Mahon*. (243-244):

guerra (1742) i de la institució de l'escola militar. Fou encarregat també de les biblioteques, dels teatres, de les acadèmies i de les pensions als escriptors. Això explicaria potser la destinació d'aquest llistat a mans d'un funcionari del govern que tenia en les seves regnes els afers teatrals.

Les obres representades que publico en un apèndix no donen per explicar gaire coses més. La migradesa de la documentació obre uns interrogants sobre la naturalesa d'aquest teatre. Desconeixem l'abast d'aquestes obres representades per soldats i oficials, la qualitat de la representació, la posta en escena de les òperes, l'escenografia, els mitjans materials que tenien per dur-la a bon port, si hi havia un lloc adequat per muntar-les, ja fos un quarter o bé un teatre en condicions. Algunes d'aquestes obres es representen més d'una vegada. En una jornada s'arriben a escenificar dues o tres obres que no sabem si es feien senceres o bé fragmentades. ¿Eren obres a les quals tenia accés tothom, o bé eren restringides als estaments d'ocupació francesos? Potser alguna informació local —un dietari, un periòdic, una crònica domèstica, que ara no tinc a mà— ens explicaria si hi anava la intel·lectualitat local, la classe social burgesa i benestant de l'illa que més endavant fundaria la Societat Maonesa de cultura (1778-1785). Què se n'ha fet, dels manuscrits? Pere Ramis i Ramis (Maó, 1748-1816) traduí *Molière* al català. Encara que va estudiar a Avinyó, no podem afirmar amb seguretat que desconeugués els rèdits d'aquesta producció ¿Servia aquest teatre com a instrument de penetració ideològica i entreteniment d'una minoria il·lustrada? Un tema que no s'ha estudiat prou és el de l'abast d'aquestes representacions. Durant la Guerra dels Segadors hi ha a Catalunya un teatre bilingüe i castellà que té un valor de testimoni històric i propagandístic, un indicatiu potser de la penetració de la llengua castellana a Catalunya.

A Maó, al segle XVIII, trobem també obres representades «por los sargentos y cabos de la guarnición» des del 1781 (2). A Girona hi ha representa-

Extrait du greffe de l'Amirauté de Marseille (26-6-1756). (245-256): Detail de ce qui s'est passé le 27 juin 1756 à l'attaque des ouvrages avancés du port S. Philippe. (247-248): Extraordinaire relation de la prise des forts de Mahon par l'Armée du Roi, commandée par le Maréchal Duc de Richelieu (17 juillet 1756). (249-250): Mandement de Monseigneur l'Il-lustrissime et Reverendissime évêque-comte de Valence qui ordene que le Te Deum sera chanté dans toutes les Eglises de son Diocèse, en actions de grâces de la prise des Forts de Mahon, et de la Victoire remportée sur l'Escadre Angloise (17 juillet 1756). Copie de la lettre de sa Majesté. (251-254): Lettre de M. de Chatillon à M. le Comte, Mahon le 30 gbre [septembre 2] 1761. (255-258): Lettre de M. de Chatillon à M. le Comte, Mahon le 6 mars 1762. (259-260): Monsieur Mons. de Chatillon, Maréchal de Camp des Armes du Roi à Minorca (par Barcelona). Lettre de J. Kearnez, Alicante le 20 mai 1762. (261-273): Correspondència diversa entre M. de Chatillon a M. le Comte i d'altres cartes de M. de Lausan, Mgr. Le Chanceller, Duc de Chaiseul, entre 1761 i 1762. (274): Comença la relació d'obres de teatre.

(2) Josefina Salord Ripoll, *La Renaixença a Menorca: una història (gairebé) impossible*, «Randa», 21, 1987, pàg. 139.

cions de teatre francès durant la dominació napoleònica. En gran mesura tots són textos que exerceixen una funció propagandística important, una eina d'aculturació.

Sabem d'unes representacions de teatre francès a Maó. En 1962, Maria Lluïsa Serra Belabre publicava un treball (3) en el qual ens descriu dos quadres conservats al Museu del Louvre de París que reproduïen una escena del tercer acte d'una obra de Molière i una panoràmica sencera d'un teatre a Maó amb les llotges i la gran sala. Per aquests quadres pintats, on es veu una classe benestant menorquina que gaudeix d'un espectacle, sabem que hi havia una sala estable a Maó, un edifici públic consagrat al teatre on es va representar (el 1760?) l'obra de Molière, *Le malade imaginaire* en temps del govern del Comte de Lannion. No podem, però, afirmar, amb seguretat que totes les obres de teatre francès que avui publico es representessin en aquesta mateixa sala. Deseado Mercadal Bagur, en un article que resumeix 150 anys de teatre líric i dramàtic a Maó (4), copia unes notícies de representacions que a ben segur tenien lloc en una sala estable, en la segona meitat del segle XVIII: «Vuy han ubert el Theatro y han representat les Operas *Le Sorcier* y *Le Savettier* (28-11-1776); «Alguns oficials de marina han representat en el Theatro de Maó la tragèdia intitulada *El delincuente inocente* (5-2-1786)». «Alguns marins de la Urea del Rey que se troba en este Port, representaren en este theatro la comedia, (*Sense amor ni donas*), *Vale más tarde que nunca* i los oficials del Regiment de València y de Rutima que ja han dat diferentes representacions de la intitulada *Frederich II*, demà volen representarne una altra» (18-6-1796). Deseado Mercadal també ens fa saber que abans de 1733, els anglesos van representar l'òpera *The beggar's*. Així aventura la hipòtesi

Per comprendre millor el panorama cultural d'aquesta època m'ha estat molt útil la lectura del núm. 21 de la revista «Randa» (1987), *Cultura i història de Menorca* que conté, entre d'altres, articles de Antoni-Joan Pons, Josefina i Maite Salord, Mireia Mata i Solsona.

Des que vaig redactar aquest article fins a la correcció de proves han aparegut dues publicacions de gran interès, dedicades íntegrament a la cultura i a la història menorquina. Em refereixo a l'edició del manuscrit del *Registre de la Societat Maonesa*, edició i pròleg a cura d'Antoni Joan Pons i J. Salord (IME, 1991) i les actes sobre *Antoni Febrer i Cardona i la cultura de la Il·lustració*, «Randa», 31. Barcelona, Curial, 1992. En les dues obres hi he trobat moltes referències sobre el grup il·lustrat menorquí que m'haurien servit molt, d'haver-los conegut abans, per ampliar el marc històrico-cultural i el literari d'aquest treball que avui llegiu.

No he pogut veure el llibre de M. Dolores Asián Román, *Influencia francesa en la isla de Menorca (siglos XVIII i XIX)*, Barcelona, 1983.

- (3) *Datos para la historia del teatro en Mahon*, «Revista de Menorca», 1962, pàgs. 326-334. Agraïxo a Enric Cabra l'haver-me fet conèixer aquest i altres articles que des de Girona no tenia a mà.
- (4) Deseado Mercadal Bagur, *150 años de arte lírico y dramático en el coliseo de Mahón*. Imp. Peris, Barcelona, 1968, pàg. 9.

que els francesos ja feien servir una sala construïda sota la dominació anglesa.

Qui més qui menys repeteix que, en aquest ambient de la dominació francesa, s'hi formà la intel·lectualitat menorquina fins al començament del segle XIX. Sembla ser que, a finals del segle XVIII, es representaven a Menorca obres castellanques i franceses. Segons Joan Ramis, hi havia escenificacions de teatre culte a Maó: «Durante el mismo [Carnaval] suelen representarse varias piezas traducidas por la mayor parte del castellano y del francés» (5). Pel que conec de la bibliografia menorquina, la que fa referència a la cultura durant la primera meitat del segle XVIII és la més poc explotada. Per exemple, F. Duran i Canyameres, en les *Papeletas para la historia del arte dramático menorquín* (Revista de Menorca, 1945), no diu res del teatre francès en aquesta època. Si hem de fer cas del que afirma Román Piña Homs: «contrariamente los siete años de dominación francesa van a dejar honda huella. Una huella que no se hace visible en la arquitectura, en el mobiliario y ciertos usos o giros lingüísticos, como sucedió con la británica, pero que es más honda, en cuanto la vemos marcar de forma indeleble la vida intelectual de las minorías ilustradas [...]. El hecho es que al marcharse los franceses, tras la recuperación de la isla por Gran Bretaña, estos continúan ejerciendo un efectivo impacto cultural sobre sus habitantes» (6).

Sis anys després d'aquesta ocupació, Joan Ramis escriu *Lucrecia* (1769) i més tard *Arminda* (1775), *Rosaura* (1783), un bloc de teatre neoclàssic escrit en llengua catalana importantíssim, com el que escriuen a l'altra banda del domini lingüístic els autors rossellonesos al voltant del grup de Tuïr. Altres escriptors il·lustrats, Antoni Febrer i Cardona (1761-1841), Vicenç Alberti (1786-1859), traductor i autor teatral del segle XIX, traductor de *Goldoni*, *Metastasio*, *Molière*, *Beaumarchais* expliquen potser la intensa activitat teatral menorquina que abastava totes les classes socials.

Sobre els autors d'aquestes obres, del manuscrit de l'Arsenal de París, m'he fixat que la majoria són dels segles XVII i XVIII: *David-Agustin de Breys* i *Jean Palaprat*, *M. Cerou*, *Florent Carton Dancourt*, *Philippe Néricault Destouches*, *Charles Rivière Dufresny*, *Marc Antoine Legrand*, *Alain René Lesage*, *Pierre Carlet de Chambelain de Marivaux*, *Jean Baptiste Poquelin Molière*, *J.J. Rousseau*, *Paul Scarron*, *Jean François Regnard* (7).

(5) Jordi Carbonell, *La cultura catalana durant el període de transició del segle XVIII al segle XIX*, «Actes del quart col·loqui internacional de llengua y literatura catalanes», Barcelona, 1977, pàg. 308.

(6) Maite Salord Ripoll, *Censura i dinàmica cultural a la Menorca Borbònica del segle XVIII*, «Randa», 21, 1987, pàg. 67.

(7) La majoria d'aquestes obres eren molt conegudes en el repertori del teatre francès de l'època. Gairebé totes es troben ben descrites en els següents reculls: A. Joannidès, *La comédie-française de 1680 a 1900 (1901)*. Slatkine reprints, Genève, 1970 i Antoine de Lérís, *Dictionnaire portatif historique et littéraire des Théâtres (1763)*. Slatkine reprints, Genève, 1970.

UN FULLET IMPRÈS D'UNA REPRESENTACIÓ DE 1761

La segona mostra d'aquest teatre prové de la lectura d'un fullet de 1761, imprès a Maó (8) amb la relació de dues comèdies franceses representades al Teatre de la Comèdia de Maó el 3 de maig de 1761. Són dues obres, *Le Glorieux, comedie en vers et en cinq actes* de Mr. Nerricault Destouches i *Des Vacances des procureurs, petite piece en un acte et en prose* par Dancourt, orné de agréments de chants et de danses, de dos autors que ja surten ben representats en la relació manuscrita de l'Arsenal. Cronològicament, les obres d'aquest imprès bilingüe, que tenen un evident interès sociològic, són coetànies de les representacions que descriu de la Biblioteca Nacional de París i de *Le Malade Imaginaire* de Molière, en 1760, en un teatre públic de Maó. Potser aquestes obres s'arribaren a representar en un mateix lloc, un local, el Teatre de la Comèdia, l'antecessor del Teatre Principal de Maó.

Si ens fixem en aquest imprès, veurem també com, al costat de les dues obres franceses destinades a la soldadesca i al funcionariat de l'illa i potser a un determinat públic de Maó, s'hi va representar, com si fos un entremès, una *correguda i ball mallorquí*, per uns actors francesos, potser en un intent de guanyar-se els naturals del lloc i fer més passable aquesta ocupació. La represa d'una temàtica popular devia ser ben vista pels possibles menorquins integrats en aquest ambient. Es tractava de fer una connexió de la cultura francesa amb la realitat menorquina i fer algunes concessions al patriotisme local. La correguda era un espectacle on sortien uns cavalls muntats a pèl pels llauradors i que se celebrava encara al segle XIX a l'horta de València amb motiu de celebracions polítiques i festives de tota mena. Ignoro si era un ball dialogat i quin paper feien els ballets a escena, com eren fets aquests cavalls que hi dansaven. Entre els noms dels actors i els músics no n'hi ha cap del país a excepció d'un sonador que es deia Juan. Els personatges femenins eren representats per homes.

Les acotacions al text són prou eloqüents i riques per fer-nos una idea de l'escenografia: «*El teatro es circuit de pagesos menorquins, y representa el cos ahon accudexen aquells qui han de correr sobre cavalls, matxos y burros*». En el segon pas «*el teatro representa una place davant la casa del balle...*». La música, els ballets, les cobles, en aquest cas, són tocades a la

També hi ha traducció espanyola d'algunes obres d'aquests autors. Vegeu, Francisco Lafarga, *Las Traducciones españolas de teatro francés (1700-1835). Bibliografía de impresos*. Edicions Universitat de Barcelona, Barcelona, 1983.

(8) A Mahon, de l'Imprimerie de Joseph Payen, Imprimeur du Roi, rue Pont del Castell. MDC-CLXI. Exemplar sense foliar de la Biblioteca de Maó de la Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona. Agraïxo a Fina Salord i als altres membres de l'Institut Menorquí d'Estudis l'haver-me fet conèixer aquest imprès que dóna més llum a aquest període encara tan incert.

guitarra per dos músics francesos que executen diversos balls al so de xàcara, és a dir amb dolçaina i tabalet, al so de ballet, de tapetaxo i una *segadille*. La lletra és un aiguabarreig de català i castellà, la llengua de relació dels militars francesos amb el poble ras? Si més no, aquest imprès bilingüe ve a demostrar com el desafecte d'aquests militars per la llengua del país no era tan absolut. El pes de la llengua del país, potser, devia aconsellar-los, acostar-se a aquesta realitat.

CONCLUSIÓ

Aquest aplec de notícies sobre representacions teatrals franceses a Menorca, les conegudes i les que poden sortir en un futur, caldria estudiar-les dintre del seu context, sobre el qual ara no tinc prou informació. No sé quin era el pes de la cultura autòctona passada pel sedàs francès. També em pregunto sobre la pressió de la llengua i de la cultura franceses a Menorca. Desconec si les autoritats gal·les eren tan tolerants com les angleses pel que fa la llengua materna, sense oblidar que, en ambdós casos, s'havia perdut la sobirania: Menorca era un país ocupat, i tot depenia de la benevolència de l'opressor. D'altra banda, una acció de colonització sempre té a l'entorn uns grups locals, capaços d'exercir una hegemonia cultural i política, cosa que, pel que he pogut veure, encara està per estudiar. Els casos menorquí i rossellonès són prou eloqüents per deixar-los al marge, i no permeten una definició unitària del segle XVIII català. En aquest cas, la literatura menorquina es nodreix d'elements externs, i el teatre en francès, quan hi ha una gran població analfabeta, esdevé un factor expansiu de la llengua en l'àrea menorquina. No oblidem que l'eficàcia del teatre com a eina de propagació d'una llengua és evident ja que hi participen les masses.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Transcripció sencera del repertori de les obres amb els dies de cada representació, segons l'ordre cronològic del manuscrit de la Biblioteca Nacional de París. Faig constar breument les funcions on surten els noms dels actors, els papers que representaven i el regiment al qual pertanyien, encara que no els copio, per donar al text una certa amenitat.

1. *Repertoire de la Comédie* (fol. 274). Es tracta d'un imprès relligat entre la documentació manuscrita. Porta la data de 1761, sense peu d'impressió. Conté la programació dels mesos de febrer, març i abril de 1761 amb els noms de les obres i els dies de la representació (Fol. 274).

(Fol. 275) Fevrier, 8 *Turcaret; La Chercheuse d'Esprit*.
 15 *Chevalier à la mode; Mariage forcé*.
 22 *L'école des Maris; Crispin, rival [de son maître],
 Devin du village [òpera]*

Mars 1 *L'Avare; les Vendanges de Surêne*.
 8 *Democrite; l'Esprit de contradiction*.
 14 (samedi) *Le Bourgeois-Gentilhomme; les Amours de Nanterre*.
 29 *Dom-Japhet; le Coq-du-village*.

Avril 5 *L'Amant, auteur et valet; la Fausse Agnès; Miroir sans fond*.
 12 *L'Homme à bonnes fortunes; les Précieuses-ridicules*.
 19 *L'épreuve; Médecin malgré lui; Batteliers de St. Cloud*.
 26 *Le retour-imprévu; Pourceaugnac; la Rose*.

2. La segona relació és *Etat des pieces jouées a Mahon*. Manuscrita. Sense cap indicació de la data (fols. 276-288).

(Fol. 276-278) *Première représentation*.

Acteurs de l'Avocat Patelin. A continuació i, a doble columna, hi ha el nom dels personatges de les obres al costat de la relació de noms dels soldats i oficials amb el regiment als quals pertanyien: Royal, Languedoc, Royal italien.

Pourceaugnac avec son diversissement. Hi trobem el nom dels personatges i actors que els representaven, tot fent referència als seus regiments.

(Fol. 277) *Deuxième représentation*.

Le grondeur, suivi de *Pourceaugnac avec des nouveaux divertissements*. Un ballet (acteurs de *Pourceaugnac*). Actors i cantants, com en la primera representació.

En aquesta segona representació surt un personatge femení, la filla d'un capità del Royal Major de Maó.

(Fol. 278) *Troisième représentation*.

L'avare suivi de *La Serenade*. Un ballet de Matelots. De les dues obres hi ha la llista d'actors, representants, regiments i nom dels que canten.

(Fol. 279) *Quatrième représentation*.

L'école des Maris, suivi de *l'Avocat Patelin*. Un ballet *mélè* de fragments. Un pas sol. Relació d'actors, representants i regiments. Els actors de *l'Avocat Patelin* eren els mateixos que els de la primera representació. El ballet era cantat en francès i hi havia una *ariette* llenguadociana.

(Fol. 280) *Cinquième représentation*.

Le Chevalier a la Mode, suivi de la seconde representation de *La Serenade*. Un ballet de *Cerceaux* i una contradansa. Els actors, cantants, dansaires de *La Serenade* eren els mateixos que en la primera representació. Llista d'actors, representants i regiments.

(Fol. 281) *Sixième représentation*.

Le galant coureur, *Le grondeur*, *La Comtesse d'Escarbagnas*. Llista d'actors, representats i regiments.

Une ariette italienne chantée par M. Raulin. Els actors de *Le Grondeur* eren els mateixos de la primera representació.

(Fol. 282) *Septième représentation*.

Le Légataire et le Galant coureur. Le ballet, ariette française, couplets. *Le Galant coureur* com en la primera representació. Llista d'actors, representants i regiments.

(Fol. 283) *Huitième représentation*.

La Comtesse d'Escarbagnes, *Les Folies amoureuses* et du *Mariage forcé*. Ariette italienne. Le spectacle termine par un pas de quatre. Llista d'actors, representants i regiments. Après cette pièce, une ariette française chantée.

(Fol. 284) *Neuvième représentation*.

Turcaret et La chercheuse d'Esprit. Un nouveau ballet. Llista d'actors, representats i regiments que intervenen en *Turcaret*.

(Fol. 285) *Dixième représentation*.

L'Ecole des femmes et Attendez-moi, sieur l'Omme. Un ballet. Els actors són de *l'Ecole de femmes*. Llista d'actors, representants i regiments que intervenen.

(Fol. 286) *Onzième représentation*.

Démocrate suivi de *La Rose*. Ballet-pantomima. Cant d'una ariette française. Relació actors, representants i regiments.

(Fol. 287) *Douzième représentation*.

Le malade imaginaire suivi du bal bourgeois, opéra comique. Relació d'actors, representants i regiments.

(Fol. 288). *La trezième représentation*, una reprise de *Turcaret* et de la *Chercheur d'Esprit*.

La quatorzième représentation, une reprise de *le Chevalier à la mode* et du *Mariage forcé*.

Els regiments als quals pertanyien els actors eren el Royal, Languedoc, Royal Italien, Royal Artillerie, Vernandois, Fusilier de Montagne. Els espectacles solien acabar amb un gran ballet o bé amb el cant d'*ariettes*.

REPRESENTATION

DU 3me. Mai 1761 ,

SUR LE THEATRE DE LA COMEDIE A MAHON

LE

GLORIEUX,

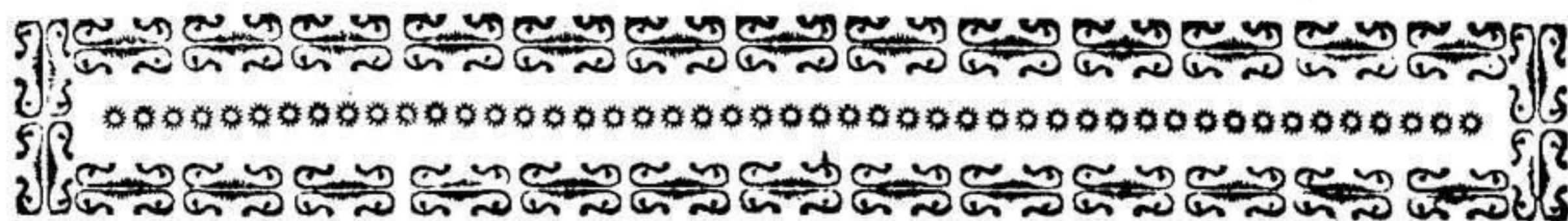
COMÉDIE EN VERS ET EN CINQ ACTES,

Par Mr. NERICAULT DESTOUCHES, de l'Académie Française;

SUIVIE

DES VACANCES**DES PROCUREURS,***PETITE PIÈCE en un Acte & en prose par DANCOURT,**Ornée d'agrémens de Chants & de Danies.***A MAHON,**De l'Imprimerie de JOSEPH PAYEN, Imprimeur du Roi,
Rue Pont del Castell.

 M. DCC. LXI.

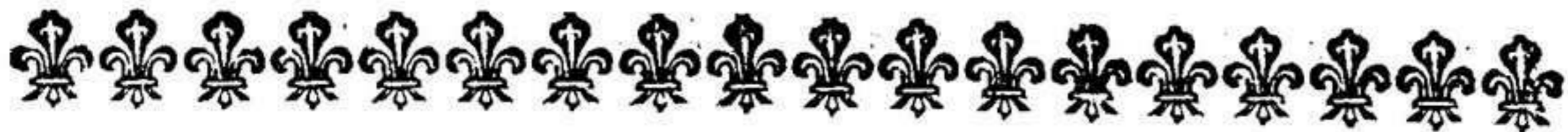
ACTEURS DU GLORIEUX.

Messieurs,

LISIMON.....	<i>Riche Bourgeois ennobli.</i>	LA FERRIÈRE.
ISABELLE.....	<i>Fille de Lisimon.....</i>	DESROBERT.
VALERE.....	<i>Fils de Lisimon.....</i>	VANHOVE.
LE C ^{te} . DE TUFIERE..	<i>Amant d'Isabelle.....</i>	JOINVILLE.
PHILINTE.....	<i>Autre Amant d'Isabelle.</i>	RAULIN.
LICANDRE.....	<i>Pere inconnu du Comte ø de Lisette.....</i>	CORBEIL.
LISETTE.....	<i>Femme - de - Chambre d'Isabelle.....</i>	CHAPEAU.
PASQUIN.....	<i>Valet - de - Chambre du Comte.....</i>	DUCOUDRAY.
LA FLEUR.....	<i>Laquais du Comte.....</i>	BOISSIER.
Mr. JOSSE.....	<i>Notaire.....</i>	DANGÉ.
UN LAQUAIS de Licandre.....		D'URTUBIE.

Plusieurs Laquais du Comte.

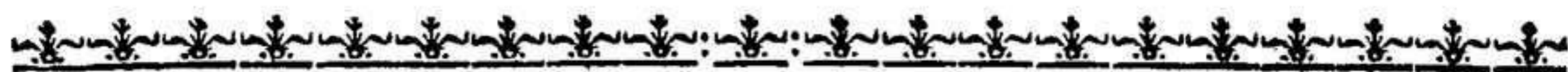
BALLET DES JARDINIERS

COMPOSÉ DE

Messieurs ,
 UN JARDINIER *dansant seul*..... BOLLOGNE.
 DOUZE JARDINIERS *dansans dans les Chœurs*.
 UN JARDINIER *chantant*..... BARDOU.

Air Chanté.

DAns nos prairies ,
 Toujours fleuries ,
 On voit foûrire ,
 Un doux Zephyre ;
 Le vent dans la plaine ,
 Suspend son haleine ,
 Mais il s'irrite sur les côteaux ;
 Sans cesse il agite
 Les orgueilleux Ormeaux :
 Comme nos fleurs ,
 Dans nos asyles
 On voit nos cœurs
 Toujours tranquilles ;
 Mais comme un feuillage
 Qu'un vent ravage ,
 Vos cœurs sont tourmentés ,
 Vos cœurs sont agités.
 Dans nos asyles ,
 Nos cœurs tranquilles ,
 Par les Amours sont toujours careffés.
 Toujours bercés ,
 Toujours careffés.

A C T E U R S

DES VACANCES DES PROCUREURS.

Messieurs ,

Mr. GRIMAUDIN.....	<i>Procureur.....</i>	DANGÉ.
L'ÉPINE.....	<i>Filleul de Mr. Grimaudin.....</i>	BOISSIER.
ANGELIQUE.....	<i>Fille de Mr. Grimaudin.....</i>	DESROBERT.
Mde. LA ROCHE.....		LARGENTIERE.
Mr. DE LA PARAPHARDIERE.....		LE Ch ^{er} . DE PRÉBOIS
Mde. PERINELLE.....		D'URTUBIE.
CLITANDRE.....	<i>Capitaine de Cavalerie.....</i>	FONTENAY.
M. DE MAUGREBLEU....	<i>Lieutenant de Clitandre.....</i>	LA FERIÉRE
MARTINE		CHAPEAU.
LE BARBIER DU VILLAGE . . .		RAULIN.
LE MAGISTER		TAINCOURT.
COLIN PAYSAN		JOUSSERAND.

Payfans , Payfanes & Cavaliers.

C O U R S E

Et Veillée Minorquine,

I N T E R M E D E

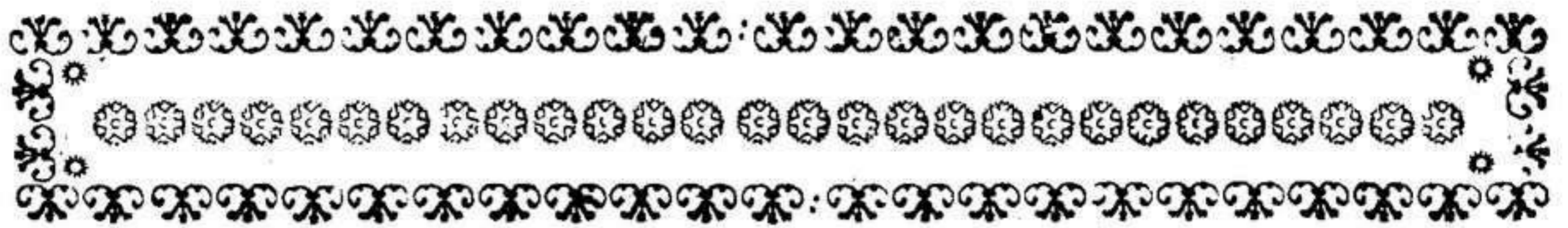
de Chants & de Danses.

C O R R E G U D A

Y BALL MENORQUI,

E N T R E M E S

De Cançons y de Balls.

C O U R S E ET VEILLÉE MINORQUINE,

INTERMEDE DE CHANTS ET DE DANSES.

PREMIERE ENTRE'E.

LE Théâtre est bordé de Payfans Minorquins & représente le lieu destiné à la course, où se rendent, sur des Chevaux, des Mulets & des Anes, ceux qui doivent courir.

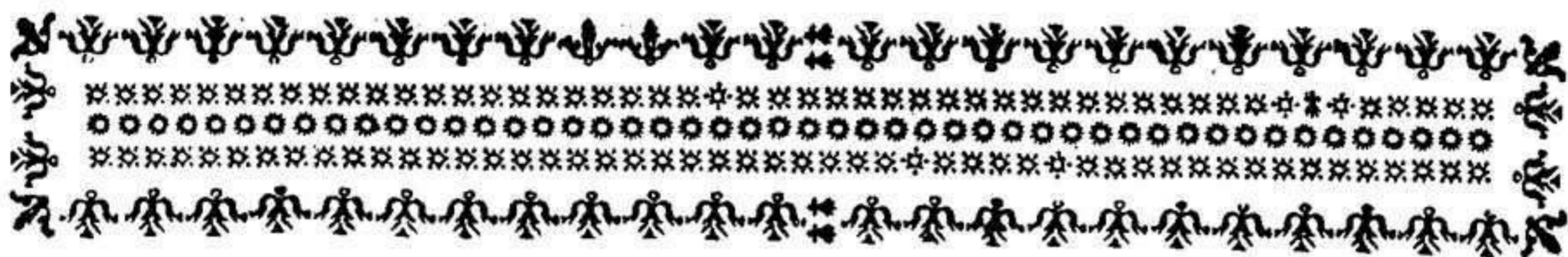
ACTEURS DE LA COURSE.

Messieurs ,

L'HUISSIER	LARGENTIERE.
LE SOBREPOSAT	DUCHARNAUX.
LE JURAT MENESTRAL	TAINCOURT.
LE JURAT PAGES	BOISSIER.
LE JURAT MAJOR	DANGÉ.
LE BALLE	FONTENAY.

HABITANS qui courent la Bague ...

}	DUCHARNAUX.
	BOLLOGNE.
	DORIGNI.
	Ch ^{er} . DU TILLET.
	VILLEFRANCHE.
	MARESCOTTI.

CORREGUDA

Y BALL MENORQUI,

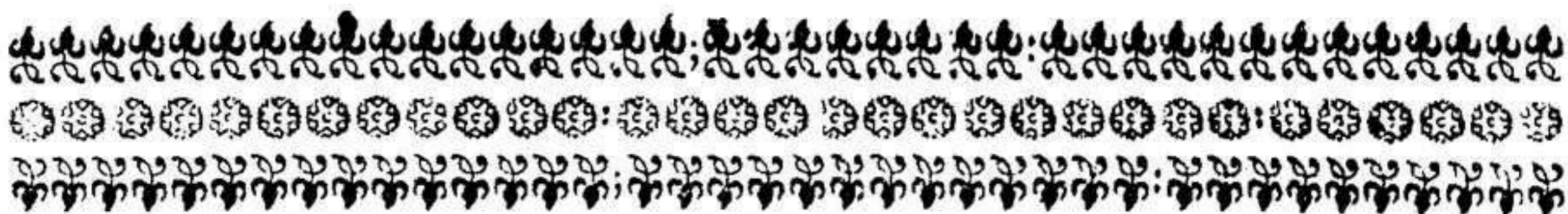
ENTREMES DE CANÇONS Y DE BALLS.

PRIMER PAS

EL Theatro es circuit de Pagefos Menorquins, y representa el cos ahon accudexen aquells qui han de correr sobre Cavalls, Matxos, y Burros.

ACTORS DE LA CORREGUDA.

	Los Señors,
EL SATX	LARGENTIERE.
EL SOBREPOSAT	DUCHARNAUX.
EL JURAT MENESTRAL	TAINCOURT.
EL JURAT PAGES	BOISSIER.
EL JURAT MAJOR	DANGÉ.
EL BALLE	FONTENAY.
CIUTADANS qui han de correr	{ DUCHARNAUX.
	{ BOLLOGNE.
	{ DORIGNI.
	{ Ch ^{er} . DU TILLET.
	{ VILLEFRANCHE.
	{ MARESCOTTI.

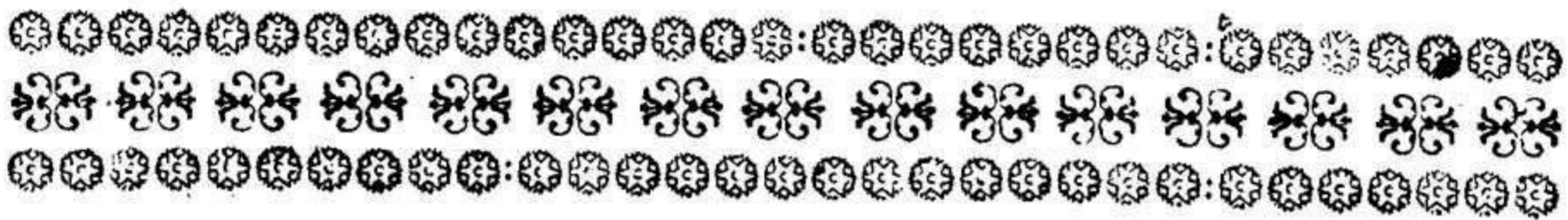
S E C O N D E E N T R E E .

LE Théâtre représente une Place publique devant la Maison du Balle, à la Porte duquel sont deux feux allumés pour éclairer la danse. L'Huissier se promène de côté & d'autre pour crier la danse à l'enchère; & les Jurats y assistent pour le maintien du bon ordre.

Messieurs,

JOUEURS d'Instrumens	{	D'HAUTEVILLE. LA FERRIÈRE. CLOSAT. JUAN.
MINORQUINS dansans seuls	{	MARESCOTTI. RAULIN. D'ATHOSE.
MINORQUINES dansans seules	{	CALVI. AIGOIN
Minorquins dansans dans les Chœurs	{	ST. MARTIN. DAUPHINÉ. JOLI-CŒUR. LA COUTURE. FRAN-CŒUR. SANS-QUARTIER.
Minorquines dansans dans les Chœurs	{	FOUCARD. ROSETTE. LAFONT. SABOURIN. SAVONETTE. LE BRUN.

S E G O N P A S.

EL Theatro representa una Place devant la Casa del Balle, en la porta del qual heyà dos fastérs. El Satx corre de una parte à la altra per encantar el ball; y los Mag^{hs}. Jurats y assistexen per el bon govern.

	Los Señors,
SONADORS	{ D'HAUTEVILLE. LA FERRIERE. CLOSAT. JUAN.
MENORQUINS qui han de ballar fols . . .	{ MARESCOTTI. RAULIN. D'ATHOSE.
MENORQUINAS que han de ballar folas .	{ CALVI. AIGOIN.
Menorquins qui han de ballar dins el Chor.	{ ST. MARTIN. DAUPHINÉ. JOLI-CŒUR. LA COUTURE. FRAN-CŒUR. SANS-QUARTIER.
Menorquinas que han de ballar dins el Chor.	{ FOUCARD. ROSETTE. LAFONT. SABOURIN. SAVONETTE. LE BRUN.

		Messieurs,
MINORQUINS Spectateurs . . .	{	BOLLOGNE. LA TOUCHE. PRÉBOIS. JOUSSERAND. LA SAUSAYE. CHATEAU-NEUF. VILLEFRANCHE. JOLY.
MINORQUINES Spectatrices . . .	{	D'URTUBIE. DUMENON. HEBERT. BOUILLONAY. CESSALES. ROBERT. CHAPEAU. VANHOVE. BARDOU.

AIR avec Guitarre, chanté par M. RAULIN.

*PAS de deux Paysans, sur l'air du Paraquillo, dansé par
Messieurs,*

RAULIN, CALVY.

AIR avec Guitarre, chanté par M. D'ATHOSE.

Los Señors,

MENORQUINS qui miran . . .

BOLLOGNE.
LA TOUCHE.
PRÉBOIS.
JOUSSERAND.
LA SAUSAYE.
CHATEAU-NEUF.
VILLEFRANCHE.
JOLY.

MENORQUINAS qui miran . . .

D'URTUBIE.
DUMENON,
HEBERT.
BOUILLONAY.
CÉSSALLES.
ROBERT.
CHAPEAU.
VANHOVE.
BARDOU.

COBLAS ab Guiterra, cantada per el Sñr. RAULIN.

I DOLO mio,
Hermosa ingrata,
Tanto desvío,
Tanto rigor?
En que te ofendo
Mi bien querido?
Si estoy rendido
Muerto de amor.

Ya si te miro,
Ya si me ausento,
De amor suspiro,
Muero de amor,
Que ausente, o bella,
Lloro la ausencia
Y en tu presencia
Lloro el rigor.

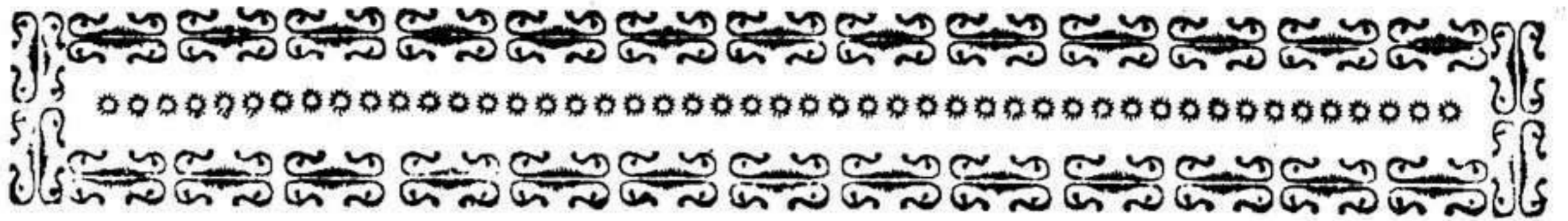
BALL de dos Pagesos sobre el so del Paraquillo, ballat per los
Señors,

RAULIN, CALVY.

COBLAS ab Guiterra, cantadas per el Señor D'ATHOSE.

Y A llegó el tiempo,
A pesar de la celosia,
Que con tal dia
Has de tornar.
Instante esperado
Por el cor mio
Qui fa su dicha
De te adorar.

Enfin io podre contemplar
La que me a sabut cautivar
Y mi larga pena
Presto va cessar.
Si tu no as mudat,
Si tu cor no es ingrat,
No quiero corona
Mas que un Rey soy fortunad.

TROISIEME ENTREE.

BALLET Général, coupé par deux Pas de Deux & un Pas de Quatre.

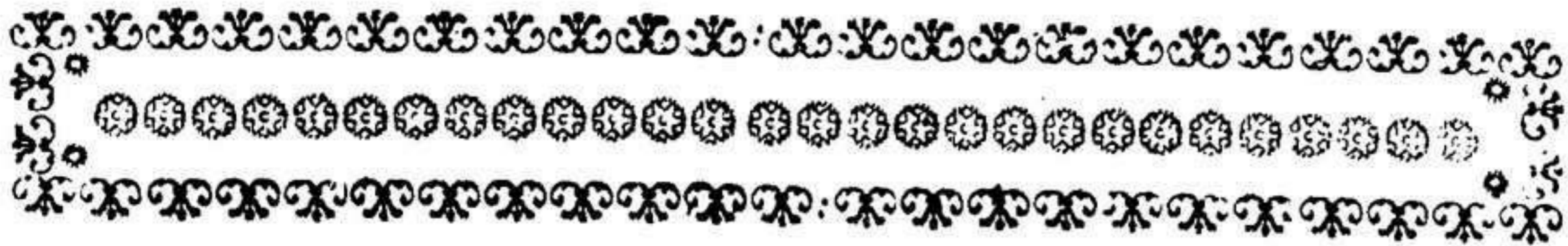
PAS de deux Matelots, sur l'air de la Xacara, dansé par
Messieurs,
D'ATHOSE. AIGOIN.

PAS seul d'un Paysan, sur l'air du Ballet, dansé par
Mr. MARESCOTTI.

PAS de deux Paysans, sur l'air du Tapetaxo, dansé par
Messieurs,
D'ATHOSE. AIGOIN.

PAS de quatre Matelots, sur une Segadille, dansé par
Messieurs,
RAULIN. CALVY.
D'ATHOSE. AIGOIN.

TERSER PAS.

BALL General, compartit ab dos Balls de Dos, y unas Segadillas de Quatre.

BALL de dos Mariners, sobre el so de la Xacara, ballat per los
 Señors,
 D'ATHOSE. AIGOIN.

BALL de un Pages, sobre el so del Ballet, Ballat per el
 Señor MARESCOTTI.

BALL de dos Pagesos, sobre el so del Tapetaxo, ballat per los
 Señors,
 D'ATHOSE. AIGOIN.

SEGADILLAS de Quatre, balladas per los
 Señors,

RAULIN. CALVY.
 D'ATHOSE. AIGOIN.

9 DE JULIOL: HISTÒRIA I MITE (*)

«Pro aris et focis hic sustinuimus usque ad mortem»

JAUME MASCARÓ PONS (**)

Aquesta famosa frase que tots hem llegit qualque vegada a l'obelisc que commemora els fets del 9 de juliol de 1558, i dels quals cada any feim solemne commemoració en aquesta sala, vol resumir el sentit més profund de la nostra memòria històrica sobre aquells fets. Però, malgrat la solemnitat i la màgia del llatí, sabem que aquesta no és una cita d'un text del segle XVI, ni la trobarem a cap racó de l'*Acta de Constantinoble*, que s'acaba de llegir. La frase no pertany a la història, sinó a la voluntat de convertir la història en Història —amb majúscula—, és a dir, pertany al *mite* del 9 de juliol. És sobre aquesta conversió de la història en mite que jo voldria reflexionar en veu alta avui, en aquesta celebració anual i en aquests moments de la realitat de Menorca i de Ciutadella.

A qualcú li pot semblar estrany que hagi emprat la paraula «mite» en relació al 9 de juliol. Tal vegada encara qualcú cregui que parlar de mites pot voler dir que els fets del 9 de juliol no són reals o que el que en contenen els historiadors no correspon a la realitat del que va passar fa 433 anys a Ciutadella, tot allò de l'atac dels turcs, el saqueig de la ciutat i la captivitat a Constantinoble. Certament, la història d'aquells fets està prou ben documentada, com perquè ningú la posi en dubte, tot i que els historiadors tenen molt a

(*) Conferència commemorativa del 9 de juliol, llegida a Ciutadella el 1991.

(**) Professor d'antropologia a la Universitat de Barcelona i membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

dir encara de les seves causes i de les seves conseqüències. Esperem de la seva recerca un millor coneixement d'aquells moments tan importants per a la història de Ciutadella i de tota Menorca. Però per a qui, com jo, no exerceix d'historiador, sinó d'afeccionat a la reflexió antropològica, el que sembla important, realment important, no són els fets, sinó la manera com aquests són viscuts, assumits, explicats. És aquesta manera de viure els fets, de connectar-los amb la nostra realitat de cada moment, de projectar-los en la nostra vida col·lectiva, el que volia significar quan he dit que m'interessa el mite del 9 de juliol i no la seva història.

Un mite és una narració, a vegades en forma de conte, de rondalla, de llegenda, que explica coses que tenen una lògica diferent de la que empren els historiadors. Primer de tot, és una narració que, tal com sol passar en els mites clàssics, està lligada a una tradició oral, que s'ha anat transmetent al llarg de generacions i que, per tant, es considera avalada per la seva mateixa antiguitat, sense que faci falta cap més verificació per acceptar-la. En segon lloc, els fets descrits en la narració mítica s'expliquen com a reals, però no importen tant per la realitat dels fets, com pel que signifiquen per a la comunitat; açò sol implicar que els mites són narracions obertes, que, tot mantenint un nucli de significació bàsica, acumulen diferències, varien al llarg del temps, s'adeqüen a la història mateixa de la comunitat. I, en tercer lloc, els mites solen tenir conseqüències pràctiques: mentals, perquè configuren una manera de veure la realitat, i extramentals perquè es projecten en conductes i, quasi sempre, s'expressen en rituals col·lectius, on s'exhibeixen de manera privilegiada les arrels i la identitat profunda d'una col·lectivitat humana. No justificaré amb referències erudites aquestes tres característiques dels mites, que amb una excessiva simplificació acab d'enumerar, però crec que era important aquesta breu exposició, i deman perdó si a algú li sembla massa pedant, per poder mostrar, o intentar-ho, com la nostra història del 9 de juliol presenta aquestes característiques dels mites, encara que amb formes i mecanismes un poc peculiars.

Si demanam a qualsevol ciutadellenc, no especialment il·lustrat, que ens expliqui què va passar a Ciutadella «s'any de sa desgràcia», el 9 de juliol, probablement dirà que aquell any van arribar a Ciutadella els turcs, una gran esquadra, comandats per Mustafà Piali —la majoria no sap si eren un o dos—, que van atacar la ciutat i la van saquejar, matant molta gent, que fins i tot la sang rajava cap a la mar —per açò hi ha un carrer a Ciutadella que li diuen «des degollador», que els ciutadellencs van resistir tot sols, comandats per n'Arguibau i en Negrete, sense que ningú dels altres pobles, especialment de Maó, vingués a ajudar-nos, i que van matar, sobretot, l'abadessa de

santa Clara, perquè li agradava a en Mustafà i ella no va voler cedir, i al final, després de cremar-ho tot, se'n va endur la majoria de la població que va quedar viva a Constantinoble, per vendre-los com a esclaus, però molts d'ells van poder ser rescatats pel Paborde Martí...

Aquesta versió, forma simplificada de la que jo mateix havia sentit de petit, sembla una rondalla, una història de les que contaven els avis als al·lots, quan l'escola no era encara vehicle de transmissió de la pròpia història, i és també la que he pogut sentir explicar més d'una vegada, amb variacions, matisos i a la millor amb curioses invencions dramàtiques del narrador, quan algún foraster demana què significa l'obelisc, «sa piràmide des Born». Un observador exterior podria pensar que aquesta és la típica versió local d'una tradició popular transmesa oralment des del segle XVI ençà i que el ritual de cada any, el 9 de juliol, d'anar a sentir «es llibre vermell», on es conten aquestes coses, és un acte tan tradicional, com, per exemple, les festes de Sant Antoni o les mateixes festes de Sant Joan. Sabem, però, que no és així. La «festa» del 9 de juliol, —tal vegada hauria de dir millor la celebració ritual del 9 de juliol, perquè sona malament parlar de «festa», quan es commemora una desgràcia—, és en realitat, una elaboració del segle XIX, de la mateixa manera que molts dels elements que configuren el contingut narratiu de la seva història són producte de reelaboracions literàries, de versions històriques parcials o mal conegudes, la majoria de les quals prenen forma cap a meitat del segle passat.

Que ningú es prengui en sentit negatiu o despectiu l'afirmació que el «9 de juliol» és una elaboració del segle XIX. En realitat em sembla un fet fascinant i molt important per a comprendre la realitat de Ciutadella, el conjunt de factors que van portar a instituir un fet històric real com a «mite», narració popular, que arriba a ser símbol central de la ciutat, plasmat a més en el monument emblemàtic de Ciutadella. No hi ha res de despectiu en la voluntat de comprendre aquest fenomen de la creació d'un mite local. Al revés, hi ha la profunda convicció que només en l'esforç de conèixer i comprendre el seu funcionament podem arribar a comprendre la nostra manera d'ésser i de pensar. I aquest esforç només pot fer-se des de la més profunda estimació de la pròpia ciutat, perquè només qui estima de ver, i no interessadament, pot afrontar la veritat.

Abans de 1840, pràcticament ningú, tret d'algun erudit local, concixia l'*Acta de Constantinoble*, tot i que ja se'n sabia de la seva existència des del segle XVII —exactament des de 1620—. I molt menys l'havia llegida o sentida, entre altres motius, perquè la seva primera edició a l'abast del públic és de 1908, a *El Eco de Ciudadela*, transcrita per F. Hernández Sanz, qui havia

descobert l'original feia poc als arxius de Maó. Com va assenyalar Josefina Salord, en la seva brillant i detallada exposició sobre aquest tema, en aquesta mateixa sala, ara fa quatre anys, és en el clima de la producció romàntica del segon terç del segle XIX, quan la tradició oral, més lligada al repertori de llegendes populars sobre les incursions mores, és presa com a base de producció literària, novel·lesca o teatral —penseu en la més famosa de les novel·les d'aquesta època, *Sor Agueda Ametller*, de M.E. Caimaris, que és de finals del 1840. Però l'aparició d'una àmplia producció literària sobre el 9 de juliol, cap a meitat del segle, no es pot atribuir només a una fascinació de l'esperit romàntic de l'època, que hauria trobat en la història popular un fet especialment adequat a l'exaltació heroica i sentimental. Ni és probablement una casualitat que, com recorda G. Julià, en l'estudi preliminar de l'edició paleogràfica de l'*Acta de Constantinoble*, de 1984, «a partir de l'any 1852 començà el costum, convertit avui en tradició centenària, de la lectura pública i solemne de l'*Acta de Constantinoble* en la sessió extraordinària que l'Ajuntament celebra cada any el dia 9 de juliol». També són d'aquesta mateixa època les primeres elaboracions històriques del fet, com les de Barceló i Caimaris, Rafel Oleo i Quadrado, el mateix Josep M. Quadrado. Quin és el sentit d'aquesta emergència literària, històrica i ritual d'un fet succeït 300 anys abans?

Deia al començament que la creació d'un mite es fonamenta en una tradició popular, que té una lògica basada en el sentit i no en el rigor històric i que sol generar alguna forma de ritual. Quin és el sentit del nostre «mite» del 9 de juliol? Bastaria repassar la immensa majoria de parlaments fets sobre aquest fet, en la commemoració anual, per trobar-hi una constant: l'heroicitat i resistència fins a la mort, en defensa de la ciutat *i els seus valors*, en concret, vist des de l'òptica de l'època, els valors de la tradició i la religió. És el que de manera tan ben resumida va formular Josep M. Quadrado en la frase que figura a la base de «sa piràmide», en làpides de marbre posades en solemne cerimònia el 9 de juliol de 1884: *HIC SUSTINUIMUS PRO ARIS ET FOCIS USQUE AD MORTEM*, —AQUÍ VAM RESISTIR, PER L'ALTAR I LA LLAR, FINS A LA MORT. No és trivial que la frase estigui formulada en primera persona del plural. Expressa la identificació col·lectiva del poble que commemora el record del passat amb la voluntat de resistència del present, destacant del fet històric real, molt més ple de detalls i de complexitats, pel que avui sabem, el caràcter de resistència i de defensa. Aquesta és la lògica del sentit mític: sintetitzar en un valor determinat l'esperit d'una comunitat, proporcionant-li un punt de referència del seu caràcter històric.

Amb l'atreviment de qui formula una hipòtesi històrico-antropològica, que encara necessita ser més elaborada i aprofundida, voldria suggerir que els

factors que determinen la instauració d'aquesta commemoració, i la seva expressió monumental i simbòlica en l'obelisc del Born, no són de naturalesa literària o mental, sinó de caràcter econòmic, polític i religiós i que estan en el context històric de les persones i institucions ciutadanes d'aquella època. Els fets són ja coneguts i em limitaré a recordar-los, en connexió amb el fet que estic comentant.

Els anys que van de 1835 a 1876 són per a Menorca i, en especial, per a Ciutadella, 40 anys plens de transformacions. Sense exagerar gens, podríem dir que són els anys decisius en la configuració de la Ciutadella actual o almanco de la Ciutadella de fa només 20 anys. Període que comença amb un fet político-econòmic, la desamortització de Mendizábal, el 1835, que representa el tancament de la majoria de convents i la venda de les seves propietats, i el posterior decret d'abolició del règim feudal de propietat de la terra, el 1837. La desamortització, per a Ciutadella, significa l'expropiació de béns eclesiàstics tan importants i amb tant de pes dins de la ciutat com el convent de Sant Francesc, que ocupava tot l'espai entre el born i l'actual contramurada i el convent dels Agustins, que ocupava tot el que avui és el Socors, el Seminari i part de «sa plaça». Aquesta expropiació, entre altres, plantejarà la reutilització d'aquests espais. El convent dels Agustins molt prest va ser reclamat per l'Ajuntament per instal·lar-hi les Cases Consistorials, i sabem que el 1842 l'apotecari Rafel Oleo i Quadrado, figura central d'aquella època, havia redactat un projecte en aquest sentit. L'espai del convent de Sant Francesc va ésser utilitzat l'any 1841 com a caserna, però va ser abandonat el 1858 i a la zona, que incloïa l'hort del convent, s'hi van construir, pocs anys més tard, cases, encara fins fa poc anomenades «cases noves», que són les que hi ha entre «es pins» i l'església de Sant Francesc. Però altres fets afectaven, des de l'àmbit econòmic-polític, la vida de l'època: el 1841, per la llei d'aranzels, s'inhabilita la duana del port de Ciutadella, deixant a Menorca només la de Maó, amb greus repercussions econòmiques per al tràfic marítim, i el 1847, es decreta que la Junta de Sanitat de Ciutadella, que havia tingut des de sempre la seva pròpia autonomia, passi a dependre de la de Maó i, encara més, el 1849, se suprimeix el Jutjat de Primera Instància de Ciutadella —fet que, entre altres conseqüències anecdòtiques, significarà el cessament de Barceló i Caymaris, del seu càrrec al jutjat. Tots aquests fets representaven, per a les classes dirigents de la nostra ciutat, la confirmació de la inexorable pèrdua de l'antic paper dominant de Ciutadella, dins Menorca, i la confirmació de la capitalitat política, administrativa i econòmica de Maó. Penseu que, aquells anys, Ciutadella tenia uns 7.500 habitants i Maó uns 16.000. A aquests fets, s'hi va afegir el que va representar l'esclat d'un enfrontament

obert Maó-Ciutadella, que es va manifestar en l'intercanvi d'escrits, la majoria panfletaris, entre les dues ciutats. Em referesc al tema del bisbat. L'any 1837, el bisbe Diaz Merino havia estat expulsat de Menorca, pel Govern, per haver-se negat a jurar la Constitució. Quan set anys després el bisbe mor a l'exili a Marsella, s'obre una etapa d'intrigues i lluites, primer per mantenir el bisbat de Menorca, ja que el mateix 1837, any de l'expulsió del bisbe, el Govern havia elaborat un projecte demanant la supressió del bisbat de Menorca, i, després, per evitar que la seu eclesiàstica menorquina fos traslladada a Maó, com intensament procuraven les autoritats maoneses a través de gestions conduïdes a Madrid. La pèrdua del bisbat representava el cop definitiu al poder històric de Ciutadella i així ho entenien les autoritats civils i eclesiàstiques locals, que van emprendre diverses iniciatives per preservar el bisbat per a Ciutadella. Una comissió, presidida pel marquès d'Albranca, va demanar a Josep M. Quadrado, que intervingués en la qüestió, el qual va escriure un notable text: *«Memoria sobre la residencia de la Silla Episcopal de Menorca»*, publicat el 1852, quan l'autor tenia 33 anys. Quadrado, fill de Ciutadella, però que havia viscut des de petit a Palma i uns anys a Madrid, era un personatge ja prou conegut, amic de Balmes i defensor de la conciliació dinàstica en la figura d'Isabel II; conservador moderat, escriptor i historiador, semblava representar el millor defensor dels interessos de Ciutadella. I Quadrado va exercir de ciutadellenc amb totes les ganes, fent una intensa i retòrica defensa dels drets històrics de Ciutadella al bisbat. Va tenir dures rèpliques per part d'autors maonesos i, encara tot just fa dos anys, deia un notable erudit menorquí: *«Después del amor a la verdad y del amor a su época, hemos de señalar el amor a su tierra como último factor sentimental que con el vigor propio del Romanticismo impulsó a Quadrado en su quehacer como historiador (...) Señalemos solamente dos extremos: ese amor fue tan intenso que le llevó a cometer dos excesos casi incomprensibles: los insultos a Aurora Dupin (George Sand) en su Vindicación en defensa de los mallorquines; y las agrias ironías relativas a Mahón en la defensa de la Silla de Ciudadela»*. Es pensi el que es pensi d'aquest escrit, entre la intervenció de Quadrado i les gestions fetes a Madrid, que, com diu G. Julià en la seva recent obra *La Seu de Menorca* (1990), van costar quasi 45.000 reals i «els diners foren recollits en pocs dies per subscripció del capítol i dels notables de la ciutat», el mateix any 1852, el mes de gener era nomenat bisbe de Menorca, amb seu a Ciutadella, D. Tomás de Roda, canonge de Granada, que va fer una solemníssima entrada el 12 de març de 1853.

El 9 de juliol del ja repetit any de 1852, es va celebrar una missa de rèquiem en memòria dels morts el 1558, en l'atac dels turcs, en el sermó de la qual el P. Nin, frare franciscà exclaustat que havia tornat a Ciutadella el 1847, va proposar públicament l'erecció d'un monument a la memòria d'a-

quell fet històric. Però, en l'exposició de fa quatre anys, Josefina Salord recordava que la proposta inicial de «sa piràmide» havia estat feta per S. Simó, a un article publicat a «El Isleño», el 1848. Ja és sabut que la proposta del P. Nin va ser recollida per les autoritats i es va elaborar un projecte, redactat també per Rafel Oleo i Quadrado, cosí de Josep M. Quadrado, que finalment va desembocar en el monument actual de la plaça del Born, del qual es va posar la primera pedra el 12 de juliol de 1857. A l'acte hi assistí el mateix Quadrado, qui ho recorda així, segons cita de J.I. Montobbio:

«Testigo fuí de la colocación de su primera piedra por el Obispo Roda en una tarde de verano de 1857, y jamás olvidaré la espléndida procesión, las ricas colgaduras de terciopelo que adornaban los balcones de la carrera, las pompas del sagrado rito, y a la noche los ingeniosos fuegos imitando el bombardeo y resistencia de una plaza, en cuyo opaco muro destacóse de pronto con luminosas letras el glorioso «USQUE AD MORTEM». (Citat per Montobbio, *Revista de Menorca*, 1989).

La realització del projecte de Rafel Oleo va implicar l'inici, com assenyala J. Sastre (*Sa Piramide y la plaza del Born de Ciutadella*, 1990) d'un procés d'urbanització que culminaria amb la demolició de les murades de Ciutadella, que es va decidir definitivament el 1876, la construcció del Teatre del Born, construït sobre plànols de R. Cavaller, inaugurat el 1875, i la construcció de la casa Cabrisés al lloc del convent dels franciscans. En resum, l'inici de la Ciutadella moderna, a partir de la remodelació urbanística del Born, al voltant de «sa piràmide» com a símbol central. A finals de segle, la fesomia de la ciutat havia canviat tant que Joan Benejam, al seu conegut llibret *Ciutadella Veia*, de 1909, conta que «tant va mudar s'aspecte de Ciutadella, que, per devers l'any 1886 o 1887, va venir d'Alger un ciutadellenc que feia trenta i pico d'anys que faltava de Ciutadella, i quan se va trobar en mig de tants de carrers nous i cases noves, va dir a sa seua dona: —Francisca, tornem-nos a Alger, perquè això no és sa meua terra».

9 de juliol: mite de resistència, que es construeix fa poc més de cent anys, bàsicament sobre la defensa de la tradició social, del poder religiós i de posicions polítiques conservadores, però que en l'aspecte més visible i popular es construeix contra Maó i el seu poder creixent dins de l'illa. Però, com passa tantes vegades, el mite de la resistència i la defensa té altres cares. En primer lloc, representa, també, el primer esforç de pensar Ciutadella d'una altra manera, que en alguns aspectes pot semblar contradictori amb el pur esperit tradicionalista. Com he dit, l'exaltació mítica del 9 de juliol genera el primer intent de «modernització» de la ciutat, amb la demolició de les murades i l'eixamplament urbanístic de la ciutat. Un sector social nou sembla estar emergint, preocupat per la ciutat i per la seva història i el seu futur. El repàs

de les publicacions de l'època i especialment de la premsa local, que alguns dels nostres col·legues de l'Institut Menorquí d'Estudis estant portant a terme, podrà, probablement, confirmar aquesta idea; però pel que podem intuir, personatges com M.E. Caimaris, en el camp de la literatura, o el ja anomenat, Rafel Oleo i Quadrado, farmacèutic, que, segons conten, arreplegà a la rebotiga de la seva farmàcia un grup de contertulis interessats per la història i la situació de la ciutat, i més enfora, però tal vegada prou influent a distància, el mateix Josep M. Quadrado, representaven aquesta tímida i inicial visió més oberta de la Ciutat. No convé tampoc oblidar que, en la mateixa època, Jeroni Cabrisés instal·la a Ciutadella els primers tallers de sabates, cap a 1853, i que pocs anys després Pere Cortès instal·laria la primera fàbrica de sabates, el 1866, i que la primera casa construïda fora de les murades va ser la d'aquella senyora «que li deien *sa Millonària*, encara que no ho fos ni de tros», com diu Joan Benejam.

Aquestes darreres dades només volen ser el contrast de la «novetat», en una societat com la ciutadellenca de base eminentment rural i menestral, que en aquest context comença a moure's cap a noves formes de relació social, que, per diversos factors, no van arribar a produir un sector social consolidat de burgesia moderna fins a èpoques molt recents.

Ja he dit anteriorment que, de les celebracions anuals ciutadellenques, tres posen de relleu el sentit de la ciutat: Sant Antoni, mite fundacional de la «cristianització» de l'illa, transformat a partir de la constitució democràtica en mite fundacional de la nostra cultura, en la forma de «Diada de Menorca»; Sant Joan, mite de la festa-festa per excel·lència, però, de fet, mite de la tradició social de la ciutat, i el 9 de juliol, mite de la resistència. El temps no passa impunement, i la gràcia dels mites és la seva adaptabilitat i polivalència. M'agradaria pensar que, a finals del segle XX, Ciutadella, que ha sofert grans transformacions econòmiques, socials i polítiques en els darrers 20 anys, pot encara reclamar el record dels fets del 9 de juliol com a expressió d'una nova època, tot mantenint els elements vàlids i actuals del mite instaurat el segle passat. M'agradaria pensar que els ciutadellencs i les ciutadellenques, més enllà de l'orgull de la tradició i del fatalisme històric, que tan bé expressa el «sempre serem pobres» de les llegendes populars menorquines, podem avui valorar l'esforç de construir la ciutat al servei de tots, que podem resituar la defensa de la pròpia identitat lingüística i cultural en el marc de tota Menorca, com ja reclamava Mn. Salord en el seu parlament de 1958, superant obsoletes controvèrsies localistes, i que podem assumir que pensar la ciutat, reconstruir la nostra comunitat en el marc de Menorca, significa prendre les decisions adequades i no esperar que la ciutat desitjada, com en el mite de la ciutat de Parella, reaparegui per art d'encantament, o més ben dit de desencantament, «quan es dia de Sant Joan, a la vora de la mar, es trobaran set Joans i set Joanes, sense sebre res un de s'altre».

LA CAPBREVACIÓ GENERAL DE 1600 A MENORCA

ANDREU MURILLO I TUDURÍ (*)

Una investigació, encara inacabada, ens ha permès de copsar la importància d'un conjunt documental del qual es coneixia l'existència a Menorca, però no el seu abast. Ja al segle passat, Antoni Ramis i Ramis, advocat en ambdós drets de Maó, va haver de consultar extensament l'anomenada *Capbrevació general de Menorca de 1600* quan en va extreure l'inventari dels llocs o possessions, i també els noms antics de les viles menorquines, els quals figuren publicats respectivament als toms VI i I de *Noticias relativas a la Isla de Menorca* (Maó, 1829 i 1826); però no va aprofitar més que en una mínima part la documentació consultada.

La *Capbrevació general de 1600* és un insòlit registre de propietats ordenat de fer ja l'any 1554, segons es desprèn del *Llibre de Privilegis i cartes reials* de 1538 a 1648 del Reial Patrimoni de Menorca (Arxiu Històric de Maó). Les rendes reials de l'illa, que des de 1352 anaven destinades a «la cambra» de la reina, foren hipotecades i lliurades a acreedors particulars del rei Joan I —probablement l'any 1395— i no foren recobrades per la Corona, almenys d'una manera oficial, fins 1552 tot i que l'alienació reial havia estat feta per 150 anys; segons una llarga missiva de la Lloctinent del Regne —la Infanta Princesa Joana— qui, en nom del seu pare Carles I, ordenava des de Valladolid i amb data de 23 de novembre (folis 26-30 v. del llibre esmentat) «sapien tots com per posar redraç y orde en les coses del patrimoni real de sa Magd. en dita Illa de Menorca, après de la lluitió de les rendes reals e incor-

(*) Historiador. Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

poració de aquelles al real patrimoni de Mallorca, per exprés orde y manament de sa Magd., les quals essent allí anades en poder de creditors per temps de cent cinquanta anys, tenim relació esser molt necessari». Però atès que «les actes y escriptures tocant dites rendes reals són anades a rodolons y les antigues són per demés perdudes», entre altres coses manava de constituir un nou arxiu i posar en execució una capbrevació general per tal de tenir coneixement de tots els béns subjectes a drets fiscals, així com de l'abast dels dominis directes dels feus anomenats cavalleries les rendes dels quals, a canvi de l'obligació de mantenir i oferir un cavall i armes per a la defensa de l'illa, eren percebudes per setze persones particulars. Per tant s'havien de registrar, prèvies les pertinents declaracions jurades, tota mena d'immobles i terres i els censals que les gravaven, per tal com els immobles de domini directe del rei estaven subjectes al dret de lluïisme —un 10% del preu en les alienacions oneroses, inclosos els carregaments de censals— i les terres de reialenc, a més a més, havien de retre anualment el delme dels productes agropecuaris. Les cavalleries també pagaven lluïisme —el 25%— en cas de compra-venda del feu.

La resistència a la capbrevació fou unànime i encara afavorida per les conseqüències de la destrucció de Ciutadella pels turcs l'any 1558. Després de reiterades crides i dilacions, a la fi, el 25 de febrer de 1598 es féu la primera inscripció al llibre corresponent a Ciutadella. A Maó es començà el 25 de març i a Alaior el 4 de gener de 1599. L'escrivà del Reial Patrimoni —el notari Martí Millà— s'hagué de traslladar repetidament d'una a l'altra vila i els veïns des Mercadal van haver d'optar per anar a declarar a Ciutadella o a Alaior. A finals de 1601 la capbrevació d'Alaior era pràcticament enllestida, per bé que el 1618 encara es consignarien les declaracions de l'últim foli, el 272. A Ciutadella, pel gener de 1603 ja s'havien escrit 600 folis, per bé que l'últim es redactaria el 8 d'agost de 1614: fou el foli 677. A Maó, també el 1601 era pràcticament acabada la capbrevació, però també es perllongaria, i fins 1614, al foli 506. El 1609, en un tom a part dels altres tres, es registraren les declaracions de censals i mandes pies que percebien les comunitats de preveres de les tres parròquies principals i el Convent de Santa Clara de Ciutadella, com també les declaracions d'emfiteutes i censalistes de la cavalleria de Torelló (terme de Maó). La gran majoria dels emfiteutes de les altres quinze cavalleries no van fer la inscripció als llibres del Reial Patrimoni; possiblement van declarar davant notaris particulars i encara no n'hem trobat cap detall.

La claudicació de les reticències, a més dels edictes coercitius, fou deguda principalment a la facilitat de poder declarar baldament no es tinguessin certificacions notariales de propietat, les quals eren exigides en les actes de compra-venda i en nombre de tres, és a dir: de les tres últimes transaccions

per les quals la propietat havia arribat a mans de qui l'al·legava. El registre a un dels llibres de capbreu suplia, per a la següent cessió, tota altra documentació exigida pel cas. Amb tot, hi van haver abstencions, però mínimes i detectables fàcilment, fins i tot pels actuals investigadors, per tal com en la ressenya dels límits els veïns delaten les absències i, en el cas de censals, els acreedors els puntualitzen. Solament en dos casos concrets es produí l'error de declarar dues vegades un mateix bé.

Les dades obtingudes de la *Capbreuació de 1600* de Menorca són granment valuoses en diferents aspectes, dels quals només pretenim de posar en evidència, ara com ara, el demogràfic. Per bé que no es tracta de la totalitat absoluta de la població, sinó només dels caps de casa en possessió d'algun bé, s'ha aconseguit una nòmina de 1.415 declarants. Si es compara amb el fogatge de 1545, la nòmina del qual ha estat publicada (un total de 1.383 focs, pagadors i no pagadors inclosos), es poden establir diferents conclusions com és ara la forta immigració i el canvi operat en els llinatges de les famílies preponderants a Ciutadella, l'estancament demogràfic des Mercadal i de Maó, i el creixement d'Alaior. No obstant això, també hem parat atenció al nombre d'habitatges els quals, excepte es Mercadal, són superiors al nombre de declarants a Maó i Alaior, i inferiors a Ciutadella. De moment no trobam altra explicació, en el cas de Ciutadella, que la presència de diversos hereus en una mateixa llar —és una circumstància constatable, com també la no existència d'un pretès costum d'establir un sol hereu— i en el cas de Maó, la doble residència —al camp i a la «posada» de la vila— de bon nombre dels pagesos.

Una altra consideració que s'ha de fer present és la facilitat que s'obté, a partir de la capbreuació tot i conjuminant-la amb les dades dels registres parroquials, per a la reconstrucció de famílies i el seu consegüent estudi demogràfic en diferents aspectes, i gairebé exhaustivament.

De moment, només podem oferir una mínima estadística demogràfica perquè encara no s'han sistematitzat les dades recollides. Només com a avenç presentem les dades relatives als nombres de declarants i d'habitatges tot establint una comparació amb el fogatge de 1545. Cada declarant implica una unitat familiar, perquè en els casos que una dona casada hagués declarat béns propis a part dels del marit no l'hem comptabilitzada. Quant als habitatges no hem considerat com a tals les anomenades «botigues» —que corresponen a tallers artesanals— ni tampoc, naturalment, les cases destruïdes i cremades que encara eren testimonis de l'assalt turc de 1558. Hem considerat també com a habitatges els anomenats llocs, comptabilitzant aquells que no foren declarats pels seus posseïdors però que figuren inclosos com a emfiteutes de les cavalleries. Dels llocs declarats hem fet esment dels que eren de domini útil del pagès i dels que eren de domini útil de vilatans absentistes, perquè en un i altre cas hi residia una família, independentment de si eren cultivadors directes o arrendataris.

FOGATGE DE 1545**CAPBREVACIÓ
GENERAL DE 1600****CIUTADELLA**

Focs «pagadors»	500	Declarants	649
Focs «no pagadors» per privilegi	18	No declarants	17
	<hr/>		<hr/>
Posseïdors de béns	518	Cases a la vila	666
Focs «no pagadors»	81	Llocs de pagesos	518
	<hr/>	Llocs arrendats	42
Total focs	599	Llocs no declarats	28
			7
		<hr/>	<hr/>
		Total habitatges	595

MAÓ

Focs «pagadors»	308	Declarants	372
	<hr/>	No declarants	8
			<hr/>
Posseïdors de béns	308	Cases a la vila	380
Focs «no pagadors»	80	Llocs de pagesos	308
	<hr/>	Llocs arrendats	96
Total focs	388		7
		<hr/>	<hr/>
		Total habitatges	411

ALAIOR

Focs «pagadors»	202	Declarants	263
	<hr/>	No declarants	14
			<hr/>
Posseïdors de béns	202	Cases a la vila	277
Focs «no pagadors»	49	Llocs de pagesos	212
	<hr/>	Llocs arrendats	41
Total focs	251	Llocs no declarats	13
			9
		<hr/>	<hr/>
		Total habitatges	275

ES MERCADAL

Focs «pagadors»	131	Declarants	126
	<hr/>	No declarants	16
			<hr/>
Posseïdors de béns	131	Cases a «la pobla»	142
Focs «no pagadors»	14	Llocs de pagesos	44
	<hr/>	Llocs arrendats	43
Total focs	145	Llocs no declarats	22
			16
		<hr/>	<hr/>
		Total habitatges	125

ILLA DE MENORCA

Total focs	1.383	Total habitatges	1.406
------------	-------	------------------	-------

MOSTRES DE DADES EXTRETES DE DECLARACIONS DE LA CAPBREUACIÓ GENERAL DE MENORCA

CIUTADELLA

GOMILA, Bartomeu

Pàges de la vila.

Posseïa una casa al carrer de Santa Clara comprada a Bernadí Cogullada (5/2/1590).

Pagava per censals 1 £ i 17 S.

GOMILA, Magnífic Bernat

Ciudadà.

Fill de Simó, ciudadà, i de Maria Mascarona, vídua de Simó i muller en segones núpcies de Joan Oliver, ciudadà. (Simó Gomila morí a la captivitat).

Germà de Rafela Gomila, muller de Gabriel Olivar, ciudadà.

Nét de Bernat Mascaró, ciudadà, i la seva muller Anna, la qual era germana de Floreta Amatllera, morta a la captivitat.

Marit de Francina Gomila, filla de Llorenç Gomila, cavaller, vídua de Bertran Gomila, donzell.

Posseïa el domini útil dels llocs agregats de Son Pau, Son Bou i València que li fou establert a censal pel Magc. Rafael Alzina (5/5/1590); els càrrecs eren de 69 £ i 5 S. (terme de Ciutadella).

Posseïa el domini útil del lloc de Binialmaia-1 (terme de Mercadal), que heretava «dels predecessors» (sense data). Càrrecs de 26 £, i 13 quarteres i 3 barcelles de blat. També posseïa una tanca a la Quintana de Ciutadella, de l'heretat del seu pare i obtinguda del repartiment fet amb Joan Sintes de Cuniola—possible cunyat— per defunció abintestat del pare. Càrrec de 2 S.

Usufructuava 31 censals que redituaven 248 £ i 3 S. La part més important procedia de donació de l'avi, altres heretats de la tia àvia Floreta i altres del dot de la muller.

GOMILA, Francesc

Posseïa una casa al carrer de les Andrones, sense càrregues, heretada «dels predecessors» (s.d.). Cobrava 4 £ i 10 S. de dos censals carregats sobre una casa que establí (23/9/1591) a Vicenç Gomila, possiblement germà seu.

GOMILA, Magc. Joan

Donzell.

Fill de Llorenç (cavaller que accedí al braç militar el 1573) i de Francina. Germà dels donzells Llorenç, Montserrat i Pere Jeroni (difunt) i de Francina

(muller de Bernat Gomila, ciutadà), Marianna (muller del cavaller Joan Quart) i dues altres germanes els noms de les quals no figuren.

Marit d'Antonina Quarta (filla del primer matrimoni del seu cunyat Joan Quart amb Brígida Rossa).

Posseïa el domini directe de la Cavalleria de Son Picard (sobre les possessions o llocs de Son Picard, la Casa Nova, Calòrig, un hort dels germans Tomàs i Joan Ques i la tanca dita de la Vinyassa de la possessió de l'Albufera, al terme del Mercadal) que li fou resignada amb el dot de la muller amb pacte de devolució al sogre si aquest tenia fill mascle del segon matrimoni (del primer tenia un fill que era clergue). Donació feta el 28/4/1590. Tenia obligació de tenir un cavall i un home armat, d'arcabús i dos pedrenyals, per a defensa de l'illa i lliurar anualment al Reial Patrimoni un anyell.

Posseïa el domini útil del lloc La Torre de Vall (terme d'Alaior) que havia heretat del seu pare (testament de 1/12/1584); no tenia càrregues.

Posseïa una casa al carrer de Santa Clara, del dot de la muller. Donació feta pel sogre l'1/9/1586. Estava carregada amb quatre censals per un total de 19 £ i 10 S.

Posseïa dues cases contigües, també al carrer de Santa Clara, també del dot de la muller, de les quals l'últim document exhibit era la possessió de l'herència del sogre d'acord amb el testament del seu pare, Joanot Quart, de data 21/10/1576. També del dot de la muller, posseïa una vinya, carregada amb 8 £ i 12 S. i quatre tanques, carregades amb 3 £ i 10 S. (s.d.).

Posseïa 11 censals que li redituaven 77 £ 4 S i 6 diners, i 5 quarteres i 3 barcelles de blat.

LA VERDADERA HISTORIA DEL CAMÍ D'EN KANE

MICAELA MATA

Mucho se ha dicho de las mejoras e innovaciones llevadas a cabo por los gobernadores ingleses de Menorca durante las ocupaciones británicas del siglo XVIII, pero escaso ha sido el sentido crítico que ha movido a cronistas, tanto extranjeros como isleños, en el momento de interpretar las noticias que revelan los archivos. Se nos antoja que, con una perspectiva de casi trescientos años, las recónditas verdades de los legajos imponen conclusiones muy otras a las que han sido aceptadas por criterios anteriores.

La construcción de una carretera militar, a los pocos años de la entrega de la isla al dominio británico, suscitó entonces agrias polémicas, pero con el tiempo sus detractores fueron silenciados y han llegado a nosotros las nostálgicas excelencias de aquel camino que, contradictoriamente, no tardó en quedar intransitable hasta perder enteramente su trazado bajo la maleza y el descuido.

Al dar un nuevo significado a cuanto nos descubren los documentos estudiados, bien pudiera quedar aclarada la verdadera historia del camino construido por el teniente gobernador Kane.

Desde su llegada a la isla Richard Kane puso en marcha una red de caminos con intención de comunicar en lo posible las regiones más aisladas y las fincas rurales cuyos frutos sólo difícilmente podían llegar a los mercados. Su empeño primordial fue, sin embargo, construir una vía que cruzara la isla de parte a parte, partiendo de Sant Felip y terminando en Ciutadella. Ensanchar y acondicionar la carretera existente, la que unía Maó con la entonces

capital, pasando por Alaior, Mercadal y, con un difícil enlace, Ferreries, no fue proyecto contemplado en ningún momento. La vieja carretera que partía la isla en dos, aunque con cierta preferencia en cuanto a serpentear por el más poblado sector sur, admitía difícilmente el paso de carros, en ningún caso un defecto por no existir entonces en Menorca más transporte que el humilde boriquillo y el esforzado asno. Los muros de piedra seca que limitaban las veredas y el pésimo estado natural del suelo impedía el trasiego de tropa y el movimiento de los trenes de artillería, por lo que no dejaba de ser natural que Kane trazara una calzada militar con fines defensivos. Al estudiar, sin embargo, el plano del «Real Camino Inglés» (1) —conocido comunmente como «*Camí d'en Kane*»— su difícil trazado lo hacía poco viable, si bien la anchura de treinta pies —casi diez metros— que se le daría y el hecho de que no pasara por más población que Mercadal (donde, contradictoriamente, no había guarnición a causa de su insalubridad), parece indicar que ése fue, en efecto, el destino de tan ardua como inútil empresa. Con la excepción de facilitar el paso al ejército de Richelieu en 1756, la ineficacia de dicha carretera quedó sin duda demostrada tras los sucesivos abandonos que sufrió a lo largo de los años. A los siete lustros de su inauguración, tuvo que ser rehabilitada como tal por el gobernador Fox, en 1800, y cayó de nuevo en desuso a lo largo de más de ciento cincuenta años, hasta ser recientemente restaurada con miras más turísticas que prácticas. Todo ello no merma un ápice la serenidad del recorrido, mérito sin duda debido a la natural belleza rural de Menorca y no al empeño cultural del coronel.

Kane, siempre amigo de ordenar sistemáticamente sus proyectos, firmó, el 31 de marzo de 1715, veinte «Ordenes para ser observados sobre el 'Real Camino Inglés de Menorca'». Una nota explicativa razonaba tan importante obra: «El camino viejo del castillo de Sant Felip a Ciutadella (llamado el Camino Real) siendo tan malo que un solo a caballo no podía pasar sin gran dificultad y peligro; y como fue imposible pasar con carros ni llevar pólvora en bestias sin peligro se ha parecido absolutamente necesario abrir y hacer un camino nuevo y puentes que se puede pasar con artillería y municiones y provisiones en carros entre dichas plazas así como de Mercadal y Ferreries para la seguridad y conveniencia de la isla» (2).

Las órdenes sobre la construcción de la carretera debían ser puntualmente observadas, con riesgo de castigo para los términos que las descuidasen. Comprendían la fabricación de puentes de piedra y cal de diez pies de ancho

(1) P.R.O. MR 167/96.

(2) A.M.A. leg. 4-XIII-254.

«en lo limpio», con parapetos a cada lado de tres pies de alto y uno de ancho; una trinchera de un palmo de ancho y uno de hondo bordearía la calzada, orillada ésta en su exterior por unas murallas de cinco pies de altura y marcada de diez en diez pasos por una piedra grande plantada en la tierra al pie de las murallas; la anchura exterior total de la carretera sería de al menos veinte pies. Las murallas que obstruyesen el nuevo trazado serían derribadas y allanadas y, si fuera necesario antes de alzar las nuevas, unas barreras de fácil manejo debían dar paso al ganado y a caballos. Para su protección era preciso que se construyeran las murallas con celeridad en el primer tiempo ocioso después de la cosecha, y, rectas y regulares, se levantarían en los límites señalados por los bailes de cada término, sin que pudieran los labradores cultivar donde antes lo hicieran ni los herreros hacer carbón dentro de las señales del camino.

Atento a la defensa natural de los parajes, Kane prohibió que se cortaran árboles cerca del camino, y acertadamente obligó a los payeses colindantes que plantaran a ambos lados higueras cada veinte pasos. Pero con mayor interés que la protección de la naturaleza y de sus frutos, el teniente gobernador se volcó en reglamentar la futura administración y responsabilidad económica de la nueva carretera.

Por ser «cosa tan absolutamente necesaria por el bien común de la isla», los bailes de cada término serían los responsables de su dirección, remiendo y cuidado y, en los meses de marzo y abril, de deshierbar y cortar las matas. En cada término se escogería entre «personas de buena capacidad y tales que miren particularmente a la gente más pobre» unos diputados de los Consejos que juzgarían las querellas originadas por los propietarios, por razones tales como la posesión de piedras para las murallas, disputas sobre tierras separadas por el camino u otros motivos originados en la obra y que no «pudieran quedar las diferencias acomodadas por vía de amigos». La peligrosidad de la nueva carretera en su recorrido por las remotas tierras inhabitadas inquietaba al coronel, y para su protección decretó el discutible remedio de entregar a los delincuentes a la justicia antes de reparar los daños, y, en caso de asesinato «que Dios no quiera», el país circundante quedaría sujeto a ley marcial hasta ser descubiertos y prendidos los malhechores.

En cuanto a la financiación de la carretera de Kane, los gastos serían asumidos por las cuentas generales de la isla. Se cargaría a cuenta de la General la labor de desmontes, trazado, pavimentación y construcción de puentes y murallas; las indemnizaciones por desperfectos a los particulares por cuyas tierras pasaba el camino serían igualmente pagadas por el «gasto común de la isla», según arbitrio y determinación de los diputados elegidos por los Conse-

jos. En cambio, los distintos términos serían responsables de su conservación y reparación, y de cualquier adorno o uso específico que hiciera las villas vecinas, con la excepción de Mercadal y Ferreries, que, por ser las más pobres, no debían ser oprimidas con el gasto de remendar los puentes, carga asumida por las cuentas generales (3).

Con estos preceptos quedó claro, pues, que el «*Camí d'en Kane*», cuyo provecho favorecería esencialmente a la fuerza militar extranjera de la isla, sería construido, mantenido y pagado por los menorquines.

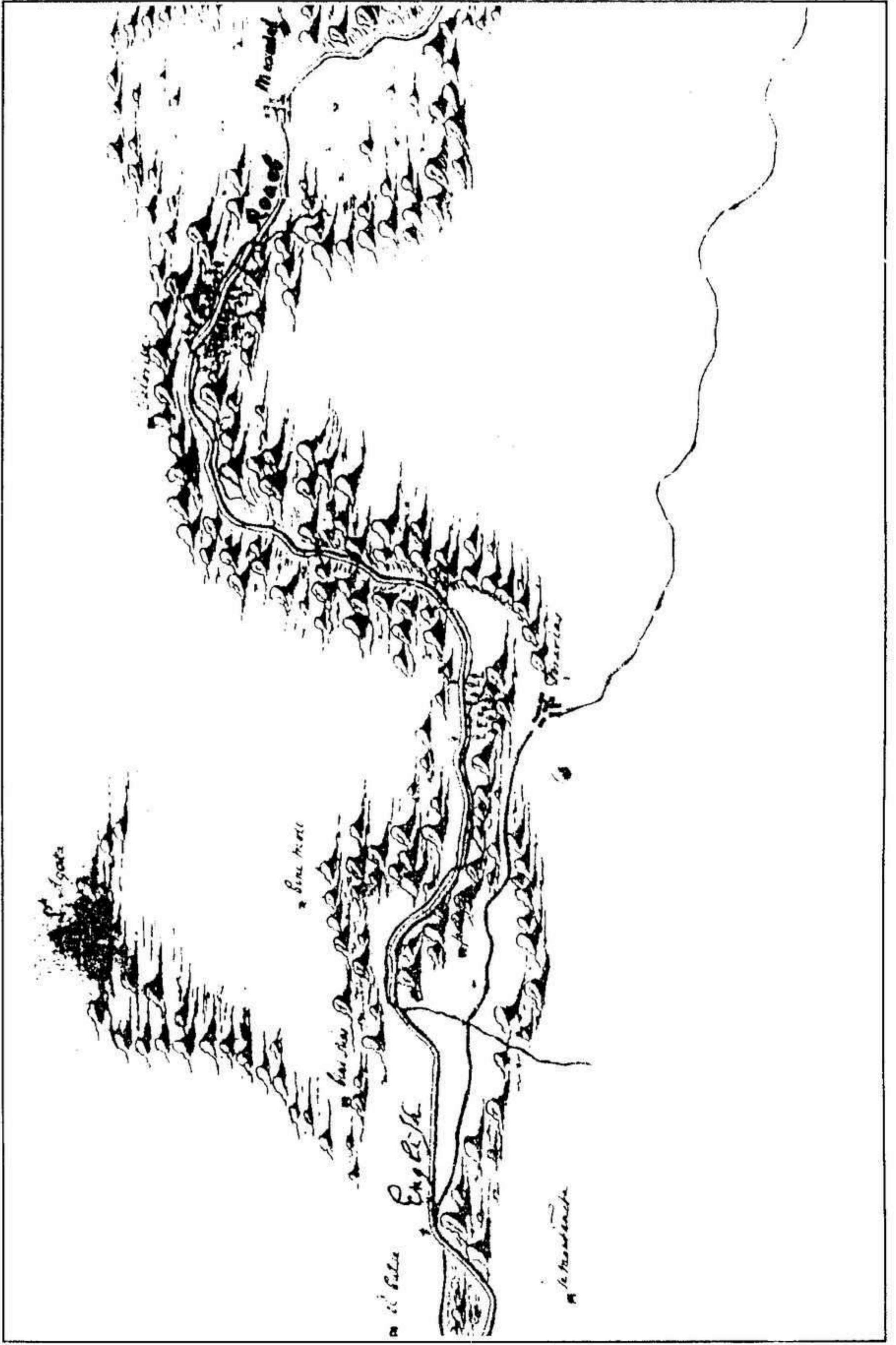
Como toda novedad impuesta a la isla, no faltaron las subsiguientes protestas por parte, primero, de los perjudicados por el paso de la carretera a través de sus tierras —ignorando la mayor accesibilidad a ellas—, y en segundo lugar por la imposición a las universidades de una aportación de mano de obra y el pago, en forma de castigo o de impuestos, del coste de la construcción.

En verdad, fueron las quejas de las universidades las que merecieron en un principio las veinte ordenanzas de Kane, y la de Alaior fue una de las primeras en declarar, ya en octubre de 1713, su imposibilidad de asumir el gasto de cincuenta aperos, reclamados en substitución de otros tantos perdidos, para la fabricación de la nueva carretera (4). Un año después, esa misma Universidad insiste en sus pocos medios al ser requerida a aportar hombres, burros, piedras y cal para la construcción del camino y de un puente sobre el *pla* de Santa Eulalia (5). A los pocos meses Kane responde con la demanda de enviar 10 hombres con cabalgaduras y un contraamaestre cada día, de buena mañana, a trabajar en el camino. Pero su confianza en los habitantes es tan limitada y tan considerable su celo, que visita el paraje constantemente para comprobar la iniciación de la obra, retrasada, según parece, por falta de planos. En julio de 1715, el «*Pont de Sta. Eulàlia*» (6) no pasa de los fundamentos, y a finales de agosto Kane determina que tanto el puente como su arco son bajos y necesitan una hilera más de material. En otoño, tras una nueva inspección, instruye a los picapedreros (que deben presentarse ante él cada mes para recibir órdenes) sobre la manera de colocar el empedrado, pero cuando resuelve que la pared debe alcanzar 9 1/2 palmos en lugar de los 4 contratados, los jurados protestan por exceder en tal caso las 120 libras presupuestadas para la construcción del puente «a costas y expensas de esta Universidad». Pero peor problema se les presenta al recibir de noche una orden de acuartelar y proveer de pan a 200 hombres (probablemente soldados de Sant Felip) destinados a construir el camino. Conseguir, a esas horas, los necesarios panes fue tarea imposible (7).

Todavía en marzo de 1722, el teniente gobernador escribe al baile general, aún residente en Ciudadela, «la capital de la isla», para que envíe 90

(3) A.H.M.C. Cartas missivas núm. 6.

(4) (5) (6) (7) A.M.A. Sig. 9/9 2-I.

Detalle del grabado con el trazado original del Camí d'En Kane que se conserva en el Public Record Office, de Londres.

hombres con los instrumentos pertinentes y provisiones de ocho días, con el propósito de cortar una montaña en el término de Mercadal; los trabajadores serían cambiados cada ocho días hasta finalizar la obra. La respuesta de los jurados generales fue suplicar al coronel que suspendiera los trabajos por hallarse en la miseria los pobres paisanos, y cargados de contribuciones tras un año de estéril cosecha, y sugirieron que el trabajo fuera pagado del fondo de las rentas de Su Majestad. La dura respuesta fue «obligar a todos los magistrados de las otras villas a enviar igual número de gente» (8). Ante la negativa de Kane en cuanto a asumir los gastos, la Universidad de Mercadal eleva a su vez una protesta por no poder aceptar la carga de 50 braceros exigidos al municipio para talar un bosque junto al nuevo camino, y aduce igualmente «la suma pobreza de los incolares del pueblo y de la Universidad por no haber de ser obligados a dicho trabajo sin pago...» (9). En fecha tan avanzada como en mayo de 1724, se piden de nuevo hombres a Alaior (10), pero mucho más específico y severo fue Kane al exigir el 16 de agosto 50 hombres con azadas, canastos, rastrillos, etc., y ocho días de provisiones, además de algunos expertos en la construcción de murallas, «como castigo por haber sido heridos dos oficiales en Mercadal y huido los atacantes» (11).

Las dificultades se multiplicaban y queda claro que por aquella época el mayor empeño del comandante era acabar cuanto antes la construcción de la carretera en la que desde hacía más de diez años empleaba una elevadísima cantidad de la población masculina, con el consiguiente y creciente descontento general de la isla. En el caso de Mercadal, por ejemplo, de los 560 habitantes del término sólo 299 eran varones entre los 16 y los 60 años (12); privar al municipio del veinte por ciento de sus hombres hábiles merecía sobradamente la oposición de las autoridades, sin contar con el coste que representaban sus jornales y su manutención.

Las quejas contra el teniente gobernador Kane fueron implacablemente recogidas por Juan de Bayarte, ese inefable síndico enviado a la corte de Londres, en uno de sus memoriales de protesta al rey Jorge: «El camino nuevo que el comandante mandó hacer a los moradores de Menorca desde un cabo de la isla al otro... hecho con el trabajo y dinero de los habitantes es un camino que costó un trabajo infinito a aquella pobre gente que lo hicieron, y sumas de dinero inmensas a los que no podían trabajar personalmente en su hechura... ha sido menester allanar montes, cortar bosques y hacer puentes... este camino, lejos de ser útil a los moradores, es de gran perjuicio a muchos particulares, pues para hacerlo se han derribado todos los muros de los para-

(8) A.M.A. leg. 7-4-XXV.

(9) A.H.M.C. Cartas missivas núm. 6.

(10) A.M.A. leg. 7-4-XXV fol. 77.

(11) A.M.A. leg. 7-4-XXV fol. 22.

(12) B.M. Add. 17775 fol. 18.

jes donde guardan sus ganados y para aumento de desdichas las continuas opresiones... han puesto y reducido a los dueños incapaces de levantar dichos muros...». Y para redondear sus acusaciones Bayarte no titubea en atacar directamente a Kane: «En fin, dicho camino ha sido una obra tan inútil que los moradores de Menorca se imaginan que el coronel Kane (quien nunca perdió ocasión de hacerles sentir su poder) les hizo hacerlo para castigarlos, como lo confirma su carta de 15 de noviembre de 1715 en que patentemente se muestra de este sentir, pues allí dice haberles hecho hacer dicho camino como ya les había prometido para vengarse de una inútil pena que antes le habían dado» (13).

Argumentos todos ellos que el diputado utiliza también en su respuesta a una de las seis «Questiones» de Kane: «¿Se les impuso otro trabajo más que aquel que tocaba al público para hacer el camino nuevo (y) el canal de la llanura de Auralia?» (14), a lo que el menorquín contesta insistiendo en que la inutilidad del camino subraya la mala fe del coronel (15).

Con toda justicia debemos añadir a estas acusaciones que en una nota relativa a los gastos personales del teniente gobernador queda señalado: «Por desembolsos y expensas en la construcción de las nuevas carreteras a lo largo de la isla y por dinero destinado a 3 españoles cuyos viñedos fueron dañados en un desvío de dichas carreteras» (16). No queda claro en que moneda fue hecho el pago y la cantidad es confusa, pero nos permite constatar una vez más que la aspereza de Kane fue temperada con actitudes indulgentes, dando al personaje un cariz más humano, si bien en ocasiones, contradictorio.

Los jornaleros que trabajaban en los caminos cobraban 4 «sous» por hombre y día, que se elevan a 7 si aportaban su burro. El número de días trabajados y la cantidad de los días empleados en la faena varía mucho: un promedio de cuatro días semanales y de unos diez hombres diarios en los meses de menos trabajo en el campo parece ser la norma, y también se deduce por las listas que más de la cuarta parte de ellos acudían a la obra con su animal de carga. Nombres como Alzina, Company y Briones se repiten durante meses, mientras que otros —Antoni Benejam, por ejemplo— quedan inscritos una vez y sólo por dos días. Ello parece demostrar —en contradicción de la protesta de los jurados de Mercadal— que, si bien el trabajo estaba remunerado, no era obligatorio ni continuo, a pesar de que la disposición de Kane —«mudarlos de semana en semana hasta nueva orden»— acaso indica que una semana de trabajo era lo exigido (17).

Sin especificar más detalles, en las primeras ordenanzas de su administración Kane condenaba a los criminales a trabajar en «las nuevas carreteras»,

(13) A.H.M. U 3 23/20.

(14) y (15) A.M.A. leg. 6-4-XXV.

(16) P.R.O. T 52/40 fol. 146.

(17) A.H.M.C. Cartas missivas núm. 6.

aunque poco después afirma haber puesto en la cárcel y a trabajar en los caminos nuevos a los soldados que hubieran cometido abusos deshonestos (18). En cuanto a la participación del ejército en su construcción, si bien no consta específicamente en documento alguno a nuestro alcance, fue con toda verosimilitud un trabajo voluntario de los soldados exentos de servicio que, según escribe el historiador don Pedro Riudavets, recibían veinte dobleros (19), carga que gravitaba sobre las esquilmadas universidades, que también proporcionaban los otros jornales, utensilios y comida (pan, aceite y aguardiente), y pagaban las dietas de los sobrestantes de novísima creación.

El 26 de abril de 1720, el teniente gobernador escribía a los magníficos jurados: «No hay nación en Europa que no tenga sobrestantes de caminos, y ahora que hay un camino que merece cuidar de ello y pide remiendos todos los años, me parece necesario tener sobrestantes con dos tenientes en cada término y yo seré el sobrestante de todos». Estableció igualmente que los capataces de caminos serían elegidos anualmente en las insaculaciones de brazo de los bailes y de los almotacenes, sin duda era perenne el cargo de titular en jefe (20). Pero ni siquiera el patrocinio del coronel parecía haber espabilado a los flamantes peones camineros, pues la tercera dominación británica encontró la carretera en tan mal estado que hubo un intento de reconstruirla.

El ingeniero John Armstrong confirma unos años más tarde el escaso provecho que se sacaba de la carretera: «Muchos españoles (léase menorquines) obstinadamente usan todavía (la vieja carretera) aunque sea de las peores que jamás hemos visto y en muchos sitios apenas transitable» (21), y admite que los oficiales eran los únicos en utilizar sillas de postas, «objeto de lujo que los españoles no han creído todavía oportuno imitar», mientras que, «no obstante la bondad del nuevo camino, pienso que sólo hay un carro en la isla... los transportes de mercancías... se efectúan ahora cargándolas a lomos de mulos y burros» (22). Presumiblemente, los extranjeros fueron los raros usuarios del «*Camí nou*» y un carruaje con sus caballos, legado a Kane por el ingeniero Durand cuando se marchó de la isla en mayo de 1714, el más sobresaliente de cuantos vehículos lo disfrutaron (23).

Como colofón, queda por decir que la impopularidad de la construcción fue expresivamente recogida por Bayarte, quien con taimadas intenciones escribió unas palabras que Kane, resentido, citaría más tarde en una quejumbrosa carta al Consejo General. Bayarte *dixit*: «Si el omnipotente Dios no perdonando los mortales, los castigase por las más leves culpas en proporción con

(18) A.H.M.C. Consells generals núm. 50, fol 875.

(19) P. Riudavets vol. II p. 1226.

(20) A.H.M. U 3 23/20.

(21) Armstrong p. 64.

(22) Armstrong p. 234.

(23) A.N.P. Marine B2 797 fol. 229.

el mucho vigor con el que el gobernador de Menorca castiga a los miserables esclavos de ella, fuera el camino del paraíso tan poco frecuentado y tan poco útil, como lo es el camino grande que ha hecho en Menorca» (24). Ciertamente es que don Juan era un reaccionario.

El plano trazado por las autoridades militares lleva el nombre de «*Royal English Road in the island of Minorca*», con la fecha 1714-15 inscrita de puño y letra del coronel Kane. Delineados a pluma y con un somero diseño de las rocas y bosques, están anotados los nombres de las poblaciones que el camino deja a su paso y de los predios que atraviesa, así como queda apuntado el recorrido casi paralelo del camino antiguo. El «*Camí d'en Kane*» parte casi recto desde Sant Felip hasta Maó, quedando el «*Camí vell d'Es Castell*» estrechado entre las aguas del puerto y el nuevo, aunque durante años recibiría todavía las mercancías desembarcadas en Cales Fonts, mientras que los suministros del castillo llegarían a remo a sus fondeaderos. Sin duda, el nuevo camino de Sant Felip, bordeado de árboles, sería el trayecto más transitado por paisanos y tropa, hasta convertirse al poco tiempo en paseo o alameda. A la salida de Maó, el trazado llega al fondo de la Colársega donde un puente los pasaría a las tierras pantanosas de San Juan, convertidas en vergeles. Luego, la finca de *Giberto* (*¿Liberto?*) (25), en el término de Maó, quedaría a la derecha, y la de *Biniaixa*, ya en la frontera del término de Alaior, a la izquierda. Después de atravesar los campos de labor de estas propiedades relativamente productivas —la primera daría 70 libras y la segunda 125 anuales, y 6 y 18 cuarteras de trigo respectivamente— (26) la carretera sigue en dirección a Alaior, dejando dicha población a menos de un kilómetro del nuevo recorrido. Una vez en el término de Mercadal y pasados los encinares de Rafal Píris, el nuevo se aparta mucho del camino viejo y se adentra por las accidentadas tierras del sur del Monte Toro y, cruzado un riachuelo por un ligero puente, no tarda en transcurrir por entre bosquecillos de pinos hasta llegar al pueblo de Mercadal, las buenas tierras de *Calòritx* —110 libras anuales y 28 cuarteras de trigo— (27) reciben la vía militar que luego entra en terrenos de Ferreries, población que tampoco cruza, pues se aleja hacia *Binimoti*, posesión dominada y protegida por el monte de Santa Àgueda. Como también lo está *Binissués* (*¿Binissuets?*), rico predio que renta 130 libras al año y 25 cuarteras de trigo, el cual queda beneficiado por la cercanía del camino real. Mercadal y Ferreries se comunican entre sí, como antes, sólo por el *Camí vell*, que llega a entroncar más adelante con el nuevo trayecto. Dejada atrás la ladera de Santa Àgueda, el *Royal Road* atraviesa el llano que lo conducirá, coinci-

(24) A.H.M. U 4/2 y A.H.M.C. Ordenes y edictos.

(25) B.M. Add 17775 fol. 20.

(26) B.M. Add 17775 fol. 19.

(27) B.M. Add 17775 fol. 23.

diendo ya con la vieja vereda, hasta Ciutadella, a la vista de las productivas fincas de *La Muntanya*, *Ses Tavernes*, *Aljubs* y *Es Caragol* (28).

Así fue proyectada sobre el papel la carretera inglesa y la que sería sin duda construida con el sudor y dinero de los menorquines. Incomprensiblemente, Armstrong escribía veinte años más tarde que Kane «en 1713 empezó a llevar a cabo su proyecto, y felizmente lo terminó en 1715» (29). La noticia ha sido transcrita por varios historiadores pero resulta altamente improbable, dada la envergadura de la obra y los documentos a la vista. Tan difícil trazado ni siquiera hubiera podido realizarse hoy en día, incluso con la poderosa maquinaria disponible.

Como recuerdo perdurable añadiremos que la abertura del camino facilitó a los pocos años la construcción (pudieran fecharse cerca de 1724) de viviendas particulares diseñadas por los oficiales de la guarnición, principalmente de Alaior. Cual legado del pasado, asoman a pocos metros del camino militar: sus fachadas rojas, pulidas, simétricas y evocadoras del estilo inglés georgiano de la época contrastan con las blancas masías de la isla de utilidad positiva y sencillo material local.

Reconstruido el camino de Kane y olvidados sacrificios y querellas, coexisten en perfecta armonía las refinadas residencias de los militares extranjeros y las no menos serenas casonas de labor isleñas.

(28) B.M. Add 17775 fol. 25.

(29) Armstrong p. 234.

FUENTES MANUSCRITAS

P.R.O. Public Record Office, Kew.

A.M.A. Archivo Municipal de Alaior.

A.H.M.C. Archivo Histórico Municipal de Ciutadella.

A.H.M. Archivo Histórico de Maó.

A.N.P. Archives Nationales, Paris.

B.M. British Museum, Londres.

BIBLIOGRAFIA

ARMSTRONG, JOHN: *The history of the island of Minorca*, Londres: C. Davis, 1752 (Existe versión castellana: *Historia de la isla de Menorca*, Ciutadella: Editorial Nura, 1756).

RIUDAVETS y TUDURÍ, PEDRO: *Historia de la Isla de Menorca*, Maó: B. Fàbregues, 1875-1888 (Existe una edición facsímil en curso de elaboración: *Historia de la isla de Menorca*, Maó: Editorial Al-Thor, 1983).

UNA CARTA PASTORAL DEL BISBE DE MENORCA ANTONIO CERUELO I SANZ (1824-1830)

GERMÀ COLL MESQUIDA (*)

1. BREU NOTÍCIA DEL BISBE CERUELO

El 6 de novembre de 1824, Antonio Ceruelo i Sanz havia pres possessori de la seu de Menorca, per la qual havia estat preconitzat el juliol anterior. El 13 de gener de 1825 va fer l'entrada solemne a Ciutadella i, el 6 d'octubre del mateix any, firma la seva primera carta pastoral (1). Abans havia fet la visita prescrita pels cànons per tal d'assabentar-se de l'estat de la diòcesi i de les necessitats espirituals dels fidels menorquins (2). L'illa rebia el nou pastor després de cinc anys de seu vacant deguts a la sortida, a principis de 1820, del bisbe anterior —el català Jaume Creus i Martí, promogut a l'arxidiòcesi de Tarragona— i a les dificultats que, pel nomenament de bisbes, hi va haver durant el trienni constitucional.

El nou bisbe havia nascut a Corcos, en terres de Castella, el 16 de febrer

(*) Llicenciat en Història. Professor d'institut.

(1) *Carta Pastoral del Ilmo. Señor Don Antonio Ceruelo Sanz, obispo de Menorca, al clero secular y regular y a todos los fieles de su diócesis. Mahón. En la Imprenta de Pedro Antonio Serra, Calle de la Arravaleta, núm. 21. Año de 1825.* És un opuscle de 42 pàgines en quart.

(2) La visita degué esser feta a consciència ja que, només a Maó, l'estada del bisbe va durar des d'el 20 de juny fins al 29 d'agost del 1825. Vegi's F. Hernández Sanz, *Libro de memorias de Sebastián Pons y Barceló «Revista de Menorca»* (1925). Reproduït a *Cultura i Societat a Menorca (II)*, a cura de Josefina Salord. Maó, Institut Menorquí d'Estudis, pàgs. 165-173.

de 1755. Tenia, doncs, setanta anys quan arribà a Menorca (3). Havia cursat estudis a la Universitat de Valladolid, on es doctorà en dret canònic i on explicà, durant uns anys, aquesta disciplina, així com dret civil, filosofia i retòrica. Es va ordenar de prevere l'any 1782 i obtingué un benefici amb cura d'ànimes a la seva vila nadiua. Va fer oposicions a les dignitats de doctoral de Burgos i de penitenciari de Plasencia —que no guanyà— i va pertànyer al Consell Suprem de la Inquisició, per influx del bisbe de Jaén i inquisidor general Rubio de Cevallos. L'any 1801 va esser nomenat canonge d'Oriola i va obtenir alguns càrrecs honorífics a la Cort (4). És probable que aquestes darreres distincions fossin un premi a la seva adhesió a la persona de Ferran VII a l'època de les Corts de Cadis. Durant el trienni constitucional es degué manifestar clarament hostil a la nova situació i va tenir dificultats que el decidiren a renunciar a la canongia (5). Que la seva actitud en aquells anys fos de franca oposició al règim constitucional, ho fa pensar que Ferran VII el proposàs per bisbe de Menorca quasi tot just acabat el trienni.

En aquesta nova etapa de la seva vida, va tenir les activitats habituals en un pastor d'ànimes: visites pastorals, cura de la formació del clergat, defensa de les rendes i immunitats eclesiàstiques, almoines, i repressió de tota mena de literatura considerada heterodoxa. Va tenir també conflictes amb la comunitat de monges concepcionistes de Maó. L'assumpte va arribar fins a Roma i perderen les monges (6). El bisbe Ceruelo va regir la diòcesi per espai de quasi sis anys, i va morir a Maó —on s'havia traslladat per veure si un canvi d'aires milloraria la seva salut— el 27 d'octubre de 1830. Va esser enterrat a la catedral de Ciutadella, el 4 de novembre, a la capella dels Dolors. Posteriorment les seves despulles es traslladaren a la del Roser.

No pretenc escriure una biografia del bisbe Ceruelo, ni tenc prou dades per arriscar-m'hi. El que sí que crec que es pot avançar és que no degué esser una persona massa brillant. Ho fa pensar així el fet de no aconseguir les dig-

(3) Mentres no s'indiqui altra cosa, les dades biogràfiques del bisbe Ceruelo són tretes de *Episcopologio de la Santa Iglesia de Menorca*, pàgs. 256-270. Es tracta d'una obra extremadament acrítica i laudatòria del qui fou canonge del capítol de Ciutadella, Sebastià Vives i Amengual, publicada en aquesta ciutat l'any 1903.

(4) La lauda sepulcral que relaciona els seus mèrits diu: *In Aula Regia Matritensi Fidei Custos Regiusque Cubicularius*. La primera expressió no sé, exactament, a quin càrrec palatí deu correspondre. La segona es refereix, sens dubte, al de *Sumiller de cortina*, que li fou concedit per Ferran VII.

(5) El bisbe d'Oriola, que figurava entre els més adictes a l'absolutisme, fou expulsat pel govern i substituït interinament per un governador eclesiàstic, imposat per l'autoritat civil. La dimissió de Ceruelo degué esser motivada per aquests fets. Vegi's M. Revuelta, *La Iglesia española ante la crisis del Antiguo Régimen (1808-1833)*, pàg. 94, al vol. V de *Historia de la Iglesia en España*, dirigida per R. García Villoslada i publicada per la B.A.C.

(6) Vegi's Guillermo Pons, *El Convento de concepcionistas de Mahón* «Revista de Menorca» (1973).

nitats a les quals va oposar successivament. Ho confirma també que la seva canongia fos, probablement —pel silenci de les fonts respecte del contrari— de les anomenades «de gràcia» i, sobretot, que hagués d'esperar als setanta anys per assolir la mitra d'una diòcesi marginal dins el mapa eclesiàstic de l'Estat. Deixà alguns manuscrits que varen merèixer els elogis del seu amic el bisbe Cevallos, però que no es publicaren mai. Els seus títols poden il·lustrar-nos sobre els temes que sol·licitaven preferentment l'interès especulatiu de l'autor (7). Tal vegada fou un home que no va dur sort.

2. ESGLÉSIA I REVOLUCIÓ

Si volem interpretar d'una manera mínimament correcta la carta del bisbe Ceruelo, és necessari situar-la en la circumstància històrica del moment. M'he de referir, per força, a tres àmbits diferents: Europa —i dins ella l'Església considerada en el seu conjunt—, l'Estat espanyol, i l'illa de Menorca. No es tracta, òbviament, de contar la història, prou coneguda, d'una època tan conflictiva; però sí de donar-ne unes breus pinzellades.

Quan Ferran VII, en virtut del dret de patronat, proposà Ceruelo per a la mitra de Menorca, s'acabava de produir a distints països europeus —i entre ells Espanya— la que Vicens Vives qualifica d'explosió liberal a la Mediterrània. És, encara, l'Europa de la Restauració. Méternich malda de mantenir el fi de la balança de l'ordre restaurat i intenta oposar un front compacte als principis de llibertat i autodeterminació dels pobles. Però s'han obert algunes escletxes al sistema del gran gendarme, com es va posar de manifest al Congrés de Verona on Anglaterra, seguint el que havia estat la línia de Castlereagh, s'oposà al principi intervencionista a Espanya que, no obstant, s'imposà. Però l'esperit de la Santa Aliança ha entrat en crisi, com ho demostrà el conflicte greco-turc i, ja d'una forma definitiva, farà fallida en ocasió de l'onada revolucionària de 1830.

La Restauració ha produït, a tot arreu, un canvi en els corrents ideològics de superfície, és a dir, en les idees que més fàcilment arriben a la gent. Una bona part del llegat de la Il·lustració i de l'Enciclopèdia és, ara, suspecte. Els principis de tradició, autoritat i legitimisme recuperen la seva vigència front als d'innovació, llibertat i sobirania del poble. Per altra part el romanticisme afavoreix la recuperació de la religiositat per la via del sentiment i de l'estètica. A principis de segle Chateaubriand, antic combatent reialista i reticent

(7) *La autoridad del Sumo Pontífice de Roma, la de los Reyes y Soberanos Católicos, la de los Obispos, y sobre si ésta se puede o no retrotraer (sic) a los primeros tiempos de la Iglesia.* Vegi's Sebastià Vives, op. cit., pàg. 258. La manera com l'autor de la biografia de Ceruelo cita aquests títols, no permet discernir si es tracta d'opuscles distints o de capítols d'una mateixa obra.

—quan no escèptic— davant la idea de progrés, havia escrit dues obres ben significatives de la nova etapa que s'albirava: *El geni del cristianisme i Els màrtirs*. De Maistre publica, el 1819, el seu tractat *Du Pape* i, el 1821, *Les vetllades de Sant Petersburg*, amb el subtítol, ben aclaridor, de *Col·loquis sobre el govern temporal de la Providència*. El 1823 surt el darrer volum de l'*Assaig sobre la indiferència en matèria de religió*, de Lamennais. Aquell capellà bretó —tot cor i sentiment— era encara l'escriptor ultramontà. Un lustre més tard es convertiria en un dels pares d'un impossible catolicisme liberal i, encara més, en un debel·lador de les injustícies de la incipient societat industrial, dèria amarada d'esperit cristià, que el du a intuïcions que trobarien, més tard, una clara formulació en alguns teòrics del socialisme (8).

Però es tracta de dos mons en lluita perquè les idees liberals, reprimides però vives en una mena d'existència de catacumba al si de societats secretes, subministren consignes i programes d'actuació. La «nova filosofia» emergeix dels cenacles dels iniciats i s'espargeixen fulls i fulletons que molts llegeixen; contra aquestes idees, i contra els qui les propaguen i les societats que els amparen, clamen bisbes, predicadors i publicistes. Els rigors de la censura dels estats no poden, tampoc, contenir una allau que sembla irrefrenable.

L'Església, després de la tramuntanada revolucionària, intenta refer-se i recuperar les posicions perdudes. La Santa Seu, desposseïda per la revolució dels estats pontificis, no sols els recobra, sinó que entra de bell nou, amb tot el que això comporta, dins el concert dels estats sobirans i amb veu en els àmbits decisoris dels afers d'aquest món. No és gens estrany que l'exercici del poder pontifici, investit d'una legitimitat —un dels mots clau de l'època— ara indiscutida, assolís en alguns papes, Lleó XII per exemple, un to triomfalista clarament contrastat amb els dramàtics pontificats de Pius VI, mort a l'exili el 1799 i de Pius VII, deportat de Roma i a mercè, ben a contracor, de la política napoleònica.

Però la situació no és gaire còmoda ja que, si bé les monarquines restaurades estalonen el recobrament de les estructures eclesiàstiques —considerades un ajut valuósíssim per la Corona— no renuncien a la secular tradició regalista. L'aliança pactada entre les potències absolutistes —encara que no amb el suport de la Santa Seu— havia liquidat, de moment, les conseqüències polítiques més substancials de les idees revolucionàries. Però, malgrat això, el resultat és incert i moltes coses s'han tornat qüestionables. A Roma la cúria es troba dividida (9). No tant respecte del fons doctrinal del liberalisme, com de l'actitud que cal pendre quant a les conseqüències que en l'ordenament polític dels estats —i del mateix estat pontifici— pot tenir aquesta doctrina. El

(8) Vegi's Ignasi Terrades, *Revolució i religiositat*, pàgs. 82-99.

(9) Vegi's Roger Aubert, *La Iglesia Católica y la Revolución*, pàg. 176 al vol. VII de *Manual de Historia de la Iglesia*, dirigit per Huber Hedin i publicat per Herder.

problema és saber fins a quin punt seria possible i/o convenient, i en quina mesura, adaptar-s'hi. La conjuntura és fluctuant i, com ho demostra l'esclat liberal dels anys vint, no necessàriament consolidada en cap sentit. Així, a la corrent dels *zelanti*, representada pels que podríem titllar d'intransigents, s'oposa la dels *politicanti*, d'una actitud més dialogant i als quals els seus adversaris anomenen, amb certa imprecisió, *liberali*. Ceruelo arriba a Menorca quan s'ha extingit a Espanya la flamarada de la primera explosió liberal. El seu nomenament coincideix també —i tal vegada la coincidència no sigui purament casual— amb l'inici del pontificat de Lleó XII (1823-1829), considerat generalment com el candidat dels *zelanti*.

Pel que respecta a Espanya, el conflicte entre Església i Revolució en la primera meitat del segle XIX té dues fases perfectament delimitades. La primera, des de l'inici de les sessions de les Corts de Cadis, el 1810, fins a la tornada del Rei, el 1814. La segona, durant l'experiència constitucional de 1820 a 1823. La fissura que es va obrir entre els espanyols, ja a la primera de les fases al·ludides, va dividir també el clergat. A una i altra banda se situaren des de bisbes fins a simples frares i capellans. Naturalment són la immensa majoria els qui continuen ancorats en una concepció *ancien régime* d'una Església unida a la monarquia absoluta i a privilegis seculars. Però no són excepcionals els qui fan una altra opció i aspiren a una religió desprovista de certes adherències temporals i a una Església reformada. Són clergues que segueixen una línia, conceptuada habitualment com a filojansenista i regalista moderada. Alguns creuen convenient la convocatòria d'un concili nacional per a urgir la reforma. Limitant-nos a les àrees de llengua i cultura catalana i a les figures més representatives, hom podria parlar de Francesc Armanyà, nomenat el 1785 arquebisbe de Tarragona; de Fèlix Amat, col·laborador de l'anterior i conseller del cardenal de Borbó —prou conegut pel seu constitucionalisme—; del seu nebot Fèlix Torres Amat, membre de la Junta de Govern de Barcelona durant el trienni i nomenat bisbe d'Astorga el 1833; de Bernat Nadal i Crespí, bisbe de Mallorca, diputat a les Corts de Cadis i encarregat del discurs preliminar en la presentació del projecte de constitució per a la monarquia espanyola i, per últim, de González Vallejo, successor de Nadal a la seu mallorquina i partidari convençut del nou ordre de coses (10).

El trienni constitucional es va significar per una decidida voluntat del govern a emmotllar l'Església espanyola als esquemes liberals. Els qui no hi estan d'acord valoraran aquesta temptativa com un atac frontal, d'origen quasi bé satànic, no sols contra les estructures humanes de l'Església, sinó contra l'essència mateixa de la religió (11). A l'actuació del govern en el sentit indicat, cal afegir les escomeses de la premsa anticlerical i els avalots de turbes

(10) Vegi's P. Xamena i F. Riera, *Història de l'Església a Mallorca*, pàgs. 265-284.

(11) No cal detallar els punts d'aquest programa. El lector interessat trobarà informació abundant a M. Revuelta, op. cit., pàg. 84.

desbordades en els quals alguns clergues hi colaren la vida (12). Els absolutistes tampoc no s'estaven mans fentes, especialment a les zones rurals, on organitzaven també escamots d'insurgents armats. Un historiador, ben poc suspecte de partidisme en aquesta qüestió, ens informa que era excepcional el grup alçat contra el govern on no hi hagués capellans, frares o canonges, i dóna el nom d'una sèrie de clergues trabucaires (13).

Liquidat el trienni per les tropes franceses d'Angulema, el rei va recuperar la plenitud de la seva sobirania. A l'octubre de 1823 va començar a actuar un primer govern absolutista. La repressió, una de les més dramàtiques de la nostra història, començà d'immediat. En algunes diòcesis s'organitzaren les anomenades Junes de Fe, en estreta dependència dels bisbes, per omplir el buit del desaparegut Sant Ofici, que el rei no es decidia a restablir. Aquest capteniment enutjava ferm els absolutistes més recalitrants, que comencen a autodenominar-se «reialistes purs». Ferran VII es troba entre dues forces oposades, ja que les potències europees condicionaven el seu suport a la monarquia espanyola a un procedir més moderat per part del rei, que no podia contemplar la vigència de l'anacrònica institució. Davant l'actitud reial, la fracció més ultra dels absolutistes comença a decantar-se cap a la persona del germà major del rei, l'Infant Carles Maria Isidre.

Com es plantejà a Menorca la dialèctica Església/Revolució? A causa de la singularitat de la seva història —dominacions estrangeres durant bona part del set-cents— aquesta problemàtica va venir precedida pel xoc entre «modernitat» i «tradició», produït quan els menorquins passaren a esser, altra volta, súbdits del rei d'Espanya l'any 1782. Un dels aspectes de la nova situació va esser un rigorós control ideològic, duit a terme per l'autoritat civil i també pels bisbes, als quals interessava especialment esvair tota mena de literatura sospitosa. A partir de 1816 es va afegir a la tasca repressora l'aparell inquisitorial, novament endegat després del parèntesi de les dominacions estrangeres (14). A la dècada dels anys vint —quan s'ha negligit ja totalment la «modernitat»— Ceruelo continuarà seguint el rastre dels llibres perniciosos, vetant la seva lectura, manant que es recollesquin i lamentant el poc èxit de les seves iniciatives.

(12) El fet més conegut d'aquestes violències fou l'assassinat, el 1823, del P. Ramon Strauch i Vidal, bisbe de Vic. Per bibliografia sobre Strauch vegi's J. Merino (i altres), *Auroristes i Setmanaristes* «Randa» 23.

(13) Vegi's M. Revuelta, op. cit., pàg. 96.

(14) El lector interessat en aquesta època de la història de Menorca trobarà informació adequada en els següents treballs: Andreu Murillo, *La revolta menorquina de 1810. Aproximació al primer intent autonòmic de la Menorca contemporània*, «Randa» 2. Maite Salord, *Censura i dinàmica cultural a la Menorca borbònica del segle XVIII*, «Randa» 21. Josefina Salord, *La Renaixença a Menorca: una història (gairebé) impossible*, «Randa» 21.

Ilmo. Dr. D. Antonio Ceruelo Sanz

La història de les tensions entre liberalisme i Església a Menorca és ben engrescadora, però ultrapassa el que m'he proposat. Facem-ne, només, un esbós. El sistema dissenyat a Cadis sembla que no repugnava, en aquells moments inicials del constitucionalisme, els sentiments religiosos d'una part de la població —al menys maonesa— clergat inclòs. És característic d'aquests anys una mena d'embadaliment, unit a una certa dosi d'ingenuïtat, pel codi de 1812. La constitució és objecte de tota casta de lloances, en articles comunicats a la premsa i també en altres originals a les seves pàgines. El setmanari maonès «Aristarco», fundat i dirigit per un frare franciscà exclaustat, serà declaradament i entusiàstica partidari del nou règim. I un diari, editat també a Maó —«Telégrafo Menorquín»— publicarà el 1813 un text felicitant les Corts per la seva tasca legislativa, al peu del qual figuren, entre cent vint-i-sis, les signatures de cinc eclesiàstics, si bé alguns d'ells semblen esser refugiats de fora de l'illa.

És clar que no tot eren flors i violes. «Telégrafo Menorquín» sovintejava un anticlericalisme no mancat de virulència i la prohibició d'enterrar a l'interior de les esglésies provocà resistències entre la clerecia (15). Després de la pausa de la primera restauració de l'absolutisme, la tibantor va pujar de grau amb el trienni constitucional. La llei que suprimia els convents amb menys del nombre de membres fixat pel govern provocà malestar i tensions, i sembla que hi va haver, també, un intent de complot involucionista. En ell hi estarien implicats un cert nombre d'aristòcrates i alguns membres del capítol de canonges i de comunitats religioses. L'historiador Pere Riudavets ens informa que alguns nobles ciutadellencs foren detinguts i emportats a Barcelona, on restaren en presó (16) (17). La llei referida a les cases dels religiosos va afectar totes les comunitats masculines, excepte la d'agustins de Ciutadella que, el 1821, estava integrada per trenta-dos membres (18). Els franciscans foren els més afectats. El 26 d'octubre del 1822 el pare guardià del convent de Maó,

(15) El clergat es resistia a deixar d'enterrar a les esglésies. L'any 1813 va morir el rector de Maó, Gabriel Aleñar, i va esser enterrat privadament en un lloc secret de la parròquia de Santa Maria. El mateix any morí un frare franciscà del convent de Jesús de Maó. De nit, i damunt un mul, els frares traslladaren el cadàver al convent de Sant Dídac dels franciscans d'Alaior. Vegi's Guillermo Pons, *Historia de Menorca*, pàg. 78. L'anècdota de l'enterro del frare franciscà la conta també Pere Riudavets a la seva voluminosa *Historia de la Isla de Menorca*.

(16) Vegi's Pere Riudavets, ob. cit.

(17) El diari maonès «El Ciudadano Español», dóna compte de les activitats dels ultres a Catalunya, donant-los el nom de *facciosos* i *cruzados*, i posant en avís sobre les possibles ramificacions d'aquestes activitats a Menorca.

(18) Vegi's Josep Fontana, *La quiebra de la monarquía absoluta* (1814-1820), pàg. 204. Segons una relació firmada pel prior Fra Nicolau Pons el 14 de novembre de 1820, la comunitat estava integrada per 32 frares ordenats de majors, tres coristes i nou llecs. A.H.M.C., cpta. «Papeles referents a la Iglesia» (1556-1840).

fra Joan Riudavets, i dos religiosos més, foren empresonats i conduïts a Barcelona. L'u de març del 1823, vint-i-cinc dels frares que hi havia aleshores al convent —on sembla que s'havien concentrat de moment els membres de les cases de Ciutadella i Alaior— foren embarcats cap a Cartagena. Alguns membres de la comunitat quedaven a Maó per a custodiar l'església i el convent, amb la prohibició, però, de vestir l'hàbit (19).

La segona restauració de l'absolutisme, a la tardor del 1823, fou saludada amb els *tedèums* habituals. Tornaren els frares, emmudí quasi tota la premsa i es crearen tribunals per a investigar l'actuació dels qui s'havien significat més durant el trienni. Sembla que la repressió va afectar solament els elements més destacats dins el camp contrari, i que això deixà insatisfets els qui desitjaven procediments més extensius i rigorosos. Un poc abans del final del trienni havien tornat a Menorca els deportats a Catalunya, més o menys compromesos en l'intent involucionista de l'etapa anterior. Retenguem aquestes darreres dades, perquè aporten alguna llum sobre cert aspecte de la carta pastoral de Ceruelo.

3. UNA PASTORAL OPORTUNA?

El document que oferesc a l'amable atenció del lector interessa per diverses raons i, entre elles, pel moment històric en que va esser redactat. Aquell any de 1825 era especialment conflictiu. A la crisi econòmica i al desgavell en les finances de l'Estat, s'hi ajuntava la confrontació liberalisme/absolutisme i, fins i tot, la divisió d'aquest darrer camp en un sector ultra i un altre que, sense renunciar a l'essencial del seu pensament, es mostrava una mica més temperat. En tal conjuntura les expectatives de signe contrari feien ben problemàtic i imprevisible l'esdevenidor (20).

Una primera lectura del document dóna una impressió un tant caòtica del seu contingut. Com era usual en textos de relativa poca extensió, no hi trobam, a la carta de Ceruelo, capítols ni apartats. L'autor canvia de tema amb un simple punt i a part, i sense un sol epígraf orientador. Altrament, les idees es barregen i es repeteixen de tal manera, que, quan el lector creu que un concepte ha quedat suficientment aclarit, l'autor hi torna una i altra vegada. A

(19) Vegi's Guillermo Pons, *El Convento de Jesús de Mahón*, «Monografías Menorquinas» 48.

(20) Un anàlisi de tot el contingut de la carta, seguint el seu ordre expositiu i donant-ne tot el text, hauria estat un treball més complet. He triat un altre tipus d'anàlisi per dues raons: el que m'interessava, principalment, era destacar les connotacions «polítiques» de la carta, ja que les seves motivacions pastorals han estat posades de manifest pels qui, fins ara, s'han interessat pel bisbe Ceruelo. En segon lloc hauria resultat un treball d'una extensió desmesurada per aquesta «Revista de Menorca» que ha tengut l'amabilitat d'acollir-lo. No obstant el document té prou interès com per dedicar-li un estudi més aprofundit.

pesar del que s'acaba de dir es poden destriar en la carta les tres parts en què se solen dividir aquests documents, com són: salutació i exposició de motius; part doctrinal i normativa; consideracions finals i comiat. On rau el veritable interès del text és, òbviament, a la segona de les parts indicades, que conté el missatge que el bisbe vol trametre. El contingut d'aquesta part conté quatre temes essencials: a) constatació d'una primera realitat negativa i la seva condemna; b) comprovació d'una altra situació llastimosa, que mereix també la censura del pastor; c) indicació de quin sigui el recte camí; d) mitjans per a assolir-lo. Aquestes divisions que faig a la part doctrinal del text es basen en una mena de fil conductor que es descobreix —malgrat el desordre expositiu al·ludit— i que ens guia fins arribar al nucli o bessó del missatge del bisbe. Per ordenar les idees de la carta les he agrupades —i amb elles les cites textuals— prescindint de la pàgina on es troben. En resulten així uns apartats, als quals he posat un títol que em sembla indicatiu del pensament de l'autor respecte de cada un dels quatre temes tractats a la part doctrinal.

Abans d'entrar en l'anàlisi del document, voldria fixar l'atenció en dos aspectes que, encara que marginals, ajuden a una major comprensió del text. Són els següents: una visió catastrofista de la conjuntura i la mitificació de la persona de Ferran VII (21).

La valoració negativa de la contemporaneïtat és, sens dubte, un recurs retòric que es pot trobar amb freqüència en documents eclesiàstics de totes les èpoques. En el cas de la carta que ens ocupa pot esser, també, una resposta emocional a tot el que Ceruelo ha viscut —revolució i intents de desballestament de l'Església de l'antic règim— i que, al cim dels seus anys, li devia semblar l'esfondrament d'un món ideal de pau idíl·lica, com es dedueix del següent text de la pastoral: «*¿No podemos prometernos volver a ver renacer entre nosotros aquellos días felices y de gloria para nuestra España, en que la Religión florecía, eran respetados los príncipes, sus ministros y sus magistrados, la paz residía entre las familias y el orden presidía todos los negocios públicos?*» (pàg. 36). Ja deia Talleyrand que el qui no ha conegut l'antic règim no sap què és la dolçura del viure. Sigui el que sigui, en el text sovintegen expressions prou reveladores del que pensava el bisbe de Menorca respecte dels temps que li havien tocat en sort. Vegem les més significatives:

«*Las crisis de tan desgraciados tiempos*» (pàg. 4). «*Espantoso desorden*» (pàg. 11). «*Los males que nos afligen*» (pàg. 11). «*Agitación continua y especie de convulsión*» (pàg. 12). «*Transtorno general*» (pàg. 16). «*Frenesí revolucionario*» (pàg. 17). «*Liviandad desenfrenada*» (pàg. 17). «*Horroroso caos*» (pàg. 18). «*Corrupción general de ideas*» (pàg. 23). «*Precipicio*» (pàg. 24). «*Los males po-*

(21) A totes les cites textuals s'ha mantengut la puntuació de l'original i l'ús de les majúscules. S'ha corregit allò que està en desacord amb les normes ortogràfiques actuals.

general de ideas» (pàg. 23). «*Precipicio*» (pàg. 24). «*Los males políticos que nos aquejan*» (pàg. 27). «*Inundación general de vicios que devasta nuestro suelo*» (pàg. 34). «*Corrupción de costumbres*» (pàg. 37).

El bisbe de Menorca és, també, un partidari convençut de les excel·lències de la monarquia absoluta i, sobretot, un devotíssim vassall de la persona del Desitjat. No seria gens estrany que l'adhesió a Ferran VII li hagués encomanat Francisco Javier Cabrera, bisbe d'Oriola —d'on fou canonge Ceruelo, com sabem— i que havia estat preceptor del, aleshores, Príncep d'Astúries. Hem vist com el monarca concedí al futur bisbe de Menorca el càrrec honorífic de *Sumiller de cortina*. No es tractava en realitat de cap bico-ca però, així mateix, li donava el dret d'enretirar la cortina o domaç que penjava de la tribuna reial a la capella del Palau d'Orient. També podia bencir la taula del rei, sempre que no fossen presents a l'àpat el capellà o protocapellà reial, el patriarca de les Índies, o algún altre eclesiàstic de relleu. Així de primfilat era el cerimonial d'origen borgonyó, que s'estilava a la cort de Madrid.

Després del trienni constitucional, el rei, sempre generós amb els seus fidels, proposà el seu sumiller per a la mitra d'aquella «*roca pulverizada en su sobrehaz*», com definia Menorca Isidoro Antillón, geògraf i diputat a les Corts de Cadis, i que tengué certa relació amb l'illa per una sèrie de raons. El nou bisbe va correspondre amb una lleialtat total i no escatimà elogis ni es mostrà gens ni mica renuent a l'hora de manejar l'encenser. S'havien de posar les coses al seu lloc, perquè aquella terra, després d'haver estat deslliurada dels heretges, havia estat invadida per una nova heretgia, compendi de totes les anteriors. Dotze anys abans de la carta de Ceruelo, un simple frare franciscà exclaustrat, des de les pàgines d'«Aristarco», havia tengué la gosadia de dir, referint-se al rei: «*El rey es un ciudadano sin más privilegios que los que le ha concedido la soberanía del pueblo*». «*El rey es un ciudadano como los demás, es un ser libre, es un racional honrado*». No és aquest el concepte que té, de la Catòlica Majestat del Rei d'Espanya, el bisbe de Menorca. Escoltem el rosari de les seves lloances: «*El sensible corazón de nuestro Rey y Señor*» (pàg. 23). «*Nuestro amado Monarca*» (pàg. 24). «*Su Sagrada Persona*» (pàg. 24). «*Nuestro Augusto Soberano*» (pàg. 25). «*Su Sagrada Persona y Dignidad*» (pàg. 28). «*(El) mejor de los reyes*» (pàg. 29). «*Nuestro piadoso Rey y Señor*» (pàg. 34). «*El mejor de los monarcas*» (pàg. 35).

Tota la carta traspua innegables influències del pensament més conservador de l'època a l'Estat espanyol. És probable que Ceruelo conegués els escrits de Francisco Alvarado, conegut pel seu pseudònim d'*el filósofo rancio*, alguna de les nombroses cartes pastorals de Francesc Veyan, bisbe de Vic i antecessor immediat de Strauch i Vidal en aquella seu, i el pensament del ca-

putxí fra Rafael de Vélez, que seria arquebisbe de Santiago de Compostela i que, per cert, durant el govern de Mendizábal, viuria uns anys desterrat a Maó, on la Milícia Nacional li dedicava, a vegades, poc respectuoses serenates.

4. LA MALA LLAVOR

El tema que inicia la part doctrinal de la carta que comentam és la condemna d'un sistema d'idees i dels seus seguidors. Diguem, per endavant, que l'autor no utilitza mai noms extrets de la terminologia usual en la història del pensament. Només en una ocasió apareix un terme propi del vocabulari polític del seu temps. Generalment se serveix d'expressions ambigües i de perífrasis i metàfores —ben entenedores per altra part— per a al·ludir les doctrines i els homes que, en aquell primer quart de segle, maldaven a fer trontollar les estructures més sòlides de l'antic règim i, sobretot, la feliç aliança entre tron i altar. Val a dir que es tracta del liberalisme i els liberals. Aquesta condemna és de tal manera reiterada, que ve a esser una espècie de *leit motiv* del qual l'autor no sap prescindir.

Allò que blasma el bisbe s'ofereix al lector actual com una baluerna de contorns imprecisos; un *totum revolutum* integrat per un seguit de components designats com: novetats, sistemes, idees, escrits, doctrines, sabiduria, filosofia i, en resum, pesta. Cada un d'aquests elements és qualificat amb un o diversos adjectius, ben eloqüents del que en pensa l'autor. Així trobam, esparses per tot el text, expressions com: «*Espantosas novedades*» (pàg. 16). «*Sistema de impiedad*» (pàg. 20). «*Ideas orgullosas y antievangélicas*» (pàg. 16). «*Torcidas ideas*» (pàg. 30). «*Escritos temerarios*» (pàg. 8). «*Inícuos escritos*» (pàg. 18). «*Doctrinas ruinosas*» (pàg. 5). «*Malas doctrinas*» (pàg. 16). «*Perversas doctrinas*» (pàg. 22). «*Doctrinas revestidas de una elocuencia falaz*» (pàg. 38). «*Sabiduría del siglo*» (pàg. 23). «*Falsa filosofía*» (pàg. 8). «*Perversa filosofía*» (pàg. 36). «*Orgullosa filosofía*» (pàg. 38). «*Peste corruptora*» (pàg. 8). «*Peste desoladora*» (pàg. 39). Davant aquesta tirallonga espanlable, hom no pot deixar de pensar en la bèstia de l'Apocalipsi, coberta de noms de blasfèmia.

Els seguidors de la bèstia, els seus devots i corifeus reben, també, el corresponent vituperi. Es tracta d'una raça d'homes que són: «*Propagadores de la filantropia mundana*» (pàg. 5). «*Sabios engañadores*» (pàg. 6). «*Vanos filósofos*» (pàg. 6). «*Hombres altaneros*» (pàg. 7). «*Hombres perdidos enemigos del Altar y el Trono*» (pàg. 9). «*Impíos filósofos*» (pàg. 16). «*Infernales escritores*» (pàg. 19). «*Indignos usurpadores del nombre de filósofos*» (pàg. 19). «*Prosélitos de la impiedad*» (pàg. 22). «*Enemigos del género humano*» (pàg. 37).

A l'exposició de motius de la carta, i citant un text de l'evangeli de Sant Mateu el bisbe, disposat a iniciar un atac frontal contra aquesta baluerna monstruosa just ara dissenyada, diu:

«La Visita General que hemos practicado en toda Nuestra Diócesis, nos ha hecho notar con el mayor dolor, la mucha cizaña que sembró el hombre enemigo entre las mieses escogidas de la heredad del Señor (...)» (pàg. 4).

És la primera al·lusió a uns homes i a unes doctrines que seran repetidament anatematitzades. Aquest «home enemic» queda clarament identificat quan el bisbe, avisant del perill els seus diocesans, ens ofereix alguns trets del liberalisme decimonònic, tal com el presentaven els contemporanis:

«(...) cuidado de no dejaros seducir; cuidado de que no os engañen con sus doctrinas ruinosas esos propagadores de la filantropía mundana, en cuyas bocas no hay más que humanidad, amor al bien de sus semejantes, deseo de la felicidad de los pueblos, celo porque se reformen los abusos del fanatismo, y un interés por que se ponga freno a los excesos de la Autoridad (...)» (pàg. 5).

Una cita de Sant Agustí li dóna ocasió de revelar les vertaderes intencions d'aquests filàntrops, al mateix temps que afina un poc més la direcció del tir. El que vol aquesta raça d'homes és:

«(...) hacer a sus hermanos sacrílegos por hacerles libres (S. Aug. de Civit. Dei L.5, c.9)» (pàg. 7).

Però, d'on prové aquesta mala llavor que ha difós l'enemic? Dues pàgines més envant trobam la resposta quan l'autor, en una de les poques precisions del text, designa la casta de jull que emmetzina el sembrat:

«(...) cuando los jóvenes y los ancianos han leído con ansia los escritos de Voltaire y de J.J. Rousseau, los de Volney y el Citador, con los de otros corifeos de la impiedad (...), cuando sabemos con mucho sentimiento Nuestro, que éstas y otras perniciosas producciones de hombres perdidos, enemigos del Altar y el Trono, han andado y aún andan en las manos de algunos de Nuestros diocesanos a pesar de las exhortaciones y de la solicitud con que hemos repetido Nuestras órdenes para que se nos entreguen y se recojan de aquellos en cuyo poder se hallen (...)» (pàg. 9) (22).

Ceruelo, seguint la dialèctica tradicional en els documents eclesiàstics, fa un ús constant de textos religiosos, acudint al pou sense fons de la Sagrada

(22) L'escriptor Mesonero Romanos, referint-se, si fa no fa, a la mateixa època, diu que la joventut llegia *«(...) las obras de Voltaire y Diderot, de Dupuis y de Volney, «La Religiosa» y «La Doncella de Orleans», «El Citador», «Las ruinas de Palmira», «El origen de los cultos», «La guerra de los dioses», las obscenas novelas de Pigault Lebrun y la escandalosa de «El Baroncito de Foblas» y otras muchas a este tenor»*. Citat per Maria del Carmen García Nieto, *Bases documentales de la España contemporánea*, vol. I., pàg. 198.

Esriptura i dels pares de l'Església per tal de treure'n allò que, de prop o de lluny, sigui aprofitable per posar en evidència la perversitat dels homes que segueixen unes doctrines errades. L'autor cita alguns textos literalment, altres d'una forma un tant lliure, però tots duen la nota corresponent a peu de pàgina. Vegem-ne algunes mostres:

El bisbe desemmascara les tàctiques subtils dels falsos filòsofs que duen a la perdició:

«(...) se introducen modestos con su elocuencia, sorprenden con alhagos, atraen con suavidad y matan sin sentir (S. Leo. M., Serm. 16,3)» (pàg. 6).

Per tal d'aconseguir el que vol, aquest enemic ha suscitat entre els fidels una generació d'homes estigmatitzada amb tots els vicis:

«(...) hombres llenos de amor propio, codiciosos, altivos, blasfemos, desobedientes, ingratos y protervos, más amantes de los deleites que de Dios, llenos de piedad en la apariencia, pero que no conocen su virtud, que siempre están aprendiendo y nunca llegan a alcanzar la ciencia de la Verdad, de ánimo corrompido y réprobos en la Fe (Ad. Timot. 3,2)». (pàg. 6).

El desordre polític i social que el bisbe de Menorca contempla al seu entorn és conseqüència del desordre religiós. La fusió en una sola, de dues realitats conceptualment diferenciades, però que una història mil·lenària s'ha encarregat de vincular estretament, és l'eix de tota l'argumentació de Ceruelo. La mala llavor, la pesta corruptora, romp una unió sagrada. Ha existit una situació ideal, en la qual les esferes de les realitats trascendents i temporals podien viure en una simbiosi perfectament harmònica. A distints passatges del document que comentam, l'autor procedeix a emparellar sèries de conceptes que pertanyen a una i altra de les dues esferes i que, units, configuren una zona comuna, una mena d'espai sagrat que la revolució vol destruir. D'aquest mètode en resulta una successió de binomis definitoris d'aquest espai, com són: Déu-Rei. Església-Estat. Altar-Tron. Religió-Nació. Fe-Ordre. Sacerdots-Prínceps, etc. Front a aquests binomis, que representen l'ordre volgut per Déu, s'alça, com element pertorbador, la falsa filosofia amb la seva càrrega destructiva.

Però això era, ni més ni menys, el que pretenien els heretges, dels quals la història dona testimoni, i que tengueren una fi desastruga. Com la tendran els heretges moderns, ja que la nova filosofia que s'ha escampat per tot arreu participa:

«(...) (de) los fundamentos del cisma de los Donatistas, del error de los Circumceliones, de la herejía de los Maniqueos y de la audacia de los Anabaptistas». (pàg. 20). (23).

(23) No és estrany que Ceruelo es referesqui a aquestes heretgies precisament. Encara que molt

A les darreres pàgines del document, quan el bisbe dóna les recomanacions finals, aquests heretges moderns són al·ludits ja d'una forma inconfusible. És necessària una vigilància constant:

«(...) ya que muchos han caído incautamente en las redes que les prepararon los apóstoles de la impiedad, de la libertad y de la igualdad (...)» (pàg. 38).

Encara que descomptem tot el que en la prosa de Ceruelo es deu a la retòrica, pròpia de l'època en tota casta d'escrits, venguen de tiris o de troians, no queda cap dubte sobre la desqualificació absoluta del liberalisme i dels liberals. Acabam de llegir un adverbí —*incautamente*— que es pot pendre com un levíssim paliatiu a la duresa de la condemna. A un altre passatge, quan el bisbe amonesta els diocesans que atien la venjança contra els liberals vençuts, trobam un altre moderadíssim atenuant als rigors de la filípica, que deixa intacta, però, l'acusació de culpabilitat:

«(...) y si vuestro afecto a la Religión tuviese por base la verdadera Caridad (...) hubierais derramado lágrimas de piadosa compasión sobre muchos extraviados, a quienes más que la perversidad, hizo delincuentes la imprevisión e ignorancia (...)» (pàg. 23).

5. LA DISCÒRDIA I EL PERDÓ

Segueix, ara, un grup d'idees que constitueixen la motivació pastoral de la carta. Destaquen en aquest apartat dos pensaments: la divisió entre els diocesans i la crida al perdó. Per començar, el bisbe constata una realitat tan llastimosa com la que acabam de veure: la diòcesi està dividida per la discòrdia i encesa pels odis. És l'esquarterament del teixit social i la desunió de les famílies el que plany, ara, el pastor:

«Los odios, las enemistades, los resentimientos indignos de almas Cristianas y una sed devoradora de la sangre de nuestros hermanos tienen al presente divididas las familias (...) y hechas ilusorias las consoladoras máximas del Evangelio (...)» (pàg. 11).

Ara bé, la responsabilitat d'aquesta situació tan poc cristiana recau, en primer lloc, damunt les idees errades, tan repetidament blasmades:

«(...) las ideas orgullosas i antievangélicas que han cundido por todas nuestras provincias, encendieron la funesta tea de la Discor-

separades en el temps, i partint de pressuposts teològics distints, algunes d'elles tenen en comú certes derivacions de caràcter social que, en alguns casos, es traduïren en postures extremadament radicals i de contestació de les estructures socials i adhuc polítiques, vigents a la seva època. Això és especialment vàlid per als donatistes i circumcelions (segle IV) i per als anabaptistes de Müntzer (segle XVI).

dia, que abrasa los corazones de muchos en el rencor y deseo de venganza (...)». (pàg. 16).

Però hi ha una altra causa d'aquest desordre. Es tracta d'unes idees «*poco católicas*», sostingudes per les ovelles que no es nodriren de la mala llavor, però que es mouen per un amor propi irrefrenat, segons el diagnòstic del pastor. Fidel a les pautes de la dialèctica tradicional, el bisbe ofereix a la consideració dels qui —per uns altres motius— mereixen també la seva admonició, exemples extrets de la Sagrada Escripura: Josep, que ompl de beneficis els germans que l'han venut, i David, que frena la mà d'Abisaí alçada contra Saul, el seu perseguidor. Però és, sobretot, el Nou Testament el que dóna la mesura d'allò que cal fer per poder dir-se cristians:

«(...) el que aborrece a su hermano es un homicida y no tiene que esperar la vida eterna (I Joann. 3,15)». (pàg. 13).

Les divines paraules flueixen de la ploma del bisbe. Naturalment no podem saber quin ressò trobaria entre els seus destinataris una de les pàgines més colpidores de l'Evangeli:

«Muchas veces habéis oído decir, amarás a tu prójimo y aborrecerás a tu enemigo, pero yo os digo amad a vuestros enemigos, haced el bien a los que os aborrecen, rogad por los que os persiguen y calumnian (...) (Mat. 5,43)» (pàg. 14).

És evident el rebuig del bisbe a l'actitud dels qui s'obstinen en el rancor. Però ho és, també, que el blasme d'aquests darrers és més morigerat i que conté una certa dosi d'exculpació. Insistent en la tesi que la causa de tots els mals que afligeixen la diòcesi són les novetats ideològiques, diu el següent:

«Por ellas ha ocupado un frenesí revolucionario el lugar que antes tenía el respeto de las Leyes y de las Autoridades (...) y un desmedido deseo de venganza el que tenía la Caridad (...) ¡Qué mucho que encontremos hombres ansiosos por derramar la sangre de sus prójimos! ¡Qué mucho el que les notemos obstinados en no perdonar las injurias y en perseguir con capricho a todos los que quieren reputar por enemigos, aunque no les hayan ofendido!» (pàg. 17).

Aquesta espècie d'excusa d'una conducta que el bisbe, evidentment, no aprova, té una explicació. Com la té, així mateix, la reiteració i major duresa en la condemna dels difusors de la mala llavor. Al meu entendre aquesta actitud ve induïda per la situació política del moment: acabat el trienni i proscrits els liberals, els perseguits d'abans —involucrats en la conspiració contra el règim caigut— poden ésser ara perseguidors, seguint el torn tan conegut de les proscripcions. El pastor de la diòcesi que ha de predicar la concòrdia i el perdó, pondera i mesura —amb humana prudència— la severitat de les condemnes. El blasme als qui es dediquen a «la caça de bruixes» ha d'anar compensat per una desqualificació ben calculada dels factors de «bruixeria». La

píndola que podria suposar, per alguns, l'exigència episcopal de perdó dels delinqüents, s'havia de daurar amb un rigor diferent en els anatemes. Sembla com si el bisbe posàs en funcionament un mecanisme d'autodefensa, front a una hipotètica acusació de lenitat respecte dels liberals. L'actitud adoptada per alguns sectors davant determinats documents eclesiàstics, antics i moderns, crec que pot donar suport a aquesta interpretació.

6. EL NOM GLORIÓS DE REIALISTA

En el tercer dels apartats en què he dividit la part doctrinal de la carta, el bisbe continua insistint en el tema del perdó. El sobirà és el qui dóna la pauta a seguir:

«(...) no olviden el noble y magnànimo ejemplo que nos ha dado nuestro Monarca, siendo el primero en perdonar los insultos hechos a su Sagrada Persona y Dignidad, y en abrir generosamente las puertas a la reconciliación» (pàg. 28) (24).

En aquest apartat l'autor desqualifica els qui odien escudant-se en el seu amor a la religió. No és lícit registrar l'Evangelí per a acomodar-lo als propis interessos, cercant en les seves pàgines arguments per perseguir els qui no pensen com nosaltres. És la condemna d'una mena d'odi teològic que ha servit, tantes vegades, per dissimular unes altres motivacions. Però ara, als arguments de tipus estrictament religiós, s'hi afegeix una altra raó: els qui actuen de manera tan impròpia de cristians, ultra no obrar com a tals, entristeixen el rei i posen en perill la nació. Argument vertaderament apodíctic per Ceruelo:

«(...) si vuestro afecto a la Religión tuviese por base la verdadera Caridad, ni os agitarían las divisiones, ni os consumirían los odios, ni os traería inquietos el deseo de venganza, ni llenaríais de amargura el sensible corazón de Nuestro Rey y Señor, ni pondríais a esta Nación, que decís os es tan amada al borde del precipicio (...)» (pàg. 23).

Els qui odien i persegueixen en nom de l'amor la religió i la pàtria, actuen amb un zel inoportú. És un zel tarat en el seu origen, perquè suposa una crítica a la política del sobirà en aquells moments. És, també, un zel ruïnós en les seves conseqüències, perquè altera l'ordre social:

«Porque ¿Qué celo sería, el que principiando por una crítica injusta acabase en una manifiesta desobediencia? El verdadero celo

(24) Al·lusió al decret d'amnistia del 20 de maig de 1824, que contenia tants de motius d'excepció —fins a quinze— que el convertiren en un vertader sarcasme.

no destruye el orden Civil, ni está dirigido por opiniones e intereses particulares» (...)» (pàg. 25).

La Sagrada Escripura continua subministrant textos adequats a la situació. N'hi ha un d'especialment oportú, que ve com anell al dit per reforçar el discurs de Ceruelo:

«Si un reino está dividido entre sí, no puede permanecer estable, y si el mismo enemigo común se levanta contra sí, su Imperio no podría permanecer y tendría fin (Marc. 3,24 et Luc. 11,17)». (pàg. 26).

Els mals que afligeixen la nació no tenen altre origen que la divisió dels esperits. Tota la història dóna testimoni que el principi de la decadència i ruïna dels imperis no és altra cosa que les divisions, els odis, les enemistats, l'orgull i la insubordinació. No obstant, essent això tan evident, hi ha entre els diocesans alguns que s'entesten a fomentar la divisió i creuen obrar rectament. Però tots aquells que volen venjança i pretenen dur-la a terme d'una manera subsidiària, davant la pretesa feblesa dels poders públics, fan violència a l'autoritat suprema del monarca. Li usurpen una prerrogativa, reial per excel·lència, com és la de fer justícia, i són, a més, convictees d'hipocresia ja que:

«(...) honran al Rey con los labios, pero se conoce que su corazón y sus obras están muy distantes de él, cuando tratan de despojarle del verdadero poder que ha recibido de Dios para perdonar y castigar (...)». (pàg. 28).

Usurpen, també, una bandera que no els correspon. El bisbe els desmascara, posant-los en evidència, quan els diu que:

«(...) el móvil de sus resentimientos no son más que unos ruines intereses disfrazados bajo el nombre de realismo y no el amor al Trono de que tanto blasonan (...)». (pàg. 29).

Crec que aquestes darreres cites transparenten clarament un missatge «temporal», introduït dins la doctrina del perdó i de la unitat, fonament «transcendent» de la carta del bisbe. Ara bé, això és perfectament coherent. Ja sabem que, per Ceruelo, els dos àmbits configuren una mateixa realitat. S'ha de tornar a la simbiosi entre les esferes sagrada i profana que, alterada pels liberals descreguts, ho és ara, també, pels qui es vanten de la seva religiositat i, no obstant, no fan allò que el rei vol. El bisbe sintetitza el seu pensament quan, finalment, els adverteix que si segueixen amb el seu modo de procedir:

«(...) no cumplirán como cristianos con el precepto esencial de la Caridad; no mirarán como Españoles por la elevación y prosperidad de la Patria, ni como súbditos se harán dignos del glorioso nombre de Realistas» (pàg. 29).

És la segona vegada que el bisbe utilitza aquest terme. Ara, a la fi, l'autor deixa els circumloquis per a anomenar les coses pel seu nom. Aquesta entrada en escena de la figura del vertader reialista, presentada com a model, du sens dubte, implícita, la condemna d'aquells grups, situats més a la dreta del rei, i que la historiografia coneix amb el nom d'apostòlics. Hem arribat al bessó del missatge «temporal» del document i hom se sent temptat a pensar que, bona part de les pàgines que precedeixen el text acabat de citar, varen esser escrites en funció d'ell.

7. REMEI I MEDICINA

Com és prou conegut, les cartes pastorals, a més de l'exposició d'una doctrina, solen contenir normes a seguir, i la indicació dels mitjans per corregir tot allò que requereix remei. Aquest apartat de la carta de Ceruelo perd una bona part de l'interès que té per als curiosos de la problemàtica político-religiosa del segle XIX. No obstant, crec oportú donar notícia de la resta del document, per tal d'oferir una idea més completa del seu contingut.

Hi ha dues porcions del ramat menorquí que necessiten remei i medicina: les ovelles emmetzinades i aquelles, lliures de la pesta corruptora, que persegueixen les primeres. El pastor és conscient de la seva responsabilitat i pren la iniciativa en la tasca de tornar la salut als que l'han perduda. La medicina per a les ovelles esgarriades és l'arrepentiment i el soplug de la cleda segura. La que escau a les que no l'abandonaren, la fidelitat a l'ideal cristià. El remei eficaç per a tots, una bona educació. No podia faltar una al·lusió al rei, que també en aquest aspecte resulta modèlic:

«Nuestro piadoso Rey y Señor a cuya penetración no se podía ocultar esto mismo, encarga incesantemente las mejoras de esta parte tan esencial para la prosperidad pública (...)» (pàg. 34) (25).

Les normes per a una bona educació, que el bisbe recomana especialment als pares, són les tradicionals: vetllar sobre la conducta de tots els de

(25) A l'octubre de 1824 havia començat a regir el pla d'estudis universitaris elaborat per una comissió de bisbes, coneguts pel seu reialisme ben provat, i de la qual era secretari el P. Manuel Martínez, mercedari. En el nou pla es donava primacia a les disciplines tradicionals de filosofia, teologia, dret civil i canònic, i medicina. Vegi's M. Revuelta, op. cit. pàg. 102. Foren clausurades les universitats de província, creades durant el trienni, i les disciplines de matemàtiques i astronomia foren suprimides mentres cobrava increment l'ensenyança de la música, la dansa i l'esgrima. Vegi's Tuñón de Lara, *La España del siglo XIX*, pàg. 61. Altres autors informen de la creació d'escoles de tauromàquia, com la de Sevilla, creada l'any 1830.

casa, mostrar-los doctrines i costums sants, allunyar-los de companyies sospitoses, i arrencar de les seves mans els llibres o escrits contra la sana moral. Fer una anàlisi acurada de les idees pedagògiques de Ceruelo, i esbrinar fins a quin punt el seu concepte de l'educació connectava amb els corrents de la seva època, escapa als meus coneixements en la matèria i és un tema marginal al principal interès de la carta. No obstant, deixem constància —per si algú s'hi sent interessat— de dues apreciacions del bisbe sobre la influència de l'educació en els pobles i en els individus (26).

Diagnosticada la malaltia i convidats els diocesans a prendre la medecina saludable, el bisbe fa les consideracions finals i s'acomiada de tots. Aquest apartat és com una recapitulació de la doctrina exposada a les pàgines anteriors:

Investida final i en els termes acostumats, contra el liberalisme i els liberals:

«Hemos presentado a vuestra consideración, las causas de la corrupción de costumbres, que por desgracia se ha generalizado entre nosotros, y os hemos excitado a que veléis para que no os seduzcan con sus doctrinas revestidas de una elocuencia falaz, esa porción de enemigos del género humano, que procuran entregarnos de nuevo al poder de las tinieblas» (pàg. 37).

Nova crida a la reconciliació, unida a la que es podria considerar una altra, encara que velada, insistència, en la línia política justa:

(26) *«El Africa, tan abundante en otro tiempo en hombres virtuosos y sabios, que fue cuna de San Agustín, y de otros muchos santos y Padres de la Iglesia, está sumergida en el día, por falta de educación, en la incredulidad, rudeza y barbarismo al paso que, comunicando la educación, inclinaciones y costumbres más dóciles a infinitos pueblos de la Rusia, que antes eran groseros y nada civilizados, les transforma y saca de la barbarie en qué permanecieron tantos siglos»* (pàg. 32). En oberta oposició a Rousseau, diu el bisbe unes línies després: *«(...) viciados sus apetitos (de l'home) por el contagio de la naturaleza corrompida, es por lo común feroz, perverso y perjudicial a sus mismos semejantes cuando una buena educación no ha cortado el vuelo a sus pasiones, no ha ilustrado su entendimiento con la doctrina y reglas de la honestidad y de la virtud, y no ha dirigido su voluntad al amor del bien Supremo, para que dimanase de él, como de su verdadera fuente, el de las ciraturas. El desarreglo de sus costumbres, el desenfreno de sus deseos, el menosprecio de sus deberes, la alternería con sus compañeros, el orgullo cuando manda, y la insubordinación cuando es mandado, son la divisa que distingue en la Sociedad a aquellos miserables, que no han tenido la dicha de ser bien educados: por el contrario vemos: que son temerosos de Dios, obedientes a las Autoridades, exactos en el cumplimiento de sus obligaciones, humildes y prudentes con sus iguales, pacíficos e ilustrados en el caso de mandar, y sumisos si tienen que obedecer, aquellos que desde su juventud han caminado por las reglas de la política cristiana y que han tenido Padres celosos, en su buena dirección»* (pàg. 33).

«(...) inspirad a vuestros hijos (...) el afecto fraternal con que están obligados a amar al prójimo, aunque sea enemigo suyo; borrad de sus ánimos las pasiones exaltadas y obligadles a que huyan de los consejos de aquellos que las adulan, disfrazándolas con apariencias de justicia, equidad y bien público (...)». (pàg. 39) (27).

El bisbe encarrega a tots els qui tenen cura d'ànimes, i als seus cooperadors, que anunciïn aquestes veritats a tots els diocesans. Els encarrega, especialment, que no atiïn les dissensions en el ministeri de la predicació, que no excitin els ànims amb discussions polítiques, ni desorientin l'opinió dels fidels amb proposicions arriscades i contràries a allò que demana l'Evangelí. Confia, també, que extremaran el seu zel:

«(...) para que se reformen las costumbres, se restablezca la paz y buena unión entre todos Nuestros amados diocesanos (...) y vuelva a afianzar su imperio la obediencia a las Autoridades y a todos los constituidos en Dignidad» (pàg. 40).

Manifesta que, fins al present, no ha tengut notícia que cap dels qui llesquen el pa de la sagrada paraula hagi anunciat o mostrat doctrines contràries a les exposades a la seva carta. Abans de la benedicció i de la signatura, el darrer pensament d'Antoni Ceruelo i Sanz és per al rei. El bisbe desitja que els menorquins caminin sense ensopegades vers la felicitat eterna, en pau i unió:

«(...) obedeciendo y respetando a Nuestro Augusto Soberano el Señor Don Fernando VII y a toda su Real Familia, por cuya conservación estamos obligados a pedir incesantemente, así como por su feliz Gobierno, el de sus Ministros y demás Autoridades legítimas tanto Eclesiásticas como Civiles» (pàg. 41).

8. ROMA O MADRID?

A l'hora d'analitzar una carta pastoral cal demanar-se si la seva doctrina connecta o no amb el que s'anomena, amb frase estereotipada, magisteri oficial de l'Església. Si aquesta doctrina està d'acord amb la càtedra de Pere no és qüestió irrellevant. Però la carta de Ceruelo tracta també, com sembla que queda prou palès, assumptes d'índole política involucrats en els purament espirituals. Essent així les coses, convé demanar-se si el seu discurs tenia en

(27) L'expressió «*pasiones exaltadas*» és un tant equívoca i tan es pot entendre referida als liberals com als apostòlics. Al meu modo de veure, i donat el context, és més probable la segona interpretació, encara que, normalment, el terme «exaltat» s'apliqui als liberals més enraigés.

compte també els oracles, sibil·lins o inequívocs, del soli de Ferran VII.

És evident que el blasme del liberalisme, primer punt de la carta, respon, en els seus trets més generals, a la línia seguida per la Santa Seu en aquells anys i en els posteriors. Des de la censura a la declaració dels drets de l'home i del ciutadà —inclosa en una alocució de Pius VI en un consistori secret i repetida més severament en el breu *Caritas* de 1791— fins a l'encíclica *Ubi Primum* de Lleó XII de l'any 1824, hi ha un camí dreturer. Al document pontifici acabat de citar, hi ha un paràgraf que el bisbe de Menorca devia tenir a la vista quan redactava la seva carta pastoral, si és que la rapidesa dels correus ho permetia (28).

Pel que respecta al segon punt —el perdó— la pregunta quasi resulta vana. Queda fora de tota sospita la connexió del pensament de Ceruelo amb una doctrina més que mil·lenària. Ara bé, deixant resolta la qüestió, convé recordar que l'atorgament del perdó pot anar unit —i de fet hi ha anat— a la utilització de mètodes coercitius, i al conegut recurs al braç secular, per a castigar els que han d'expiar la seva culpa. És evident que aquesta postura no fou la de Ceruelo. El bisbe demana als fidels que perdonin els «delinqüents», però no demana per a ells altra expiació que no sigui l'arrepentiment. Crec que s'ha de deixar constància d'aquesta actitud, perquè no era unànimement compartida pels pastors d'ànimes. Entre els bisbes de la dècada coexistien, segons Revuelta, dues tendències: la coercitiva, que suspirava per la restauració del Sant Ofici, i la pastoral, que cercava el remei pels camins del perdó i de l'educació cristiana. Aquesta és la línia adoptada per Ceruelo, com l'adoptaren altres bisbes en dates immediatament posteriors (29). L'actitud pastoral de Ceruelo estava també en aquest punt en sintonia amb Roma. Pel mes d'agost de 1825, Lleó XII va publicar una altra encíclica en la qual esperonava els clergues a corregir llurs defectes i a predicar la concòrdia, sense parlar per res de la Inquisició. No sabem si el bisbe de Menorca coneixia el document pontifici, però a la seva pastoral no s'hi troba referència alguna a la conflictiva institució.

Quant al tercer punt de la carta —la desqualificació dels apostòlics— no tenc dades del que se'n pensava a Roma. Es coneix, però, l'afecció del nunci Giustiniani per la fracció dels ultres (30). No obstant, és probable que això

(28) «Hay una secta que ciertamente no os será desconocida. Arrogándose sin ninguna razón el epíteto de filosófica, ha reanimado de sus cenizas las falanges dispersas de casi todos los errores. Esta secta, encubierta exteriormente por apariencias amables de piedad y de liberalidad, profesa el tolerantismo (...) enseñando que Dios ha dado a todos una libertad completa».

(29) Vegi's M. Revuelta, op. cit., pàg. 106.

fos vist per la Santa Seu com una qüestió secundària. En aquells moments, la preocupació de la cúria respecte dels assumptes d'Espanya estava centrada en un problema més urgent, com era la provisió de les diòcesis vacants als territoris d'Amèrica, recentment emancipats i motiu d'un molest contenciós amb Madrid.

Cal també analitzar si la filípica del bisbe contra els qui erren per un vent i per l'altre neix espontània de les pròpies conviccions, o li ha estat suggerida des de la cort de Ferran VII. La història de la instrumentalització de l'Església —passivament, i a vegades entusiàsticament assumida per alguns dels seus responsables— és també una història mil·lenària. Limitant-nos al temps i al territori que ens interessa, tenim les dades següents:

El 1812 els rectors havien d'explicar des de la trona els articles de la Constitució. Dos anys després, Ferran VII mana en un decret que els bisbes escriguin pastorals sobre la corrupció de costums. El govern del trienni vol que els bisbes facin palesa l'harmonia entre el codi de 1812 i l'Evangelí. I, a l'època de la segona restauració absolutista, el vell regalisme i l'esperit acomodaticí d'alguns pastors d'ànimes duen al mateix resultat. Així, l'any 1825, s'exigeix als bisbes la presentació al Consell Reial de deu exemplars de tots els seus edictes i cartes pastorals (31). Aquests prelats de l'ominosa dècada «parecían funcionarios de un gobierno que les exigía escribir pastorales a favor de tal o cual medida, organizar misiones con fines políticos o corregir determinados pecados» (32). Encara que referit a una data lleugerament posterior, és interessant el testimoni de Carcel Ortí, quan diu que «Los obispos —excitados por el gobierno— publicaban conmovedoras pastorales recordando los deberes hacia la religión y el monarca» (33). Sembla evident que la ploma del bisbe de Menorca va ésser, també, moguda per un «impulso soberano». Els textos dels dos historiadors acabats d'esmentar pareixen escrits pensant en el document de Ceruelo. El fet que els escrits dels bisbes s'haguessen de presentar al Consell Reial explica perfectament alguns extrems de la carta que comentam, incloent-hi les repetides encensades al sobirà.

Els esdeveniments dels primers cinc anys de la dècada absolutista ajuden a destriar un rerafons polític al document. Sembla que, ja al final del trienni, s'inicià el malestar entre una part dels qui havien estat el suport del tron del Desitjat. Aquesta insatisfacció era deguda, sobretot, a «la hostilidad a las medidas con las cuales el duque de Angulema intentaba frenar la brutal repre-

(30) Vegi's Roger Aubert, op. cit., pàg. 233.

(31) Vegi's M. Revuelta, op. cit., pàg. 104.

(32) Vegi's M. Revuelta, op. cit., pàg. 104.

(33) Vegi's V. Carcel Ortí, op. cit., pàg. 84.

sión absolutista y por el miedo de que los franceses tratasen de imponer un sistema moderado, parecido al de Luis XVIII en Francia» (34). En aquesta època, i en vista del que alguns sectors consideraven ineficàcia repressiva de les institucions, actuaven unes societats —no gaire conegudes pel secret en què es movien— que duïen uns noms tan significatius com *La Purísima*, *El Ancla* i *El Ángel Exterminador*. Entre les tàctiques d'aquestes organitzacions secretes hi figurava la denigració sistemàtica de la política de Ferran VII i l'e-logi del seu germà Carles (35).

Els esdeveniments del 1824 i el 1825, a la capital de la monarquia i a altres indrets, són prou indicadors de l'ambient que s'anava creant i del qual no tenim per què excloure l'illa de Menorca. El 30 de gener de 1824, i per ordre superior, deixa de sortir «El Restaurador», periòdic portaveu dels ultres. El 20 de maig la «Gaceta de Madrid» publica el famós decret d'amnistia, ja comentat, que el rei va firmar com una concessió a les pressions dels seus aliats. La mesura fou interpretada com una mostra més de blanor, que irrità profundament alguns sectors. El mateix mes de maig va esclatar la insurrecció de l'ultra Capapé.

En el transcurs del 1825 els esdeveniments continuen. A principis d'any apareix el fulletó «Españoles Unión y Alerta», una de les maniobres dels ultres per confondre l'opinió. Les investigacions policials arribaren fins a l'avantcambra del germà del rei, i es tirà terra sobre l'assumpte. El mes d'abril el rei publicà un decret en el qual amenaçava els qui «(...) *con pretexto o apariencia de adhesión a mi persona (...) quieren encubrir la desobediencia y la insubordinación*», expressions quasi idèntiques a les utilitzades per Ceruelo. El 13 de juny, Aymerich, antic voluntari reialista, és destituït del càrrec de ministre de la guerra, per sospites d'afinitat amb els apostòlics. El general Llauder és encarregat de reorganitzar l'arma d'infanteria, desplaçant el cos de voluntaris reialistes, als quals se'ls assigna el paper, molt més modest, de milícia urbana. La mesura va enutjar de tal manera els ultres que, a la capital de la monarquia, el voluntariat reialista intentà sublevar-se. El mes d'agost té lloc l'alçament de Bessières, del mateix signe que el de Capapé i més seriós. Ferran VII ha de moure tots els seus peons per col·lapsar l'embranchida dels apostòlics. Entre aquests peons s'hi trobaven, sense cap casta de dubte, els bisbes.

(34) Vegi's Josep Fontana, *La crisis del Antiguo Régimen 1808-1833*, pàg. 182.

(35) Vegi's Josep Fontana, op. cit., pàg. 183. L'autor els dóna el nom genèric de Juntas apostòliques i diu que una alta personalitat eclesiàstica hauria donat a l'ambaixador francès a Espanya els noms dels principals membres d'aquestes juntes, entre els quals hi havia una bona part dels bisbes. Treu la informació del Ministeri d'assumptes estrangers de París (*correspondance politique, Espagne*, vol. 723).

9. INTERROGANTS I CONCLUSIONS

L'octubre d'aquell any de 1825, tan tens i convuls a alguns indrets, el bisbe de Menorca signa la seva carta pastoral. Els que fins ara han parlat del seu autor posen de relleu la seva actitud pacificadora (36). No pretenc negligir aquest aspecte del pontificat de Ceruelo. En el text que comentam hi ha la proclamació d'uns valors religiosos, en unes pàgines inspirades en la més pura doctrina cristiana, i una crida prou explícita a la reconciliació. Ara bé, emfatitzar aquest aspecte del text, descurant-ne uns altres, seria desvirtuar una realitat més complexa. El document respon, també, a unes motivacions polítiques que, al meu entendre, es fan absolutament transparents, i que indueixen el seu autor a demanar als fidels menorquins una adhesió inequívoca a la línia marcada pel sobirà. Hi ha, però, en el text una qüestió que queda en penombra, a causa dels ambages del llenguatge del bisbe, que inciten —fins i tot a contracor— a una lectura entrelínies. És la identificació dels qui a l'illa critiquen el rei, amb els que no trigaran gaire a dir-se carlistes. Que l'actitud dels ultres i les seves trafiques es troben a la gènesi del carlisme, és cosa que es dona per descomptada. La qüestió és discernir si això es produeix també a Menorca pels mateixos anys, si Ceruelo ho deixa entendre així i si la seva pastoral hi al·ludeix, encara que sigui pel mètode de la perífrasi i el circumloqui, tan usual en el llenguatge eclesiàstic.

Algunes de les expressions del bisbe fan referència a la insatisfacció o «malcontentament» —per utilitzar un terme que farà fortuna dos anys més tard— que es troben en l'origen del carlisme. Vegem les més significatives: «*Vuestros fines particulares*» (pàg. 23). «*Vuestros torcidos procederres*» (pàg. 23). «*Crítica injusta*» (pàg. 25). «*Manifiesta desobediencia*» (pàg. 25). «*Los males políticos que nos aquejan*» (pàg. 27). «*Desunión y cisma*» (pàg. 27). «*Ruines intereses*» (pàg. 29).

Quan feia dos anys que l'enemic era vençut i el sobirà regnava amb la plenitud de la seva reialesa, amparada encara per l'exèrcit d'Angulema, quins mals polítics afligien la nació? El cisma que ha detectat Ceruelo, era el derivat de la dicotomia liberals/absolutistes —no nova certament— o afectava més bé aquests darrers, escindits, ara, en temperats i ultres? Els fins particulars i els interessos roïns que blasma el bisbe són els que movien els partidaris de Don Carles?

(36) Vegi's Sebastià Vives, op. cit., pàg. 261. El treball *Sociología religiosa y pastoral de conjunto de la diócesis de Menorca*, editat per ISPA, pàg. 217, i Gabriel Julià i Seguí, *La Seu de Menorca, aproximació històrica*.

Hi ha a la carta que comentam tres textos prou suggerents per a la hipòtesi d'un pre-carlisme a Menorca en la data primerenca de 1825. Blasmant els ja citats *torcidos procederes*, diu el bisbe: «(...) llenos de reconocimiento a los singulares beneficios del Todopoderoso, os hubierais contentado con ponerlos al lado de nuestro amado Monarca, para oponer con vuestros pechos un muro invencible a cualquiera que osase volver a hollar sus legítimos derechos, o vulnerar su Sagrada Persona (...)» (pàg. 24). Ara bé, després de la desfeta dels liberals el 1823 —sens dubte un singular benefici de l'Omnipotent en el pensament de Ceruelo— qui podria tornar calcigar els drets del sobirà legítim o vulnerar la seva persona? Certament que hi haurà provatures liberals durant la dècada, però no representen un perill greu per a la monarquia, són ràpidament esvortades i cap d'elles es produeix abans de la carta que comentam.

Tot lamentant l'actitud dels qui, mentres posen la pàtria en perill amb la seva actitud, pretenen esser els primers patriotes, diu el bisbe: «¿Puede haber mayor inconsecuencia? Si son amantes del Rey, no sigan a la esclava de Abraham, cuando quiso arrollar y sobrepujar las prerrogativas de su ama» (pàg. 28). I quan desqualifica els qui no tendrien inconvenient a prendre's la justícia per la seva mà, manifesta: «(...) les diremos que sus voces serán de Jacob, pero sus manos son seguramente de Esaú (...)» (pàg. 28). La tria d'aquests dos textos, precisament, és intencionada? podien llegir en ells, els qui estaven més o menys assabentats de les intrigues palatines, una espècie de missatge subliminal? El primer text, que té com a rerafons la frustració d'un home amic de Déu i, de moment, sense descendència, ens du a pensar —quasi involuntàriament— en l'esterilitat dels dos primers matrimonis de Ferran VII, i en les perspectives que tal situació obria per als devots del seu germà. El segon, que ens remet a una coneguda qüestió de primogenitura, quan ja hi havia qui albirava a l'horitzó polític d'aquells anys la possibilitat d'un canvi en la titularitat de la sobirania, resulta, almenys, simptomàtic.

Deixem constància —si més no com a hipòtesi— de la possibilitat que la carta pastoral de Ceruelo evidenciï i condemni l'existència d'un pre-carlisme a Menorca pels voltants de 1825. El que sí que resulta absolutament transparent és la indicació que fa el bisbe als seus diocesans de fer la voluntat del rei per tal de merèixer el nom gloriós de reialista. La fissura entre els ultres i el sector més temperat dels absolutistes és evident ja a partir del 1824, com indica Fontana. Per la seva banda, Federico Suárez ha assenyalat el naixement d'un corrent que, en la seva opinió, donaria lloc, en el futur, al moderantisme i en el qual podrien confluïr els menys extremistes del camp liberal i del reialista. Seria, en paraules de Vicens Vives, una mena de «*via intermedia entre*

las posiciones maximalistas de los apostólicos y los exaltados» (37). Ferran VII, a qui el manifest dels anomenats reialistes purs qualificarà el 1826 de «*calamidad para nuestra desventurada patria*», no pot descurar aquell corrent. L'equilibri de la balança és la clau de la seva política. I és en aquesta línia on se situa Ceruelo. La seva carta pastoral vendria a refrendar a Menorca la captinença del sobirà absolut, decidit a mantenir-se en el soli, i que, si és certa la frase tan poc acadèmica que se li atribueix, ell mateix definiria amb l'expressió matussera de «*palo a la burra blanca y palo a la burra negra*».

(37) Vegi's J. Vicens Vives, *Historia de España y América*, vol. V, pàg. 348.

POSIBLES REPRESENTACIONES PREHISTÓRICAS DE BARCOS DE JUNCOS EN MENORCA

VÍCTOR M. GUERRERO AYUSO (*)

INTRODUCCIÓN

Estas líneas no pretenden otra cosa que aportar una nueva opinión sobre unas muestras de iconografía náutica menorquina, por lo demás suficientemente conocidas desde antiguo (1), y sobre las que otros investigadores (2) ya emitieron distintas hipótesis.

Se ha de advertir que nuestra interpretación de los grafitos náuticos de Es Tudons y Santa Anna se argumentan de forma detallada en un trabajo mucho más extenso (3), donde se dan paralelos del Mediterráneo Oriental y el soporte bibliográfico correspondiente de nuestra hipótesis, que en esta corta noticia no podemos aportar.

(*) Arqueólogo. Profesor del I.B. Son Gotleu, de Palma. Profesor asociado de Prehistoria y Antropología de la UIB.

(1) J. MASCARÓ, «Las cuevas prehistóricas y los grabados rupestres de Menorca», *Ampurias*, XV-XVI, Barcelona, 1954; Ibid. «Las cuevas prehistóricas de Els Tudons», *Rev. de Menorca*, 1955; Ibid., «Els monuments megalítics a l'illa de Menorca», *Inst. d'Estudis Catalans, Memòria de la Secció Històrico-Arqueològica*, 19, Barcelona, 1958; Ibid. «Las cuevas prehistóricas de Els Tudons», *El Iris*, enero, 1963; Ibid., *Corpus de toponimia de Mallorca*, Palma, 1967, vol. V, p. 2764; Ibid., *Historia de las Baleares*, vol. I, Palma, 1989, p. 49.

(2) C. VENY, «Dos cuevas del Bronce Antiguo de Menorca y su incidencia en las navetas», *Trab. de Preh.*, 33, 1976, p. 227-248, fig. 5-6; M. ALMAGRO-GORBEA, «Representaciones de barcos en el arte rupestre de la Península Ibérica», Cong. Int. «El Estrecho de Gibraltar» (1987), Madrid, 1988, p. 389-398, fig. 4.

(3) V.M. GUERRERO, *Poblamiento prehistórico balear y medios de navegación del V al I milenio a.C.*, (en prensa).

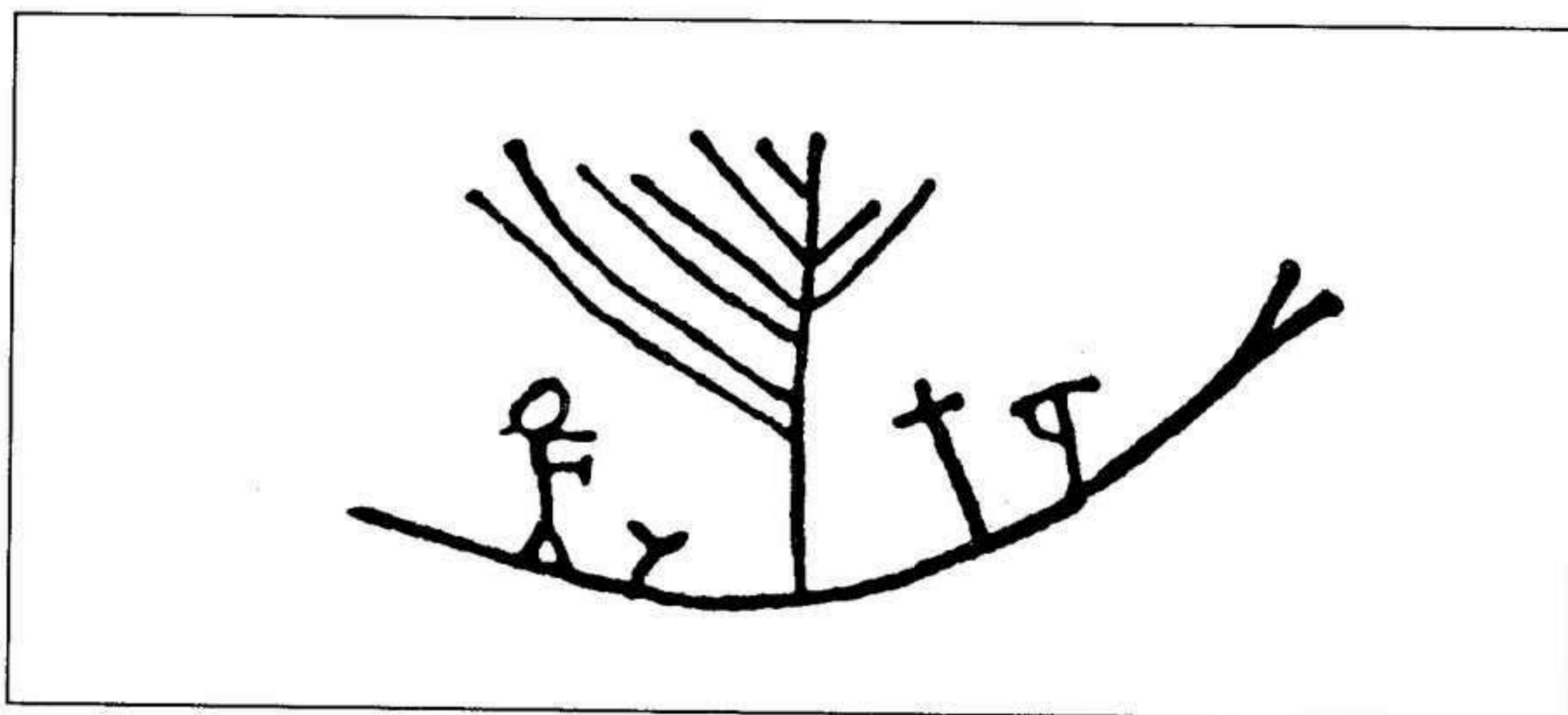

Fig. 1: Grafito náutico de la cueva de Es Tudons (Menorca).

Hemos de agradecer a Joan C. de Nicolás su interés para que publicásemos la hipótesis sobre los grafitos náuticos menorquines de forma anticipada en la *Revista de Menorca*, cosa que hacemos con mucho gusto.

LOS MODELOS NÁUTICOS DE ES TUDONS Y SANTA ANNA

Todas las representaciones iconográficas de barcos antiguos en las Baleares se reparten entre Ibiza y Menorca. Las de Ibiza, de identificación muy dudosa (4), pueden corresponder a la fase púnica de su historia; en parte recuerdan los grabados de Grotta Regina de Sicilia (5), por lo que no se tienen en cuenta aquí.

En Menorca tenemos tres grupos de representaciones:

a) Excesivamente elementales que no permiten ninguna aproximación al problema: seguramente se trata de barcasas, sin arboladura ni aparejos (6).

b) Grupo de naves de la Torre del Ram (7), que representan con absoluta claridad, aunque de forma muy esquemática, naves de época colonial clásica púnica y/o greco-romana: dos seguramente mercantes y una de guerra, que tampoco serán objeto de estudio ahora.

c) Barco grabado en la cueva de Es Tudons (8) y el barco pintado de Santa Anna en Ciutadella (9). Este es el grupo que para la cuestión de las barcas de tallos nos interesa y pasaremos a analizarlo.

(4) A. BELTRAN; B. COSTA; J.H. FERNÁNDEZ, «Las pinturas rupestres de «Sa Cova des Vi» Ses Fontanelles», *Trab. del Museo de Ibiza*, 17, 1987, fig. 6-7.

(5) A.M. BISI; M.G. GUZZO; V. TUSA, *Grotta Regina I*, Roma, 1969.

(6) C. VENY, «Dos cuevas...», cit., fig. 5, B; 6, 2 y 4.

(7) VENY, «Dos cuevas...», cit., fig. 3.

(8) VENY, «Dos cuevas...», cit., fig. 5A.

(9) VENY, «Dos cuevas...», cit., fig. 6, 3.

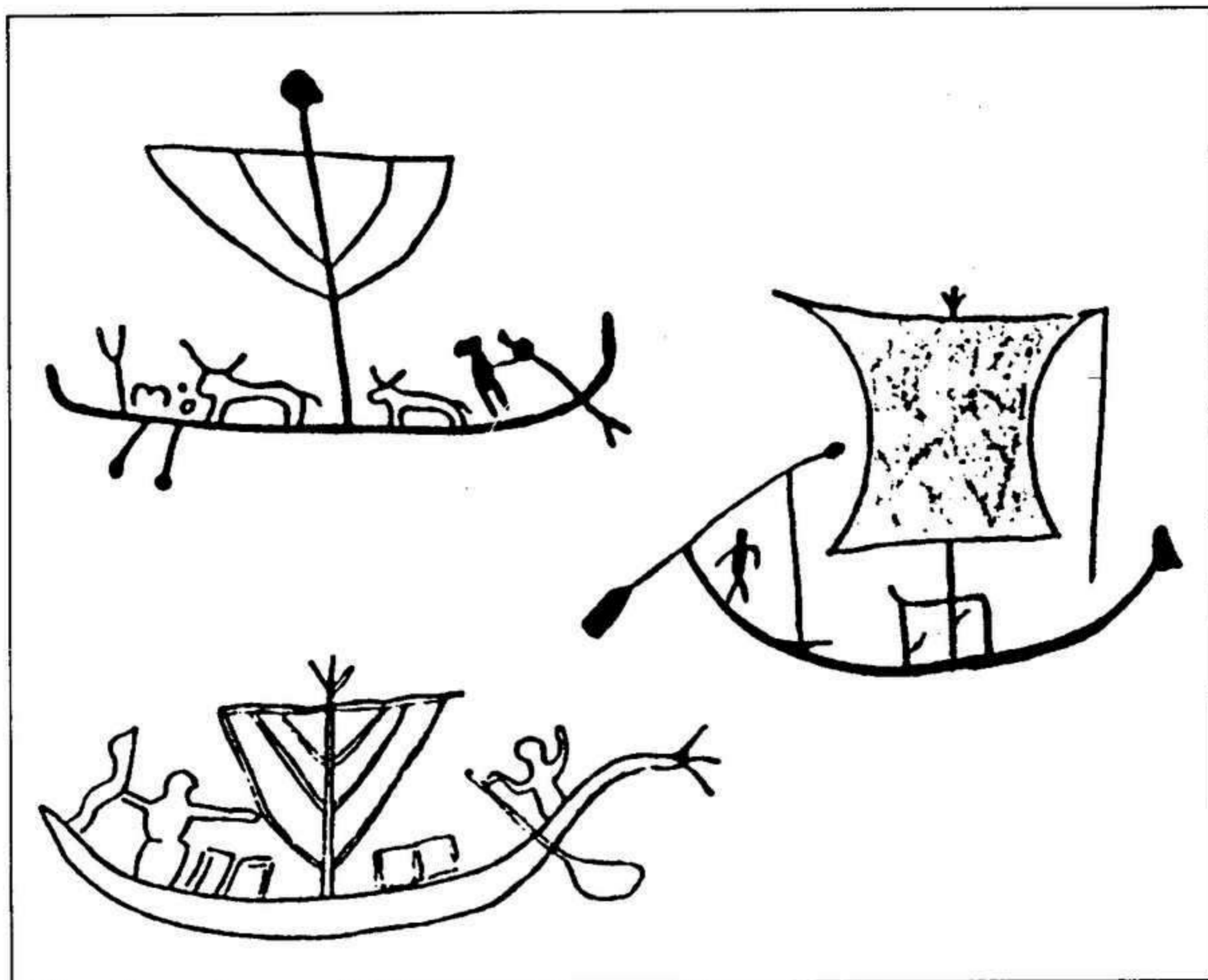

Fig. 2, 3, 4: Embarcaciones de tallos nilóticas (según Resch).

El grabado de la cueva de Es Tudons representa una escena naval muy esquemática, pero creemos que bastante elocuente. Se trata de una nave de casco redondeado con un adorno, seguramente en la popa, imposible de identificar por su extremado esquematismo. Está aparejada con un mástil en el que convergen una serie de bríoles en forma de «V». La verga no se representa, o se ha perdido, pero éste, como ocurre en las representaciones esquemáticas de naves egipcias de papiro, es el sistema habitual con el que se representan las naves de vela cuadra recogida. Sobre la cubierta aparecen elementos cruciformes, que tal vez representen perchas, junto a un personaje en actitud de caminar por la cubierta. Pese a lo elemental del grabado, totalmente lineal y sin concesiones a los detalles, sorprende su parecido con algunas de las naves egipcias. No sólo por su similitud formal, sino porque parece seguir los mismos cánones estilísticos de los barcos nubios de papiro, aparejados con vela cuadra, publicados por Resch (10).

La nave pintada en Santa Anna tiene todas las características propias de

(10) RESCH, *Die Felsbilder Nubiens, Eine dokumentation der ostägyptischen und nubischen petroglyphen*, Graz, 1967, lám. 17.

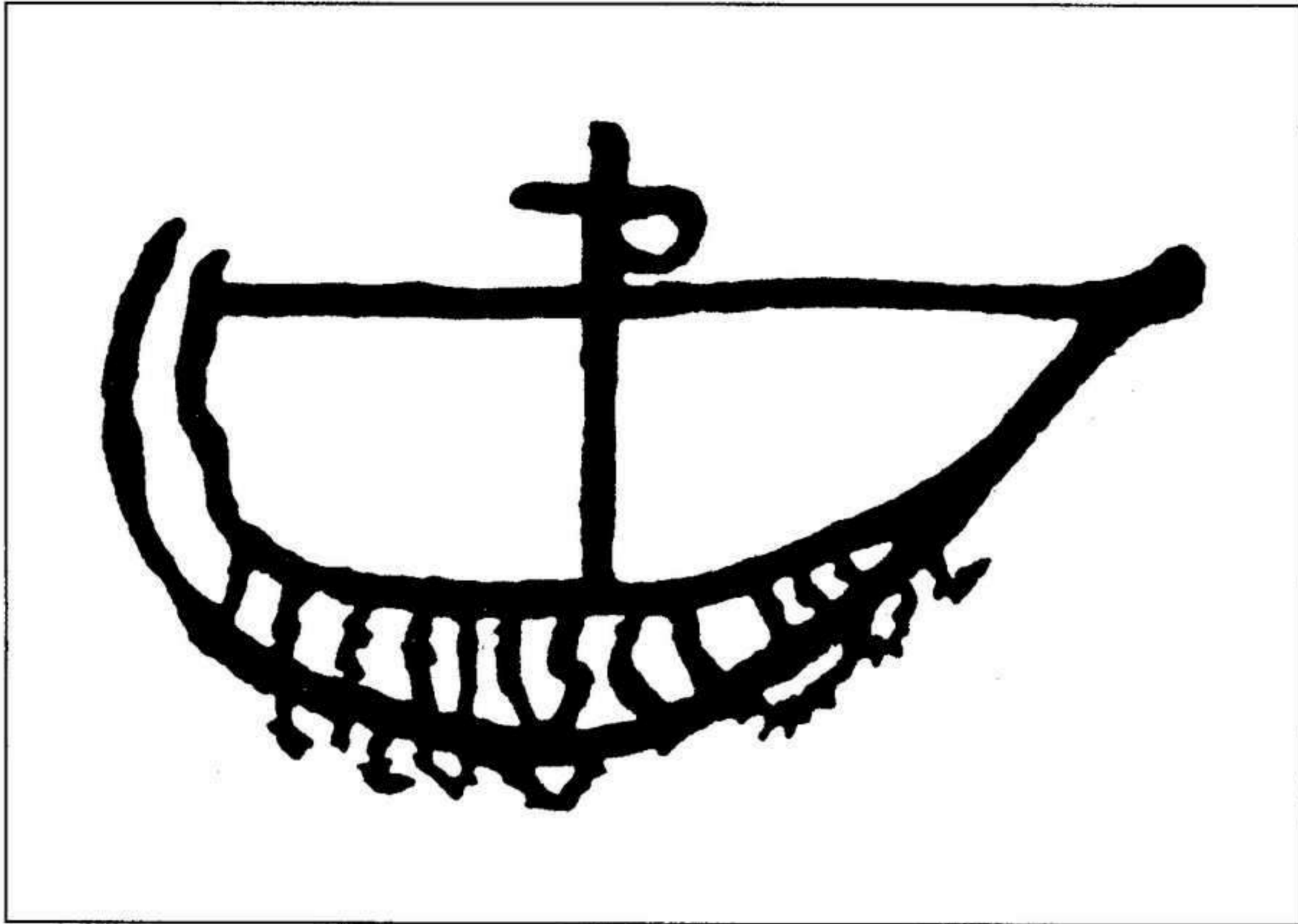

Fig. 5: Pintura rupestre de Santa Ana (Ciudadela, Menorca).

los barcos de tallos. Estamos ante una nave de casco con perfil de «media luna», con la proa ligeramente lanzada y la característica popa muy curvada al interior. El casco está aquí representado mediante una doble línea, que parte de la amura para formar, por arriba, la borda y, por abajo, el límite inferior de la obra muerta. Ambas líneas giran en perfecta curva, más cerrada que la de proa, alcanzando una altura proporcionalmente considerable, pues sobrepasaría la verga, llegando casi hasta la posible cofa. Es el perfil de casco clásico con el que se representan los barcos de tallos para navegación de altamar, tanto en Egipto como en Mesopotamia, pero también en Israel y Chipre.

Las líneas verticales que jalonan el casco de la nave de Santa Anna es el sistema con que invariablemente se representan siempre las ligaduras de las gruesas «morcillas» de haces de tallos, y constituyen el elemento fundamental que da solidez a la embarcación. Cuando la representación del casco no es simplemente una línea, los artistas no olvidan nunca este elemento, aunque se trate de representaciones muy esquemáticas. Esta interpretación de las líneas verticales sobre el casco no ofrece la más mínima duda, pero, por si acaso, nos remitimos a un bajorrelieve egipcio (11) de la tumba de Ptah-Hotep en el

(11) Reproducida sin citar procedencia por B. LANDSTRÖM, *El buque*, Barcelona, 1983, p. 14, fig. 17.; S. Pijoan, *Summa Artis*, vol. III, p. 149, fig. 193.

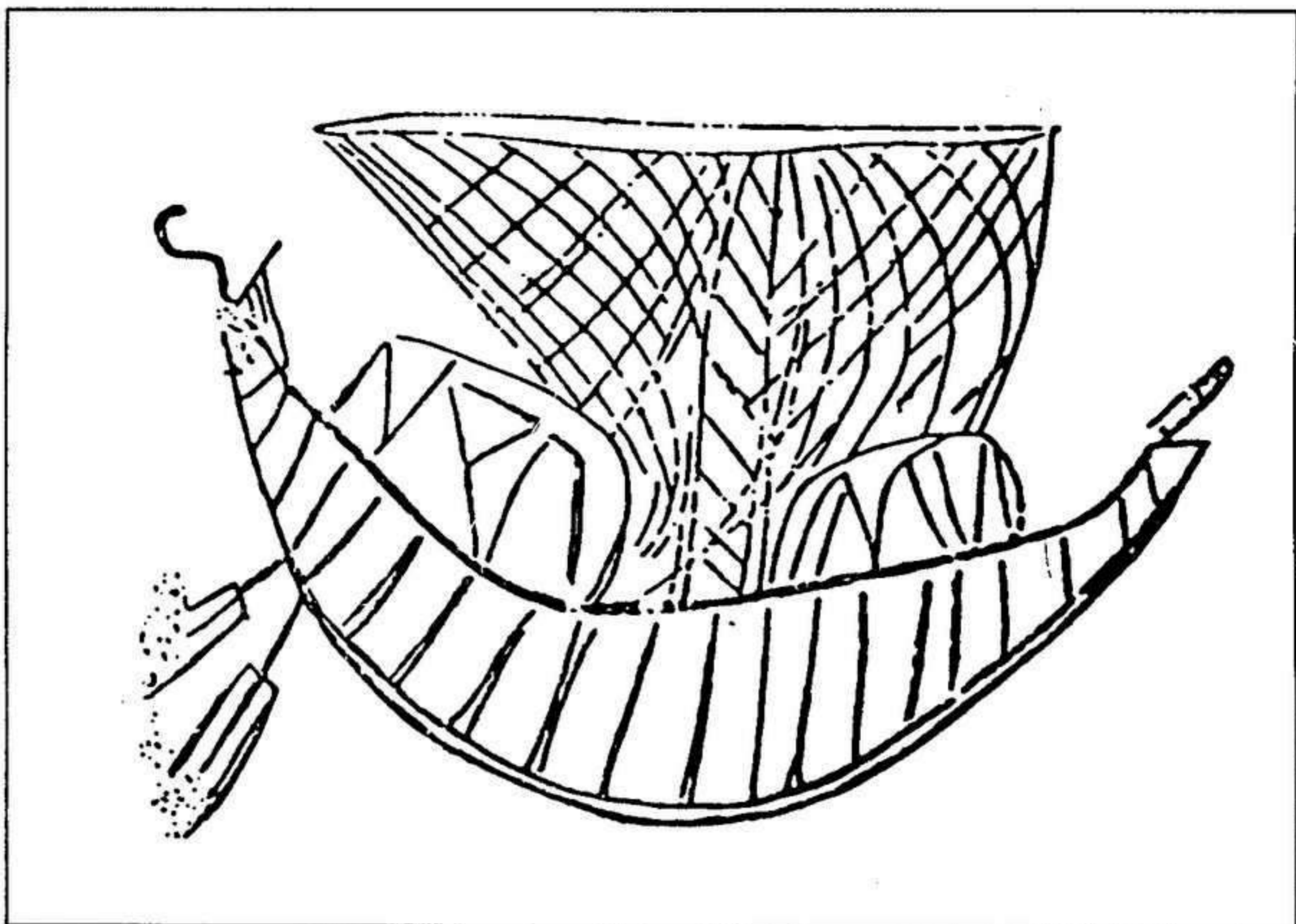

Fig. 6: Barco de tallos (según Heyerdahl).

que aparecen unos artesanos que tensan y amarran estas ligaduras; si se prefiere un ejemplo aún más completo podemos recurrir a otro, uno de los bajo-relieves de la tumba de Nefer en Saqqarah (12), datada en la V Dinastía (2.425-2.400 a.C.), en el que se representa el proceso completo de construcción de las barcas de papiro: un operario arranca el papiro, otros portan los haces a la espalda y cuatro más trabajan sobre la embarcación, uno de los cuales porta en sus manos un ovillo de cuerda, mientras que otro está tensando las ligaduras de proa.

Por debajo del casco del barco de Santa Anna surgen unos cortos trazos zigzagueantes, la mayoría prolongación de las líneas verticales del casco, aspecto éste de difícil identificación. Una primera interpretación podría sugerir algún error, impericia o descuido del pintor, que sobrepasó sin querer la línea del casco al pintar las ligaduras verticales, pero parece raro que todos los errores se hayan acumulado justo aquí, cuando el resto del dibujo está ejecutado con trazo firme y seguro. Tampoco parece que sean chorreones de la pintura, cosa rara en una roca tan porosa y absorbente, además de que algunos de estos trazos tienen una dirección vertical. En absoluto podemos pensar que se trate de una forma burda de representar los remos, pues en la icono-

(12) R. DAVID, *Les trésors de l'Égypte*, París, 1981, p. 57, fig. 14.

grafía naval prehistórica los remos, como pieza fundamental de navegación que son, se representan siempre con trazos firmes, rectos y muchas veces se exagera incluso su número y longitud, seguramente en un deseo de realzar su importancia (13). ¿Quiso representar el autor una nave de tallos varada y ya abandonada (14) con las ligaduras y los haces deshilachados?

Por lo que respecta a los aparejos de la nave de Santa Anna, éstos se componen de un único mástil que acaba en una cruceta hacia popa y en un trazo circular hacia proa. Tal vez estos elementos del mástil puedan interpretarse como una forma rudimentaria o esquemática de representar la cofa, o cuanto menos los artilugios para izar las vergas, como motones y otras piezas de madera con groeras para afirmar en el mástil y maniobrar las vergas o las velas.

Bajo los elementos antes citados, una línea gruesa y horizontal une los extremos superiores de proa y popa. Tal vez pueda constituir la verga pintada en perspectiva torcida, sin embargo, su longitud igual a la eslora parece excesiva, pues normalmente la verga tiene una longitud algo superior a la manga. Otra interpretación posible sería la de identificar esta línea con un tortor, pero la inexistencia de perchas y otros accesorios en la cubierta hacen difícil una solución segura.

Un aspecto de difícil solución es saber si el autor pinta naves autóctonas usadas por los indígenas, o naves extranjeras que arriban a la costa. Materia prima para su construcción, como sabemos, no debía faltar en la isla. Por otro lado, sean o no naves indígenas, parece muy difícil sostener que habitantes isleños y con extensas zonas lacustres en todas las islas no desarrollasen algún sistema propio de navegación. La llegada de todos los grupos humanos se había realizado por mar y no es posible que en un ambiente isleño se perdiese su ancestral tradición náutica.

La datación de todas estas representaciones de naves menorquinas es dudosa, en función del contexto donde aparecen no se les concede una fecha anterior al siglo VI a.C. (15). Sin duda no son contemporáneas del poblamiento pretalayótico, pero recordemos como en el palacio de Senaquerib conviven representaciones de birremes, última tecnología naval del momento, con almadías y guffas o cestos calafateados de indudable tradición prehistórica. También en Egipto las barcas de papiro conviven muchos siglos con embarcaciones de madera. En Occidente los fenicios conservaron vivo su recuerdo, como

(13) Recuérdese, por ejemplo, el caso de las naves de papiro predinásticas de la cultura Nagada II. R.L. BOWEN, Jr., «Egypt's Earliest Sailing Ships», *Antiquity*, 34, 1960, p. 117-131, fig. 2 a 5; RESCH, *Die Felsbilder Nubiens...*, cit.

(14) Podría, tal vez, tratarse de una situación similar a la relatada en la *Ilíada* (II, 135) aunque referida a un barco cosido de madera: «... Nueve años del gran Jove transcurrieron ya; los maderos de las naves se han podrido y las cuerdas están deshechas...».

(15) VENY, «Dos cuevas...», cit., p. 243.

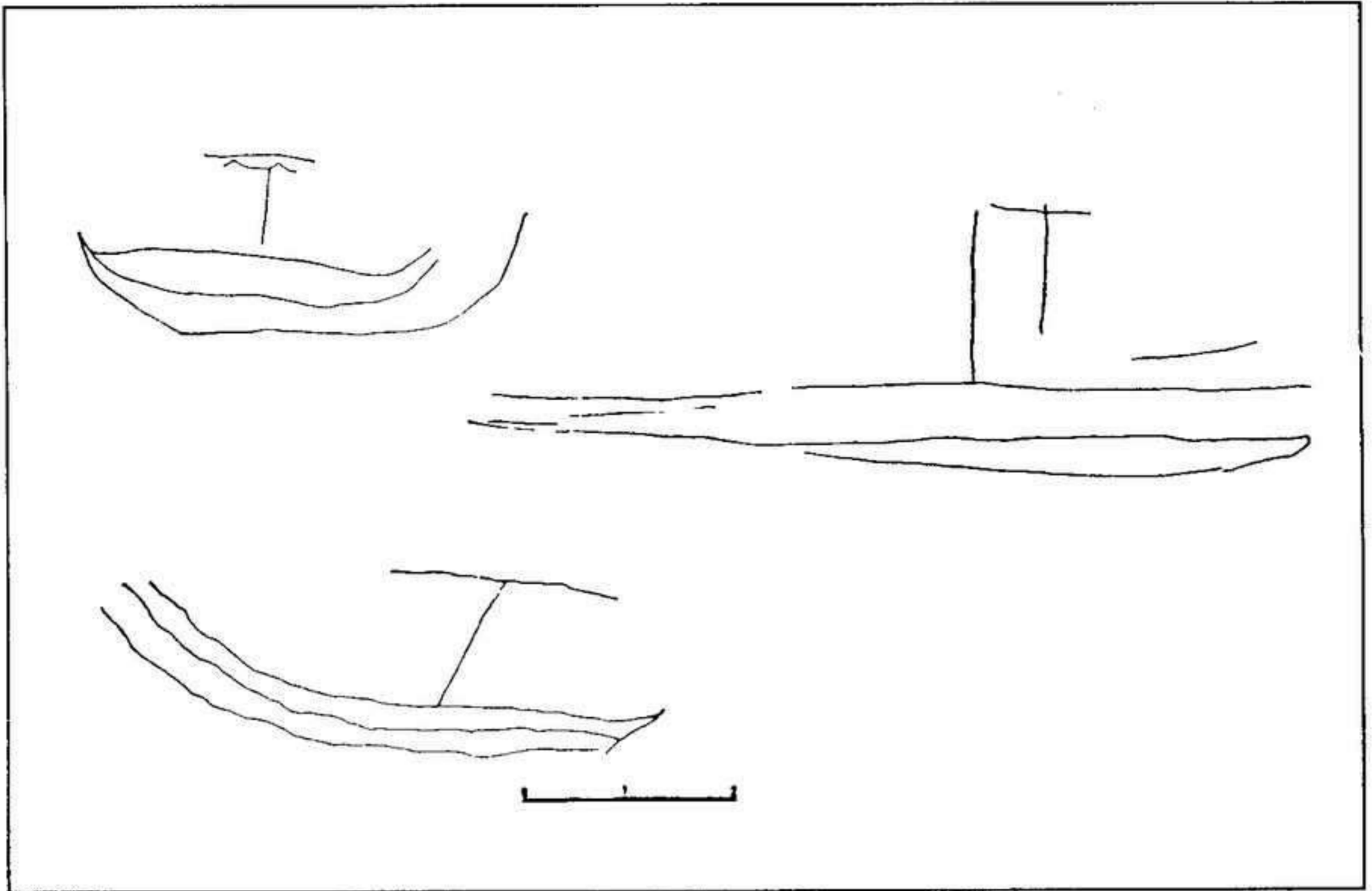

Fig. 7: Grabados de embarcaciones de época colonial púnica o romana (según Veny).

hemos visto en los modelos de la tumba de Praeneste del s. VII (16) a.C. y el thimatherion de la Caleta de Cádiz (17) del VII-VI a.C., aunque utilizadas siempre en función ritual. Pero ahora importa menos la datación de la nave en sí, que reconocer en ellas su naturaleza de barcos de tallos. Si en el siglo VI a.C. aún se construían, no cabe duda que estamos ante una tradición muy arraigada, al igual que pasaba en Oriente.

La cuestión de los paralelos y las posibilidades náuticas de las barcas de tallos las desarrollamos en extenso en otro trabajo (18), como ya hemos dicho, pero sólo quisiéramos apuntar el interés que tienen los grafitos de naves de Tarxien (Malta) (19), por corresponder, también a un medio insular como el menorquín, ya que algunos de los barcos malteses como los n. 1, 2, 6, 10, 28, 33 y 38 son con toda probabilidad barcos de tallos.

(16) H. FRANKFORT, *Arte y arquitectura del Oriente Antiguo*, Madrid, 1982, p. 345-347, fig. 392; S. MOSCATI (Dir.), *I Fenici*, Catálogo de la exposición de Venecia, Milano, 1988, p. 544.

(17) J.M. BLAZQUEZ, *Tartessos y los orígenes de la colonización fenicia en Occidente*, Salamanca, 1975, lám. 101b-c.

(18) V.M. GUERRERO, *Poblamiento prehistórico balear y medios de navegación del V-I milenio a.C.*, (en prensa).

(19) D. WOOLNER, «Graffiti of ships at Tarxien, Malta», *Antiquity*, XXXI, 1957, p. 60-67, fig. 1 a 3.

CAMPANYA PER A LA DETECCIÓ DE LA β TALASSÈMIA *MINOR* I PREVENCIÓ DE LA *MAJOR* A L'ILLA DE MENORCA. EXPERIÈNCIA DE CINC ANYS (1)

E. OLIVA (*)
J.L. HERNÁNDEZ (**)
M.G. SEGUÍ (**)
F. MARTÍ (**)
N. LÓPEZ (*)

L'elevada prevalença de la β talassèmia *minor* a Menorca i l'existència de talassèmia *major* provocà l'inici d'una campanya per a la seva prevenció. Durant cinc cursos escolars consecutius, del 1986-87 al 1990-91, s'ha duit a terme la «Campanya per a la detecció de la talassèmia» entre la població escolar de 8è. curs d'educació general bàsica de totes les escoles de Menorca. La campanya s'ha realitzat en tres etapes: 1) informativa, 2) estudi analític i diagnòstic de portadors, i 3) comunicació dels resultats i consell genètic. S'han estudiat un total de 4.368 alumnes i s'ha detectat entre ells una prevalença de β talassèmia *minor* del 26,8 per mil. Es discuteix la metodologia, l'eficàcia i els resultats de la campanya.

INTRODUCCIÓ

Les síndromes talassèmiques constitueixen un grup heterogeni d'anèmies hereditàries caracteritzades per hemòlisi, hipocromia i eritopoiesi ineficaç de diversa intensitat.

Les β talassèmies es caracteritzen per la reducció (β^+ talassèmia) o fins i tot absència (β^0 talassèmia) de la síntesi de les cadenes β de l'hemoglobina.

(*) Servei d'Hematologia i Hemoteràpia. Hospital Verge del Toro. Maó (Menorca).

(**) Laboratori d'Anàlisi Biostasis. Maó (Menorca).

(1) La campanya ha estat subvencionada pel Consell Insular de Menorca.

La seva transmissió és autosòmica recessiva i les seves conseqüències seran diferents segons que el dèficit sigui homozigot (heretat dels dos progenitors) o heterozigot (heretat d'un sol progenitor).

L'estat homozigot o talassèmia *major* es caracteritza clínicament per una anèmia severa, dèficit en el desenvolupament, esplenomegàlia, modificacions esquelètiques i mort prematura. El tractament convencional consisteix en transfusions sanguínies repetides, quelació intensiva de l'excés de ferro degut a les transfusions i esplenectomia en cas necessari; així i tot, l'expectativa de vida per als afectats és, per ara, molt reduïda.

La forma heterozigota o talassèmia *minor* sol ser benigna i compatible amb una vida normal. Es caracteritza per una anèmia microcítica molt discreta només diagnosticable per tècniques analítiques. El fet que els portadors siguin asimptomàtics fa que la seva detecció sigui essencial per tal de poder evitar el naixement de fills homozigots per a la malaltia.

Les β talassèmies representen un problema important de salut pública. Són una de les malalties d'origen genètic més comunes i es presenten amb elevada freqüència en moltes poblacions de tot el món, però la zona geogràfica de major incidència és l'àrea mediterrània (taula 1 i figura 1) ¹⁻⁹.

TAULA 1
PREVALENÇA DE β TALASSÈMIA *MINOR* A
L'ÀREA MEDITERRÀNIA

PAÍS	PREVALENÇA (per mil)
GRÈCIA	143
IUGOSLÀVIA	24
ITÀLIA	
Ligúria •	27
Sardenya	130
Lazio	24
FRANÇA	
Marsella	8
Còrsega	26
TUNÍSIA	45
XIPRE	143
TURQUIA	21

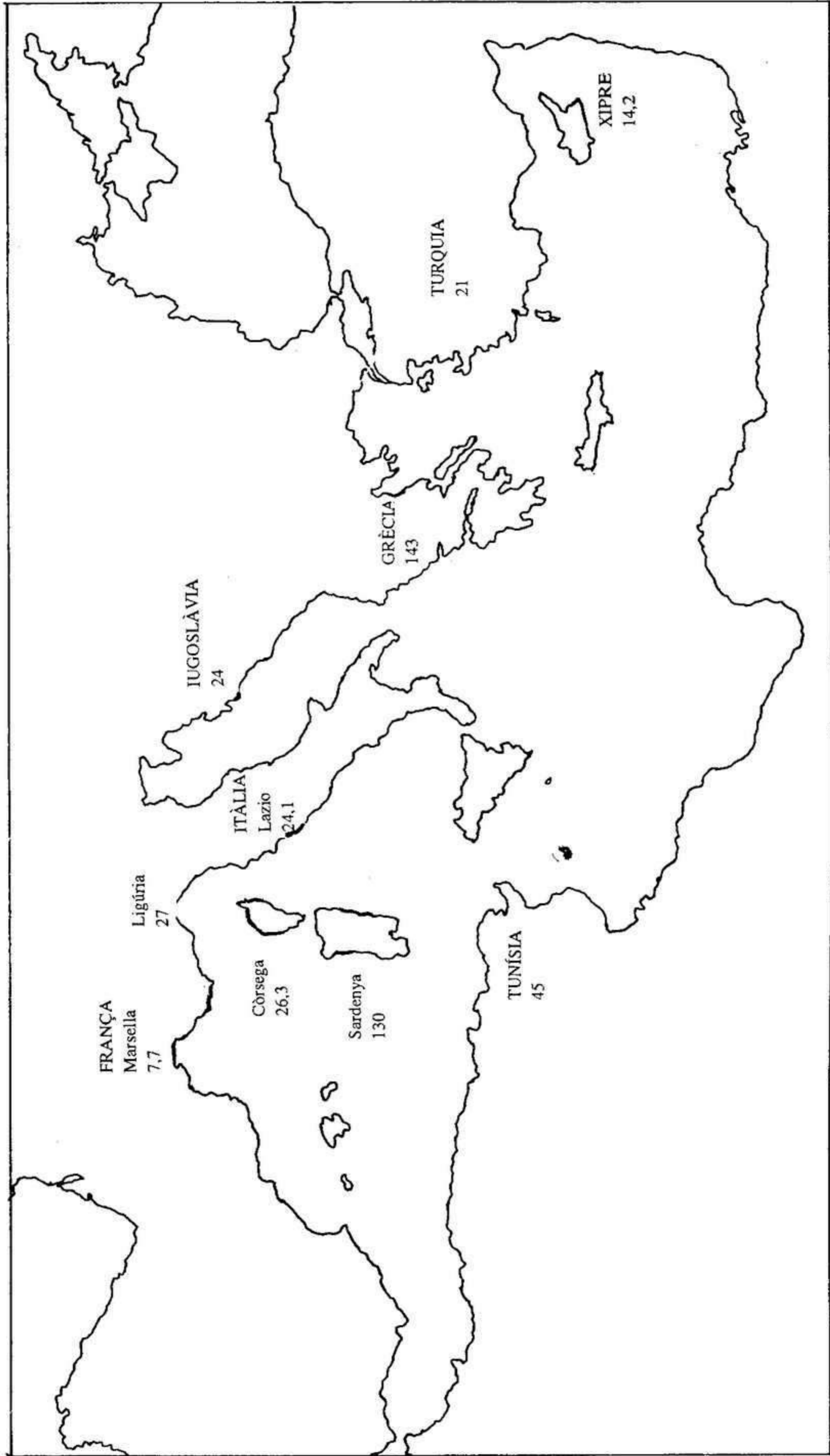

FIGURA 1. Prevalença de β talassèmia *minor* a l'àrea mediterrània.

FIGURA 2

Prevalença (per mil) de β talassèmia heterozigota a Espanya estudiada en almenys 1.000 persones de la província (GEHBTA, 1984)

Fins l'any 1984, la informació que es posseïa sobre la β talassèmia al nostre país era molt escassa. Aquell any el grup d'Estudi d'Hemoglobinopaties i Talassèmies (GEHBTA)¹⁰ de l'Associació Espanyola d'Hematologia i Hemoteràpia inicià un programa d'escrutini de la β talassèmia i elaborà un mapa (figura 2) de la seva distribució a Espanya. Aquest estudi indicà que, molt probablement, Menorca era la zona d'Espanya amb una major taxa de prevalença, pròxima al 50 per mil, fet que ja se sospitava per la presència continuada de casos de β talassèmia homozigota a l'illa¹¹; i li seguien en freqüència Granada (7,4 per mil) i Toledo (7,0 per mil). Quant a les altres Illes Balears, Mallorca, Eivissa i Formentera estan molt menys afectades.

JUSTIFICACIÓ

La β talassèmia a Menorca presentava, doncs, unes característiques que justificaven una campanya per a la seva detecció en massa:

1. **Incidència suficient i a més amb conseqüències prou greus per als afectats.** A la taula 2 es presenta la incidència de β talassèmia homozigota a Menorca aquests darrers anys.

2. **Existència de mesures preventives eficaces.** Efectivament, el coneixement de l'estat de portador per part de tots els afectats pot evitar, mitjançant el consell genètic, el naixement de fillets homozigots per a la malaltia.

3. **Relació cost-benefici.** Encara que en el nostre cas no tenim dades sobre el particular, podem indicar que, segons d'altres autors amb una experiència de 20 anys¹², es pot calcular que la prevenció sistemàtica pot costar de 2,3 a 2,8 vegades menys que un plantejament purament paliatiu.

4. **Existència d'un procediment selectiu que permet distingir neta-ment els afectats dels que no ho són.** L'estat de portador heterozigot és detectable per mètodes analítics simples ja avalats per l'experiència de campanyes realitzades en altres països amb elevada incidència de β talassèmia, com ara Itàlia^{5, 13, 14, 15}

OBJECTIUS

Els objectius, doncs, de la campanya foren els següents:

1. Detectar els portadors de β talassèmia mitjançant el cribratge de la població escolar i, a la vegada, donar a conèixer els aspectes bàsics de la β talassèmia als habitants de Menorca.

2. Prevenir el naixement de nens amb β talassèmia *major* per mitjà del consell genètic i el diagnòstic prenatal.

TAULA 2

DADES DE NAIXEMENT DELS DARRERS CASOS D'HOMOZIGOTS

NÚMERO	ANY	
1	1960	clínicament t. intermitja
2	1971	exitus
3	1971	
4	1974	nascuda a Barcelona de pare menorquí
5	1975	exitus
6	1976	
7	1980	
8	1982	

MATERIAL I MÈTODES

Abast de la campanya

La campanya es planificà, prenent com a model els treballs de l'Associació Italiana de la Lluita contra la Microcitèmia, com un estudi repetit anualment de tots els alumnes que cursen 8è. d'educació general bàsica (EGB) a totes les escoles de Menorca. Donat que aquests alumnes es renoven anualment, es pot aconseguir que, en uns anys, una gran part de la població en edat de procrear conegui si és o no portadora de l'anormalitat. A més, a través dels afectats i mitjançant l'estudi familiar, es pot aconseguir un efecte multiplicatiu per a cada individu detectat.

La campanya s'ha desenvolupat en tres etapes:

- 1a.) informació a la població, al personal sanitari, als escolars, i als seus pares,
- 2a.) estudi analític i diagnòstic dels portadors, i
- 3a.) comunicació dels resultats a les persones interessades, estudi familiar i consell genètic.

1a. etapa: Campanya informativa

Abans d'iniciar la campanya pròpiament dita calia donar a conèixer les seves motivacions a la població en general i particularment als propis interessats i als seus pares o tutors, a fi de sensibilitzar-los i aconseguir la seva col·laboració. Aquesta campanya no havia de ser sensacionalista, però sí real, perquè incidís d'una manera directa i eficaç en la població.

La informació general es realitzà mitjançant la presentació de la campanya a la premsa (diaris, ràdio i televisió) i la distribució de cartells al·lusius per tota l'illa. Al mateix temps s'enviaren notes informatives als metges de capçalera i pediatres amb la finalitat de motivar-los i obtenir així un suport vàlid i eficaç en el futur control dels portadors. Paral·lelament, es començà a contactar amb els directors dels centres escolars i tutors responsables de 8è. curs d'EGB per informar-los del motiu de la campanya i programar reunions informatives amb els alumnes i els seus pares. Segons l'experiència italiana,^{5,16} la informació que se subministra a les persones interessades és fonamental en tota estratègia de cribratge. L'explicació ha de ser clara, simple, esquemàtica, limitada als conceptes essencials i transmesa directament per un expert.

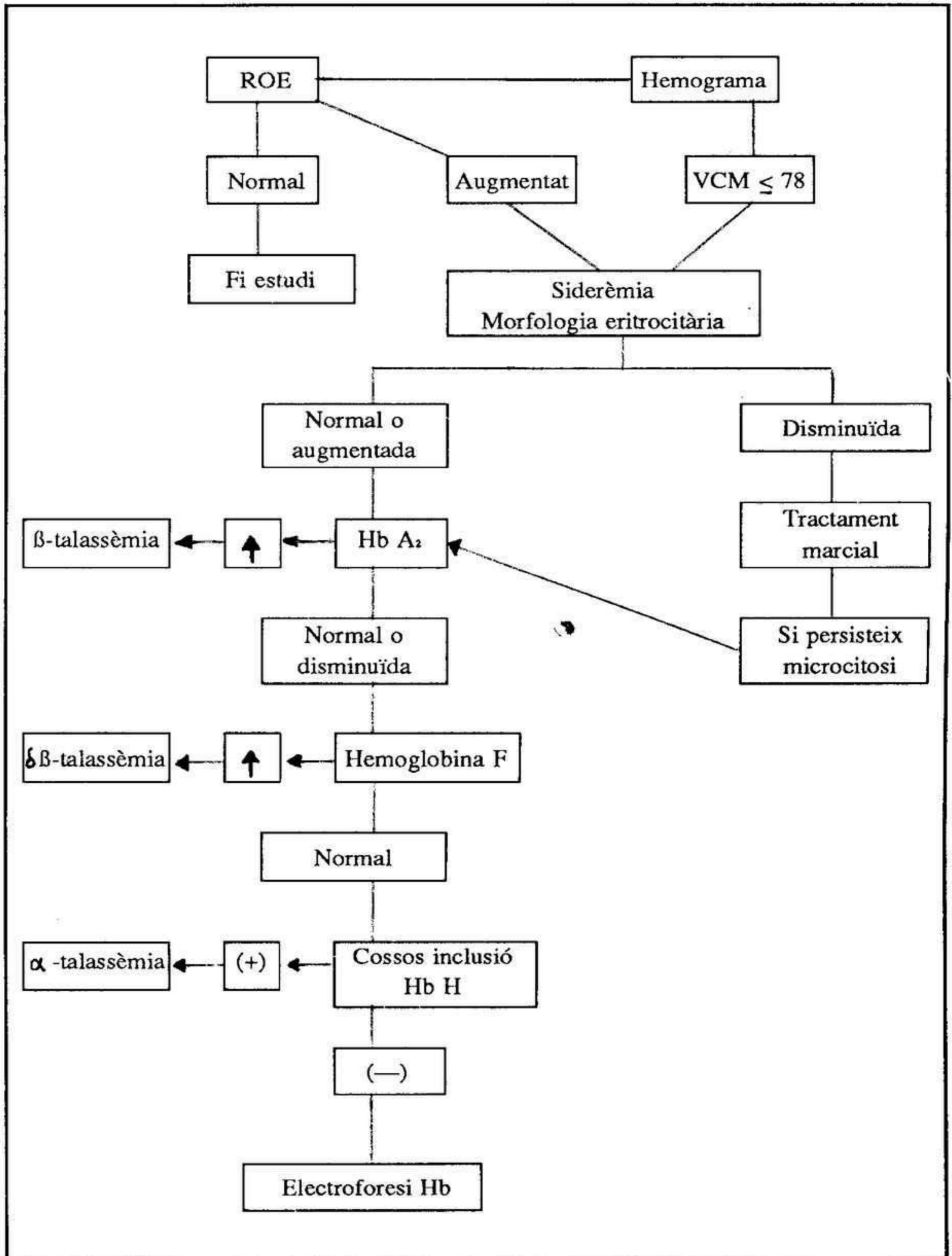
Aquesta primera etapa es completava amb la recollida de dades familiars, fonamentalment el lloc de naixement, el de residència, i la sol·licitud als pares de l'autorització pertinent per fer l'extracció de sang al seu fill.

2a. etapa: Estudi analític i diagnòstic dels portadors

L'extracció de mostres es realitzà als diferents centres escolars. Posteriorment, aquestes mostres foren processades al Laboratori Biostasis de Maó i al Laboratori d'Hematologia de l'Hospital Mare de Déu del Toro, també de Maó.

FIGURA 3

Estratègia de l'estudi analític duit a terme per a la detecció de talassèmia.
 ROE = resistència osmòtica eritrocitària; VCM = volum corpuscular mitjà;
 Hb = hemoglobina

L'estudi analític (figura 3) consistí en la pràctica d'un hemograma (hematòcrit, hematies, hemoglobina i VCM), realitzat amb un comptador electrònic i una prova de resistència osmòtica eritrocitària (ROE), segons la tècnica simplificada de Silvestroni i Bianco¹⁷ (solució NaCl a concentració única del 0,4%). Si tots dos paràmetres eren normals, l'estudi es donava per acabat.

En el cas que es trobés microcitosi igual o inferior a 70 fl i/o resistència osmòtica augmentada, es determinava la siderèmia (tècnica colorimètrica en autoanalitzador) i s'observava la morfologia eritrocitària (tinció de May Grünwald Giemsa).

Si la siderèmia era normal o estava augmentada, es procedia a quantificar l'hemoglobina A₂ (tècnica per cromatografia en columna) i s'establia el diagnòstic de β talassèmia *minor* si era superior a 3,5%.

Si l'hemoglobina A₂ era normal o baixa, s'amidava l'hemoglobina fetal (tècnica d'immunodifusió radial) i, si aquesta era elevada, es diagnosticava el pacient δ - β talassèmia.

En el cas que l'hemoglobina fetal fos normal, es realitzava la detecció dels cossos d'inclusió de l'hemoglobina H, generats *in vitro* (tinció de blau de cresil) i, si apareixien, s'establia el diagnòstic α talassèmia.

Quan totes aquestes tècniques eren negatives, es procedia a realitzar una electroforesi d'hemoglobina a pH alcalí per descartar qualsevol altre tipus d'hemoglobinopatia.

En els casos que la siderèmia es trobava disminuïda, es diagnosticava anèmia ferropènica i es tractava el pacient amb ferro. Si finalitzat el tractament no es corregia la microcitosi, s'amidava l'hemoglobina A₂ i se seguien les passes que acabam d'indicar.

La distribució de freqüències per a les diferents variables s'ha comparat amb el test de la Khi quadrada amb un nivell de significació estadística de 0,05.

3a. etapa: Comunicació dels resultats, estudi familiar i consell genètic.

Quan l'estudi havia finalitzat, s'informava els pares del resultat obtingut. Si es detectava talassèmia o qualsevol altre anomalia eren citats a la consulta d'hematologia. En el primer cas, per realitzar l'estudi familiar (pares i germans) i l'oportú consell genètic, i en el segon, per descartar altres anomalies.

RESULTATS

Dels 4.368 alumnes, d'edats compreses entre els 13 i 14 anys, estudiats durant els cinc cursos de la campanya, 117 (59 fillets i 58 filletes) han resultat estar afectats de β talassèmia heterozigota, la qual cosa representa una pre-

valença del 26,8 per mil (interval de confiança del 95% entre el 22,0 i 31,5 per mil). Els valors obtinguts en els diferents anys han variat entre el 19,9 i el 40,5 per mil (taula 3).

A més s'han diagnosticat dos alumnes afectes de α talassèmia (curs 1987-88) i un de β talassèmia (curs 1990-91).

La participació dels alumnes en la campanya ha estat del 88,6%.

Pel que fa a la prevalença per sexes (taula 4), ja hem indicat que 59 dels 117 afectats eren fillets i 58 eren filletes; aquestes xifres ens donen unes

TAULA 3
RESULTATS

	1986-87	1987-88	1988-89	1989-90	1990-91	acumulat
Alumnes estudiats	974	888	853	833	820	4.368
Alum. talassèmics	27	36	17	18	19	117
Participació (%)	92,9	88,3	84,2	77,9	78,6	88,6
Prevalença (per mil)	27,7	40,5	19,9	21,6	23,2	26,8

TAULA 4
ESTUDI DE LA PREVALENÇA SEGONS SEXE DELS ALUMNES

	fillets	filletes	total
1986-87	18,9	38,1	27,7
1987-88	39,0	42,0	40,5
1988-89	28,4	11,6	19,9
1989-90	14,9	28,0	21,6
1990-91	35,2	11,9	23,2
Acumulat	27,0	26,6	26,8
Total alumnes estudiats:		4.368	
	fillets	2.189	50,1%
	filletes	2.179	49,9%
Total alumnes talassèmics:		117	
	fillets	59	50,4%
	filletes	58	49,6%

dades de prevalença molt similar per als dos sexes: 27,0 per mil per al sexe masculí i 26,6 per mil per al femení, ja que la població estudiada és pràcticament equilibrada: 2.189 fillets i 2.179 filletes. Les diferències no són estadísticament significatives.

Respecte de la procedència dels pares (taula 5) s'ha d'indicar que 90 (77%) dels 117 alumnes afectats són fills de pares ambdós menorquins, mentre que, en el conjunt de la població estudiada, aquests no representen més que el 60% del total. Dels altres 27 alumnes talassèmics, 21 (18%) són fills de menorquí i foraster (Inca, Castelló (2), Múrcia i Palma) i 6 (5%) de pares tots dos forasters (Valladolid, Barcelona, León i Guadalajara). Curiosament, en un dels casos de pare de Castelló, és a aquest a qui ve lligat el tret de la β talassèmia i no al progenitor menorquí. Les diferències són estadísticament significatives ($p < 0,001$).

Calculant les prevalences de β talassèmia per als diferents grups de procedència paterna tenim que, entre els fills de pares menorquins, la prevalença de la malaltia és del 34,2 per mil, mentre que per als fills de pare forasters només ho és del 7,8 per mil, xifra similar a la d'altres zones d'Espanya; les diferències són significatives ($p < 0,001$). En el cas d'un pare menorquí i l'altre foraster ens situam en un valor entremig del 22,3 per mil.

TAULA 5
ESTUDI DE LA PREVALENÇA SEGONS LA PROCEDÈNCIA DELS PARES

	1986-87	1987-88	1988-89	1989-90	1990-91	acumulat	prev. (mil)
M/M total	637	552	510	460	476	2635	(60%)
M/M talassèmics	17	30	14	15	14	90	34,2
M/F total	199	182	187	208	164	940	(22%)
M/F talassèmics	10	3	2	2	4	21	22,3
F/F total	138	154	156	165	180	793	(18%)
F/F talassèmics	0	3	1	1	1	6	7,8
TOTAL	974	888	853	833	820	4.368	
	27	36	17	18	19	117	26,8

M/M: pares i mare menorquins.

M/F: pare o mare menorquí i l'altre foraster.

F/F: pare i mare forasters.

En l'estudi de prevalença per poblacions corresponent al conjunt dels cinc anys (taula 6) les diferències són molt grans: del 9,3 per mil as Castell fins al 67,6 per mil as Migjorn. Significació estadística: $p < 0,02$.

Els resultats analítics dels alumnes talassèmics han estat els següents:

El VCM ha presentat una mitjana de 62,0 fl i una desviació típica de 2,9.

La mitjana de l'Hb A₂ ha estat del 5,3% amb una desviació típica de 0,71.

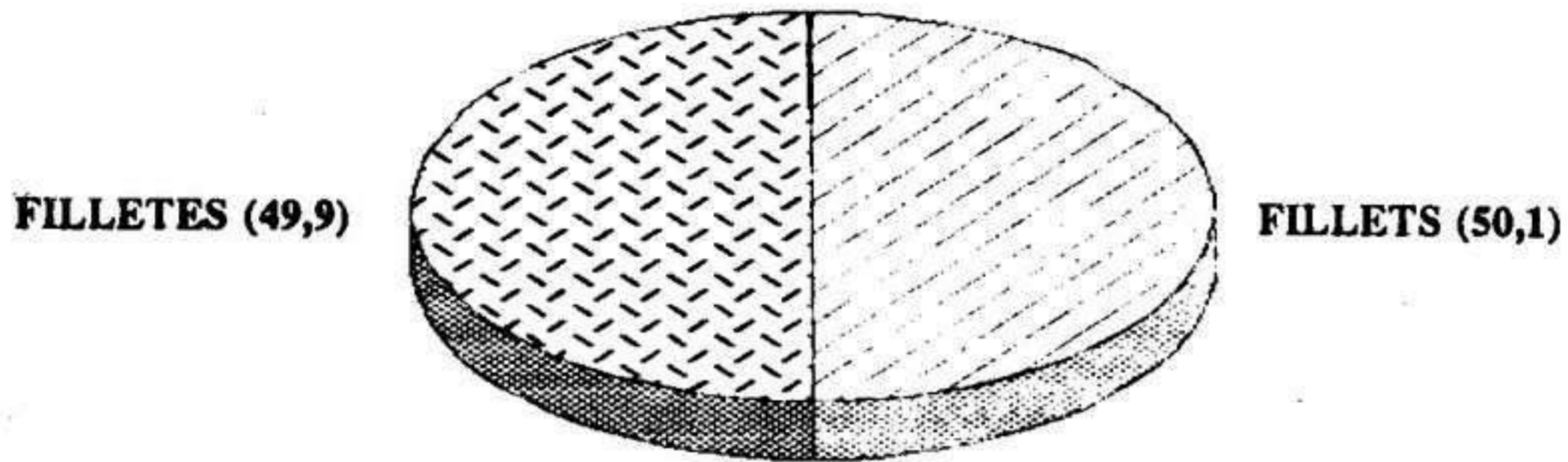
La resistència osmòtica eritrocitària ha estat augmentada en tots els casos diagnosticats i la morfologia eritrocitària alterada (anisopoiquilocitosi, dianocitosi, hipocromia i puntejat basòfil).

La siderèmia fou normal o elevada en els 117 casos.

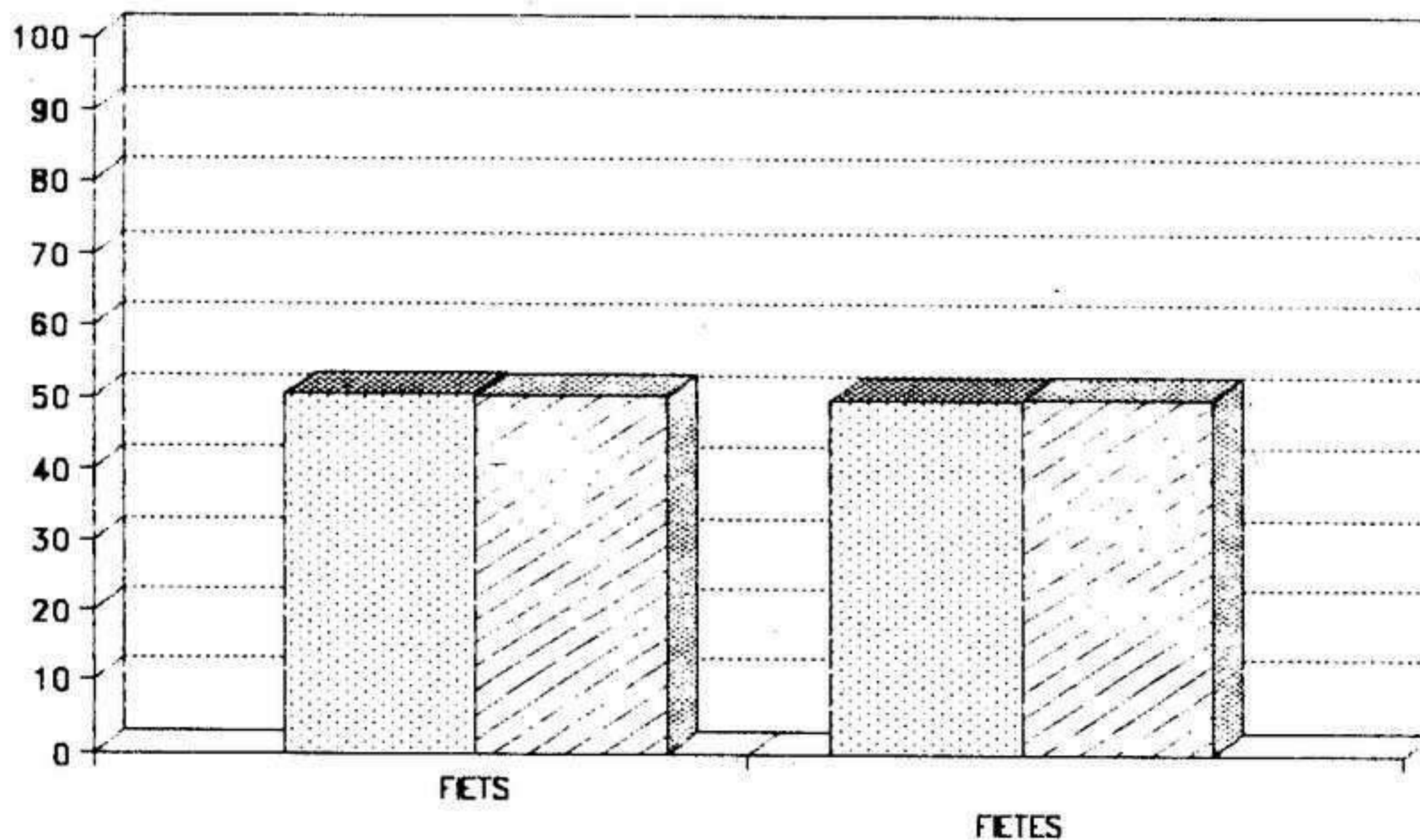
TAULA 6
ESTUDI DE LA PREVALENÇA PER MUNICIPIS

		1986-87	1987-88	1988-89	1989-90	1990-91	acumulat	prev.(mil)
MAÓ	total	383	330	319	279	265	1.576	22,8
	talas.	13	10	6	3	4	36	
CIUTADELLA	total	40	36	54	50	23	203	9,9
	talas.	1	0	0	1	0	2	
ES CASTELL	total	36	39	48	53	40	216	9,3
	talas.	0	1	0	0	1	2	
ALAIOR	total	104	90	79	80	80	433	37,0
	talas.	2	10	1	1	2	16	
ES MIGJORN	total	15	19	14	14	12	74	67,6
	talas.	0	4	0	1	0	5	
ES MERCADAL	total	35	32	29	27	42	165	36,4
	talas.	1	3	0	1	1	6	
FERRERIES	total	58	57	62	78	54	309	32,4
	talas.	1	2	1	4	2	10	
CIUTADELLA	total	303	285	248	252	304	1.392	28,7
	talas.	9	6	9	7	9	40	
MENORCA	total	974	888	853	833	820	4.368	26,8
	talas.	27	36	17	18	19	117	

DISTRIBUCIÓ DELS ALUMNES SEGONS EL SEXE

RELACIÓ ENTRE PREVALENÇA I SEXE DELS ALUMNES

PREVAL. (PER ML)
 SEXE (%)

FILLETS	50,4	50,1
FILLETES	49,6	49,9

DISCUSSIÓ

Com ja s'ha dit, la campanya té dues finalitats:

1) la detecció de l'estat de portador de la β talassèmia *minor* i, de forma secundària, la detecció d'altres microcitosis i hemoglobínopaties;

2) la prevenció de la β talassèmia *major* mitjançant el consell genètic.

Per tant, farem la discussió de cadascuna d'elles per separat.

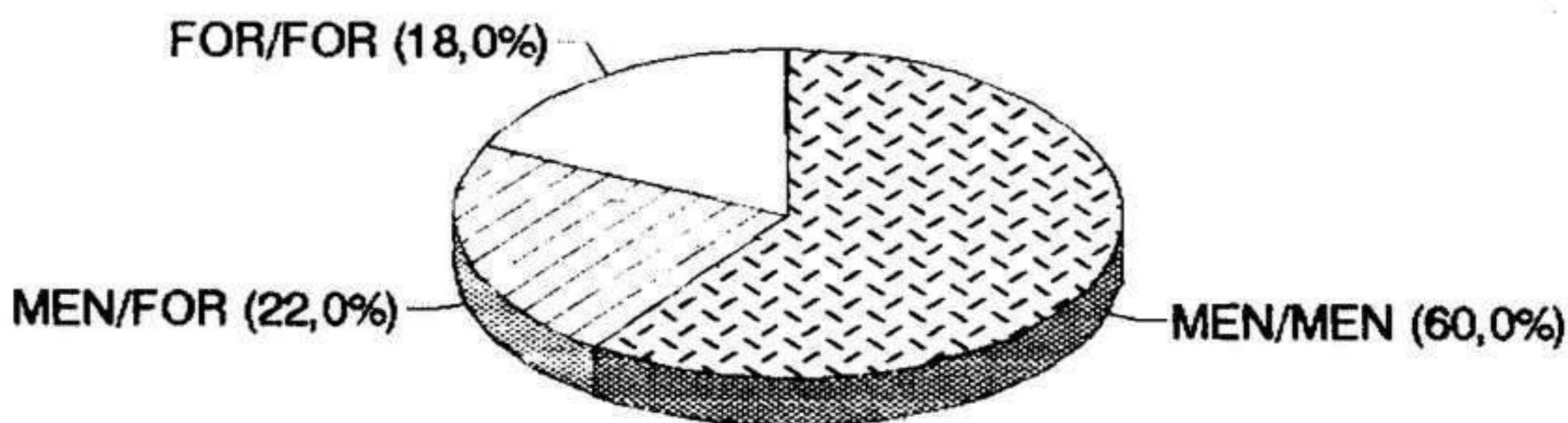
1) Detecció de l'estat de portador de la β talassèmia *minor*

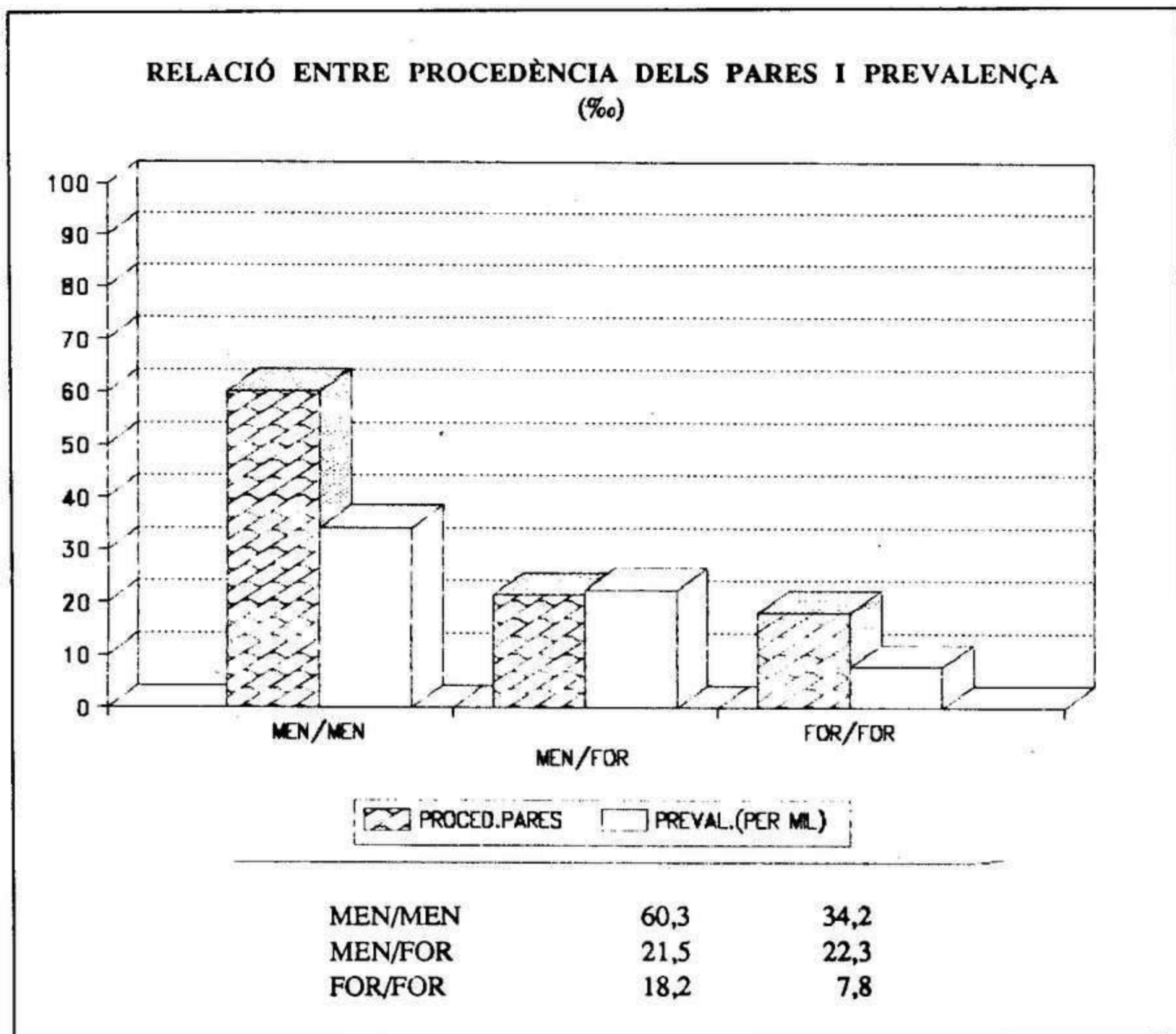
Quant al model de campanya utilitzat, aquest diagnòstic s'ha fet entre la població adolescent perquè consideram que aquesta és l'edat idònia per realitzar-lo, millor que a la infància quan la microcitosi és fisiològica i l'extracció sanguínia comporta una major dificultat tècnica. A més, en aquesta edat, els joves comprenen perfectament el significat i la transcendència de l'anomalia i estan en una etapa propera i prèvia a la procreació. L'experiència de Milà, on es fa una campanya similar des de l'any 1963, demostra que fent una enquesta vuit anys més tard del seu diagnòstic com a portadors talassèmics gairebé tots són conscients de la seva situació.¹⁸

El fet que l'escolarització sigui obligatòria fins als 14 anys (8è. d'EGB) i que la taxa d'escolarització sigui pràcticament del 100% a Menorca, ens permet d'agrupar tota la població objecte de l'estudi i realitzar-ne una tria amb poques possibilitats que en quedin individus exclosos.

El desenvolupament de la campanya ha estat molt satisfactori, amb una participació escolar del 88,6%, similar a la d'altres campanyes realitzades a

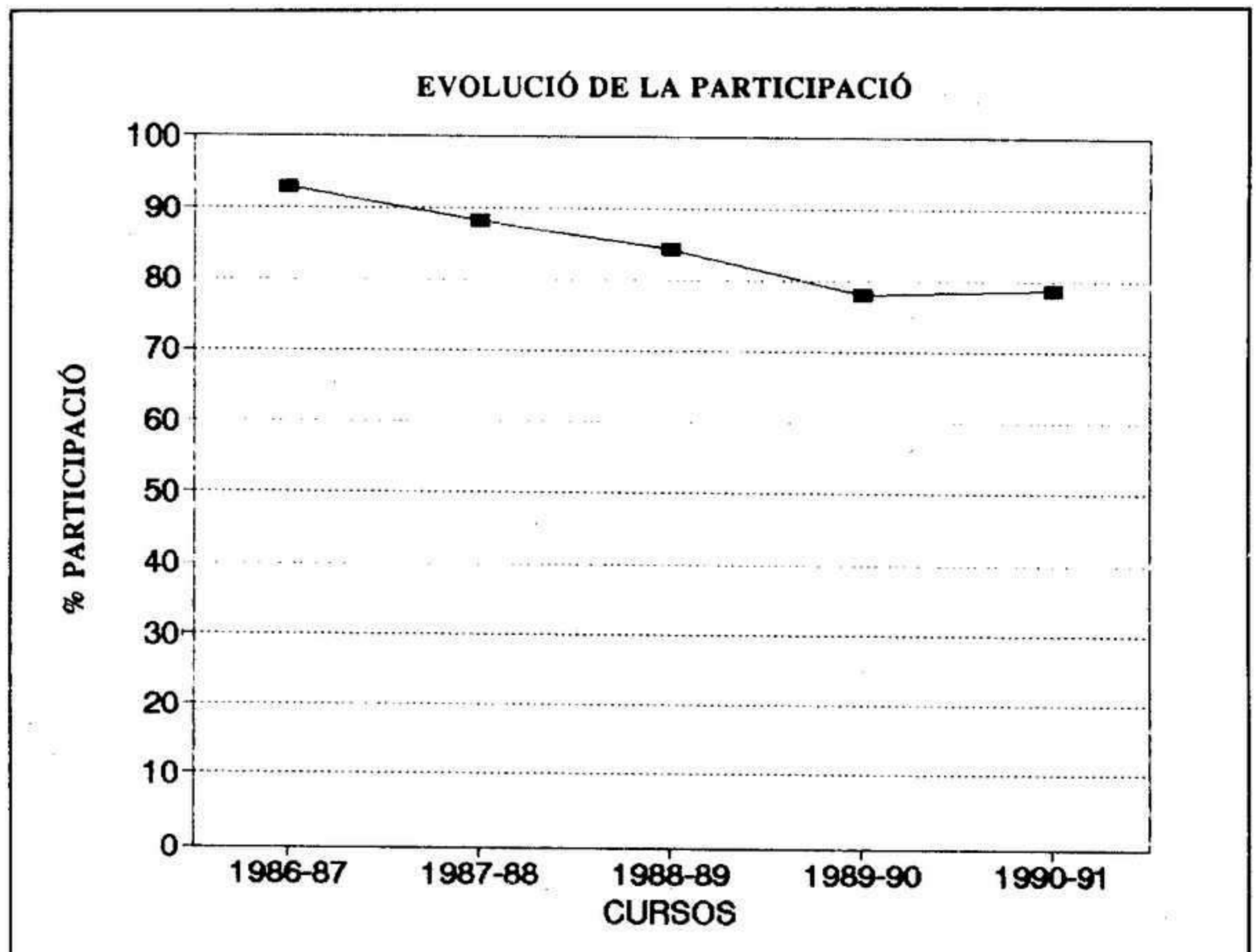
DISTRIBUCIÓ DELS ALUMNES SEGONS LA PROCEDÈNCIA DELS PARES

d'altres països^{5,18} i demostrativa de la bona acollida que té entre la població en general. De tota manera hem d'assenyalar una tendència a la baixa en aquesta participació (taula 3) a mida que se succeïen els cursos, sense que puguem donar una explicació real per a aquest fet. És cert que molts alumnes no hi han participat perquè ja coneixien la seva situació en aquest aspecte, però com que no han considerat necessari aportar els resultats, no podem incloure'ls en la nostra estadística i no sabem si farien augmentar o disminuir la taxa de prevalença de la nostra població. També volem assenyalar que els índexs de participació són molt diferents d'un col·legi a un altre, i aquí és on pensam que té una gran importància l'interès del tutor del curs en la recollida dels fulls d'autorització dels pares, fet aquest que també han observat altres autors.^{5,18}

El fet que cada dia siguin més grans els intercanvis entre població autòctona i no autòctona (espanyola o estrangera) i, per tant, que disminueixin pro-

porcionalment els matrimonis entre menorquins constitueix un factor que, sens dubte, incidirà en una disminució natural del nombre d'afectats per β talassèmia *major*.

Tot i que són difícils les comparacions a causa de les diferències en el nombre d'habitants de cada municipi i que la mostra és insuficient per treure'n conclusions estadísticament significatives, podem observar una estreta relació entre prevalença i proporció de pare i mare ambdós menorquins en cada un dels municipis (taula 7).

Tots els alumnes que presentaven qualsevol altre tipus de patologia se citaren a consulta. En el cas dels talassèmics es completà l'estudi familiar i es donà consell genètic. Acudiren a la consulta el 90% dels nens citats. El 7,5% dels portadors de β talassèmia *minor* no acudiren a la cita, per la qual cosa no es pogué completar l'estudi familiar ni donar el consell genètic.

Respecte de les tècniques emprades per al diagnòstic dels portadors heterozigots, hi ha diverses opinions sobre quines han de realitzar-se per a la tria de la població. Tots coincideixen que el mètode ha de ser simple, ràpid i econòmic, i, al mateix temps, prou sensible per assegurar el reconeixement de

TAULA 7
RELACIÓ ENTRE LA PREVALENÇA I L'ORIGEN DELS PARES
SEGONS MUNICIPI

MUNICIPI	PREVALENÇA	% PARES MENORQUINS
Es Migjorn	67,6	85,1
Alaior	37,0	76,0
Es Mercadal	36,4	75,2
Ferrerries	32,4	73,5
Ciutadella	28,7	68,8
Maó	22,8	47,2
Sant Lluís	9,9	58,6
Es Castell	9,3	33,3

tots els casos de microcitèmia presents. El protocol GEHBTA II i els models italians^{14,18,19,20} que nosaltres hem utilitzat compleixen aquests requisits.

Pensam, doncs, que la realització d'un hemograma complet i la determinació de la resistència osmòtica eritrocitària a tots els individus (mai no hem trobat una ROE normal en un talassèmic) és una metodologia suficient per a la detecció de l'anomalia¹¹, sobretot tenint en compte la baixa incidència d'altres alteracions hemoglobíniques. Hi ha autors que aconsellen la determinació de l'hemoglobina A₂ en totes les mostres analitzades¹⁵; no obstant això, nosaltres ho hem considerat excessiu, ja que fins ara, en la nostra experiència personal, no hem trobat cap β talassèmia que, amb volums normals, cursi sense anèmia o ROE alterada.

Els dos casos de α talassèmia i els cas de δ - β talassèmia detectats dintre de la campanya són els primers que es troben entre naturals de l'illa. També podem indicar aquí que l'any 1985 s'havia detectat a Menorca la presència d'una família amb individus portadors de Hb D Punjab, altres amb β^0 talassèmia i d'altres amb doble heterozigòcia Hb D Punjab/ β^0 talassèmia²¹. Essent aquests els únics casos trobats, sembla que les alteracions estructurals de l'hemoglobina a l'illa siguin més aviat rares.

Quant als dos casos de α talassèmia, una de les famílies és menorquina i l'altra oriünda d'Extremadura i Andalusia.

Respecte de les anomalies no talassèmiques, pràcticament totes foren anèmies ferropèniques que respongueren a la terapèutica amb ferro com de-

mostraren els hemogrames de control. S'ha de citar, també, la detecció d'un cas d'insuficiència renal.

2) Prevenció de la β talassèmia major

L'eficàcia d'aquesta segona i principal finalitat de la campanya vindrà demostrada per la reducció del nombre de naixements d'homozigots per a la β talassèmia. En els països en què de fa anys funcionen programes per a la detecció d'aquesta microcitosi, s'ha demostrat un descens important en el nombre de naixements de fillets amb β talassèmia major, com és el cas de la província de Ferrara (Itàlia), on el programa de prevenció ha tingut el 100% d'efectivitat i no hi ha hagut nous casos²². A Sicília, en canvi, tot i el descens significatiu en la incidència de la β talassèmia major, durant l'any 1990 encara hi ha hagut 17 nous casos deguts, principalment, al desconeixement de la seva situació per part dels pares i també a errors diagnòstics²³.

A Menorca, des de l'any 1982, no hi ha hagut cap naixement d'un fillet homozigot. Evidentment, aquest fet no és només fruit de la campanya sinó que ve reforçat pel fet que des de fa anys, tant al laboratori de l'hospital com a d'altres privats de l'illa, s'analitzen sistemàticament totes les microcitosi trobades per a poder detectar portadors de talassèmia minor. També hem de fer constar que s'han dut a terme alguns diagnòstics antenatals de parelles portadores.

Suposant que la prevalença de β talassèmia trobada en la població escolar de vuitè d'EGB (26,8 per mil, amb un interval de confiança del 95%, entre el 22,0 i el 31,5 per mil) pogués aplicar-se a tota la població de Menorca (68.347 habitants a 31.12.90), constituïda per naturals i immigrants, es pot calcular que hi ha entre 1.504 i 2.153 individus talassèmics a l'illa, més de la meitat dels quals ja deuen conèixer el seu estat.

Si, malgrat la campanya i el diagnòstic exhaustiu de totes les microcitosi que observam, neix algun nen amb talassèmia major, haurà d'esbrinar-se el motiu: insuficient o inadequada informació als escolars, refús de participació dels alumnes en la campanya, falta d'interès a acudir a la consulta per part dels portadors, manca d'acceptació del consell genètic o, fins i tot, error de laboratori o resultat falsament negatiu, i prendre les mesures necessàries per evitar la seva repetició.

CONCLUSIONS

L'experiència recollida en cinc anys de cribratge de microcitèmia entre la població escolar ha demostrat que:

* En una zona geogràfica illenca com és Menorca, aquesta operació es pot dur a terme de forma exhaustiva.

* És una intervenció que té una bona acollida entre la població i és un mitjà validíssim d'educació sanitària de la gent.

* És una acció indispensable perquè els joves tinguin una completa llibertat d'elecció entre els diversos mètodes de prevenció de la malaltia en relació amb la seva personalitat i les seves conviccions morals, cosa que no seria possible si el diagnòstic s'hagués fet després de la concepció.

* Representa, de la forma que s'ha fet a Menorca, una operació que afecta tots els joves abans de l'aparellament i que duu a terme, almenys en teoria, una prevenció adequada per a la β talassèmia *major*.

* A part del valor moral i humà de la prevenció de la β talassèmia *major* és evident que, fins i tot en el pla econòmic, l'operació de cribratge té un avantatge econòmic sobre l'assistència sanitària i social d'aquests malalts atès l'elevat cost que representa donar-los una adequada assistència.

Com a conseqüència dels bons resultats obtinguts en aquestes campanyes l'Insalud s'ha fet càrrec de la seva continuació amb un esquema molt similar a l'utilitzat fins ara.

AGRAÏMENT

Agraïm molt sincerament la seva dedicació a les doctores Nina Florit, Lluïsa Gómez i Esther Garcia, i també a les nostres col·laboradores Joana Tudurí, Antònia Seguí, Roser Perelló, Elena Marcos i Pilar Sintès.

Agraïm també la col·laboració dels directors i tutors de 8è. curs d'EGB dels diferents centres escolars.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

1. NATHANAIL, M.; TASSIOPOULOU, A.; LOUTRADI, A. et al. (1987).- «Prevention of Thalassemia in Greece. I. Carrier identification». *Abstracts 2nd. Int. Conf. on Thalassemia and Hemoglobinopaties*. Herakleion. Crete: 36.
2. STOJANOVSKI, N. (1987).- «Thalassemia in the region of Titov Veles». *Abstracts 2nd. Int. Conf. on Thalassemia and Hemoglobinopaties*. Herakleion, Crete: 131.

3. PERUTELLI, P.; ARIGLIANI, R.; RAGAZZINI, G. et al. (1987).- «Screening for Thalassemia traits and Hemoglobinopathies in Liguria». *Abstracts 2nd. Int. Conf. on Thalassemia and Hemoglobinopaties*. Herakleion. Crete: 144.
4. CAO, A.; GALANELLO, R.; FURBETTA, M. et al. (1978).- «Thalassemia types and their incidence in Sardinia». *J. Med. Genet.* 15: 443.
5. SILVESTRONI, E.; BIANCO, I.; GRAZIANI, B. et al. (1980).- «Screening delle microcitemie nella popolazione scolastica del Lazio». *Abstracts VI Congr. Intern. delle malattie microcitemiche*. (Roma): 171-177.
6. VOVAN, L.; ORSINI, A.; VELLUTINI, D. et al. (1987).- «Beta-Thalassemie heterocygote au Nord de la Méditerranée: resultats de notre enquete de despistage en milieu obstetrical dans la region Marsellaise et en Corse». *Abstracts 2nd. Int. Conf. on Thalassemia and Hemoglobinopaties*. Herakleion, Crete: 34.
7. FATTOUM, S. (1987).- «Detection of beta thalassemia carriers. A Tunisian experience». *Abstracts 2nd. Int. Conf. on Thalassemia and Hemoglobinopaties*. Herakleion, Crete: 35.
8. ANGASTINIOTIS, M. (1990).- «Cyprus: Thalassemia programme». *Lancet*, 336: 1119-1120.
9. ARCASOY, A.; CAUDAR, A.O. (1982).- «Thalassemia incidence in Turkey». A: *Scientific and Technical Research Council of Turkey. Medical Research Group. Thalassemia Symposium*, 25: 13-19.
10. BAIGET, M. (1986).- «Los síndromes talasémicos en España. Datos epidemiológicos preliminares». *Sangre*, 31: 609-613.
11. OLIVA, E.; BALANZAT, J. (1985).- L'anèmia mediterrània. Incidència a Menorca i possible prevenció. *Rev. Menorca*, 1976 (3r. trim.): 391-426.
12. FONDU, P.; LAMBOTTE, C. (1991).- «Beta-Thalassemia in Belgium: Epidemiology and justifications of its prevention». *Resums Congr. Int. sur maladies génétiques de l'hémoglobine*. Nice: 82.
13. BIANCO, I.; LERONE, M.; VALENTE, M. et al. (1980).- «Confronto fra due diverse strategie di screening delle microcitemie». *Resums. VI Congr. Intern. delle malattie microcitemiche* (Roma): 199-200.

14. GRAZIANI, B.; BIANCO, I.; CARBONI, C. et al. (1980).- «Technique e strategie di screenings di massa delle microcitemic». *Resums. VI Congr. Intern. delle malattie microcitemiche*. (Roma): 185-189.
15. CAO, A.; GALANELLO, R.; MELIS, M.A. et al. (1980).- «La nostra esperienza sullo screening e la consultazione genetica delle beta-talassemie». *Resums. VI Congr. Intern. delle malattie microcitemiche*. (Roma): 165-170.
16. LAMBOTTE, C.; BOUCKAERT, A.; DI STEFANO, O. (1989).- «La prevention des beta-thalasseemies en Belgique francophone. II. Proposition d'une strategie». *Acta Clin. Belg.*, 44 (5): 326-335 (abstract).
17. SILVESTRONI, E.; BIANCO, I. (1945).- «Il metodo di Simmel per lo studio delle resistenze globulari». *Policlinico. (Sez. Prat)*: 165-170.
18. GUALANDRI, V.; ORSINI, G.B.; PROTO, M.; ROPELATO, A. (1985).- «Detection of microcythemia in a school population in Milan: Survey of microcythemic subjects 8 years after the diagnosis was made». *J. Genet. Human* 33: 45-50.
19. PASSIU, G.; PINTUS, A.; IBBA, G. et al. (1980).- «Metodologia di screening per la beta-talassemia e sua applicazione in un paese sardo». *Resums. VI Congr. Intern. delle malattie microcitemiche*. (Roma): 215-217.
20. MACCIONI, L.; CAO, C.; (1985).- «Osmotic fragility test in heterozygotes for α and β Thalassaemia». *J. Medical Genetics*. 22: 374-376.
21. CASALS, T.; BAIGET, M.; HERNÁNDEZ, J.L. (1986).- «Asociación Hb D Punjab/beta^o Talasemia: primer caso en España». *Sangre*, 31 (4): 483-488.
22. VULLO, C.; GAMBERINI, M.R. DE SANCTIS, V. et al. (1987).- «Control of beta thalassemia in Ferrara». *Abstracts 2nd. Int. Conf. on Thalassemia and Hemoglobinopaties*. Herakleion, Crete: 140.
23. GREGORIO, F. DI; ROMEO, M.A.; PIZZARELLI, G. et al. (1991).- «Persistence of Cooley's disease in Sicily: why?». *Resums Congr. Int. sur les maladies génétiques de l'hémoglobine*. Nice: 310.

RESSENYA CULTURAL

HOMENATGE A MOSSÈN FERNANDO MARTÍ CAMPS

(*)

Ens hem reunit avui en aquest acte per retre un homenatge, per fer una recordança pública de la figura de mossèn Fernando Martí Camps, sacerdot de la nostra diòcesi durant mig segle, arrelat —amb profundes arrels— en la nostra illa, de la qual xuclà amb força en el seu passat i en la seva història, en la seva cultura i en els seus homes, en la seva espiritualitat i en el seu caràcter i a la qual retornà generosament, amb la seva obra, l'afecció i la passió que sentí per Menorca.

La seva biografia ja ha estat escrita. Repetides vegades. I és que la seva figura apareix a qualsevol obra d'aquells autors nostres, els quals, atrets per l'encís de les petites ciutats diocesanes, sortosament alliberades de la càrrega de la capitalitat administrativa, han escrit i descrit abundantment l'ambient i els personatges que envolten una seu provinciana. I sobre els seus clergues, els clergues senzills, rectes, pietosos, investigadors i lletraferits, que resen i estudien a l'ombra dels murs venerables d'una catedral, viuen al compàs que marca la torre de campanes i cada dia, cap el tard, fan una llarga caminada, pel passeig assolat i desert que no manca en cap ciutat episcopal com cal. En un d'aquests clergues podria haver-se encarnat mossèn Fernan-

do (Fernando i no Ferran, i feia prou bé, si així li agradava. Fernando de ca madam Martí, per no confondre's). Prou que se semblava la seva vida a la d'aquells bons protagonistes clericals de la novel·la costumista.

Jo crec que el dia del seu naixement i el d'algun altre desconegut de dos-cents anys enrere es degueren trastocar. Aquell dia, hi degué haver algun aldarull d'importància —i no he pogut aclarir quin— i la Divina Providència es despistà. I l'ànima que havia de fer viure un personatge del segle XVIII arribà dos segles després. Al senyor Fernando li hauria tret haver nascut a començament dels set-cents, a una casa de portal blasonat —que eren les cases que nodrien les files del clergat, com calia— i ésser educat en l'ambient defensor de les essències pròpies, i aprendre a oposar-se a lluitar contra les influències estrangeres —fent, açò sí, generosa excepció a la veïna i il·lustrada França— i tancar files amb el clergat, definit com a dipositari dels drets i les llibertats illenques. I poder esbrinar antics documents i desxifrar vells papers...

Tanmateix açò ha fet. En el darrer mig segle la torre de campanes ha marcat entre laudes i vespres el ritme assossegat «andante solemne» de la seva vida.

(*) Presentació de l'Acte d'homenatge a mossèn Fernando Martí Camps fet per la Secció d'Estudis del Cercle Artístic de Ciutadella a la Sala de Cultura el dia 3 d'abril de 1992.

I remonent infatigable milers de pàgines, una i altra vegada, dels llibres d'arxius, ha reviscut personatges, famílies i genealogies, cercant, potser, aquesta biografia seva, perduda en la boira i el polsim del passat, reviscuda en les seves ficcions d'història —o d'història-ficció— a través de les seves xilografies groguenques, dels rellotges de caixa suggeridors, dels caires diversos de l'antiga festa, fins trobar el donzell de gesta intuït i inabastable...

Una figura veritablement interessant, el senyor Fernando Martí. Estàvem acostumats a veure'l darrere la gran taula, carregada de papers, enmig de vells volums de pergami, a l'arxiu diocesà. I gairebé no ens adonàvem de la seva presència. Era tan senzill tocar a la porta del despatx de la Cúria, per insinuar l'argument d'una recerca, les dades d'un personatge, els detalls d'un fet. I eren rares les vegades que no donava un indicatiu, que no oferia una pista...

El senyor Fernando Martí fou una d'aquelles persones que, a força de discreció, desdibuixaven la seva presència, i quan la seva absència ha esdevingut corpòria, és quan el trobem en falta, quan ens adonem que no hi és per a servir-nos les dades, ni per a donar-nos els rastres, ni per a treure-li punta a tal o qual acudit o anècdota, que eren per ell, motiu de joia, tret inesperat del seu caràcter, que sorprenia aquells qui només en tenien un coneixement superficial.

Tants trets inesperats els d'aquesta personalitat!

Quantes coses, quants aspectes, quantes personalitats amagava aquell cos menut, aquella testa lluenta d'erudit novel·lesc?

Ho sabem, qui fou, com fou, en realitat?

Ho presumim només?

La seva abundosa bibliografia ens revela un estudiós que abasta camps ben diversos de la cultura: arqueologia i història, genealogia i heràldica, biografia i tradició, narració i literatura creativa... I és aquest darrer aspecte, el de la seva obra de creació, un dels caires que personalment m'atreu més, pel rerafons intuït, que a mi, almanco, em dibuixa, amb pinzellades vigoroses i precises, un retrat força atractiu de Fernando Martí. Pens que la narració de Martí no ho és mai del tot, literatura creativa. Ell recrea la història descoberta, la dada nua, innominada i anònima, i la vesteix, i li dóna nom i li dóna vida. I el teixit novel·lesc es desplega de tal manera, que els personatges que mai foren, quan els coneixem, resulta que sempre haurien pogut ser.

Per què, idò? Simplement perquè l'esperit i la personalitat de l'autor es cargola en ells, s'identifica amb ells, s'empresona en ells.

Des d'aquell *Donzell de Gesta* que l'Ajuntament de Ciutadella li premià va fer 50 anys el 8 de febrer darrer, fins a la *Història d'un Hort des Pla* que roman inèdita, quants personatges ha creat, i en quants s'hi ha recreat!

Em sembla descobrir-lo als 15 anys, somniant aventures i nobles accions i bells gests, darrere el Toni de *Donzell de Gesta*, el Toni del perfil celta heretat dels vells ascendents, que amb afanys homèrics aixecaren temps enrere els tallaiots i les navetes. El Toni d'ulls amb fulgor estrany, del somriure transfigurat dibuixant-se en els seus llavis, el del cor ardent, el Donzell de Gesta, el Donzell

de Glòria i d'Ideal, el qui, com tants altres, en la humana vida, se submergirà, acomplert el deure, en la fosca de l'anonimat, sense més pretensions, sense inútils vanitats. Serè. Equilibrat...

El trobo en aquell jove clergue de llinatge il·lustre, que viu darrere l'església major i baixa cada dia a l'hort familiar des Pla per fugir del soroll de la llar paterna, cercant la pau en el silenci. El jove clergue, Rafael de Creixent, és només un tonsurat, que vesteix «capell de teula amplíssima i lloba i mantell de tela fina» i camina amb els ulls clavats a terra, tot ell modèstia i compostura. A l'hort des Pla, l'aprenent de capellà, que no ha complert encara els setze anys, resa i medita.

El veig en don Gil. Don Gil escollí la carrera de les armes. I lluità a Flandes, marxà a les Índies i arribà a les illes del Sud. Don Gil és un esperit curiós i reflexiu. Ho observa tot detingudament: les plantes, els animals, els homes i els pobles. I col·lecciona flors, dibuixa animals i escriu els costums i les cerimònies. El cavaller Gil és un erudit infatigable.

O en don Gaví, que en temps d'anglesos sofrí persecució i fou fet presoner dels dominadors. I quan els francesos del Duc de Richelieu posaren peu a Menorca, jurà solemnement fidelitat al rei Cristianíssim. Tanmateix, el rei Lluís era el cap d'una monarquia catòlica que acabava de sotmetre un sobirà infidel!

El veig també en don Joan, que va a Missa Major cada dia, s'ocupa dels afers de la seva hisenda, llegeix i rep multitud de consultes, que ell escolta amb amabilitat i discreció, inspirant confiança i donant a tots bon consell, honestament, prudentíssimament. Amb ferme-

sa evangèlica. Quants torts i greuges no ha endreçat don Joan en el curs de la seva vida!

I un poc també en el reverend Miquel Amorós. Miquel Amorós és un capellà de certa edat, baixet i grassó, amb abundós cabell blanc en contrast amb la negror dels ulls negres i vius que no perden cap detall, darrere unes ulleres molt gruixades. És especialista en qüestions d'història medieval, sempre envoltat de pergamins, i ha escrit coses interessantíssimes; però només ha publicat uns pocs i curts estudis. Tot el fruit de les seves llargues vigílies roman encara inèdit, totes les matèries que poden relacionar-se amb Menorca, des de l'heràldica episcopal fins a les receptes per a cuinar un bon «arròs de la terra». Don Miquel dibuixa també de meravella i té grans toms on ha reproduït escuts, monedes, inscripcions. Tot, admirable i pulquèrrim. Abocat a la vellesa, conserva un humor alegre i juvenívol, una mica satíric a vegades; però sempre de bona llei.

Segur que ens referim, segur que l'autor va escriure d'un inexistent beneficiat que mai no es va dir el Reverend Miquel Amorós?

La relació podria estendre's considerablement, perquè la galeria de personatges és força llarga i rica. Hi hauríem d'incorporar també els personatges històrics, esboçats o descrits en termes que també apunten la passió continguda de l'autor, identificant-se amb unes personalitats amb les quals es complau, en les quals creu. I des del pare Camps al jesuïta Diego Saura, de l'abat Sanxo al cavaller d'Olivar —el diari del qual estava per publicar amb la col·laboració de José Luis Amorós i Maria Lluïsa Canut, quan

li sobrevingué la mort— un poc hi ha també d'ell en cadascun, una part de llurs ànsies i de llurs il·lusions, de llurs devocions i de llur desencís. Ignorat foc amagat colgava darrere l'actitud senzilla, però refinada; en el gest amistós, però aristocràtic; en l'expressió planera, però sempre de correcta elegància.

Una figura d'altre temps, d'un temps que s'escola inadvertidament, que difícilment pot repetir-se en el nostre món apressat i impassible, indiferent i materialista, que cospa qualsevol espai on puguin campar els valors espirituals, els projectes no lucratius, la recerca dels ideals.

Ja és partit. A deixernir el que veritablement havia succeït des de l'eternitat. I en ella s'haurà trobat amb els personatges amb els quals, en el fons, hauria volgut conviure. I amb aquells altres que va ressuscitar per a tots a través dels seus estudis i investigacions. Segur que el pare Camps i el pare Saura l'hauran sortit a rebre. I segur que aquest darrer no li haurà retret que s'emportés el seu cap a l'altre extrem del món, a fi que, a les remotes Filipines, llurs habitants poguessin gaudir d'una relíquia preuada d'un dels seus evangelitzadors. Malgrat els retgirs dels duaners i policies, en descobrir, incrèduls, un capellà passejant pel món amb una calavera en un caixó, com a únic bagatge de mà.

El senyor Fernando assolí connectar amb la gent a través de les afeccions comunes: la poesia, la història, l'arqueolo-

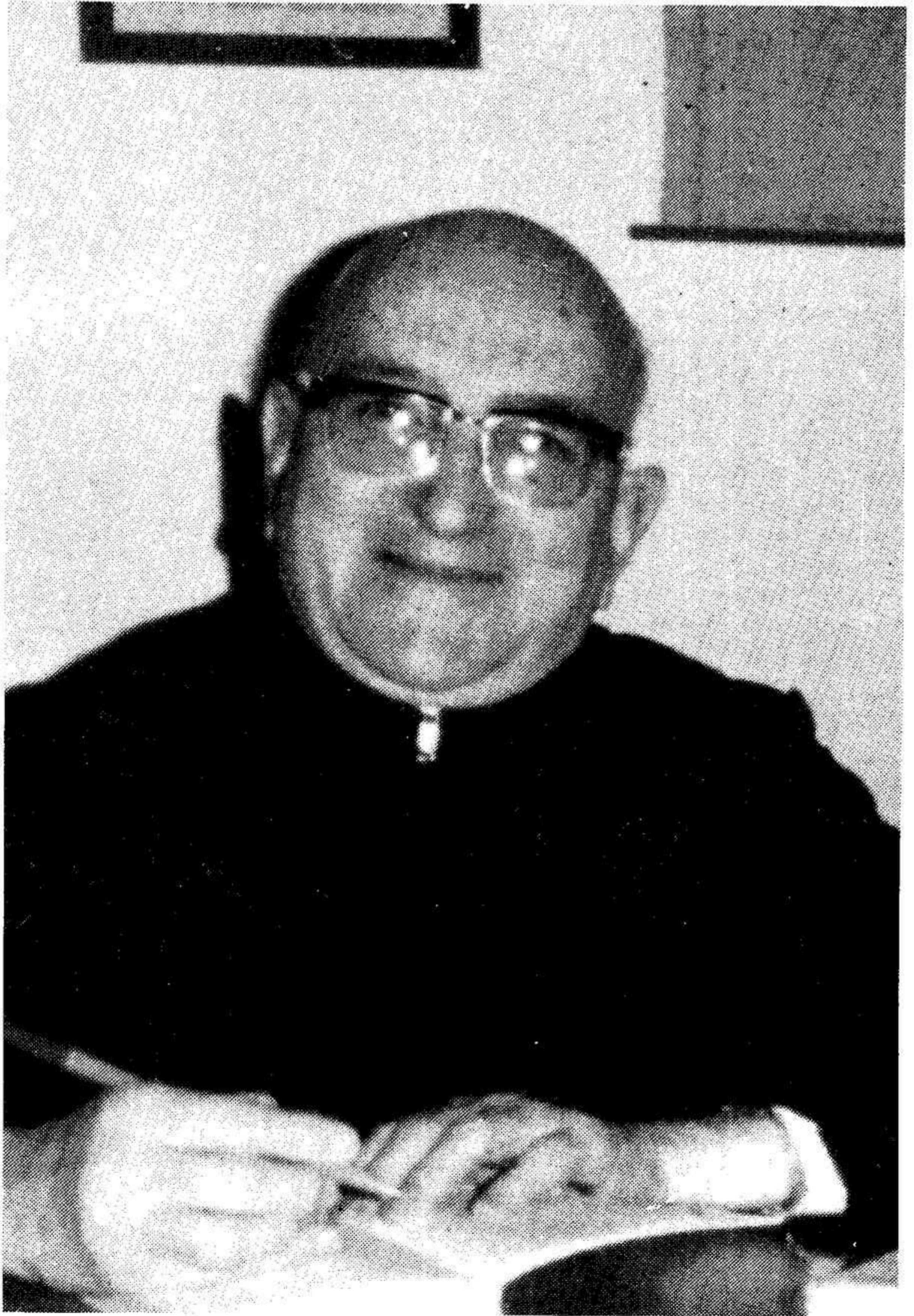
gia, la música (és clar que solament fins a Mozart! Més enllà, és a dir, més cap aquí, Beethoven l'acceptava amb reticències). I sabé voltar-se de jovent a casa seva i fer arribar la seva veu sacerdotal entre músiques i lectures, en una mena d'acadèmies, tertúlies o societats que, sens dubte, l'atreien; però sense adonar-se que, malauradament, anaven quedant endarrerides. I poc a poc s'anà desprement del món real que l'envoltava, perquè no li agradava.

El món real l'ha trobat finalment. I en ell, totes les troballes de totes les velles mancances. Imagino que els càntics de joia i de lloança que s'escolten en el Regne Etern deuen sonar a cadascú de la manera com més li agraden. Les divines harmonies li sonaran al senyor Fernando com a Bachs i Vivaldis i Mozarts mai sentits.

I potser faci alguna genealogia de sant Pere, O de sant Jordi, que des del costat nostre, sembla que és bastant més difícil.

Ara seran els nostres convidats en aquesta vetllada els qui presentaran alguns dels trets més rellevants de mossèn Martí, a través del prisma particular de cadascun, evocant amb avantatge la figura recentment desapareguda, una mica més de casa per la seva relació amb aquesta Secció d'Estudis, sobretot en la seva primera època, al qual, des de casa, donem avui testimoni d'homenatge. GABRIEL JULIÀ SEGUÍ (**).

(**) President de la Secció d'Estudis del Cercle Artístic de Ciutadella.

MOSSÈN FERNANDO MARTÍ I CAMPS: L'HOME

No m'és fàcil sintetitzar en poques paraules el perfil humà del Sr. Fernando Martí i Camps. No per manca de dades, sinó més aviat per la seva copiosa abundància.

Jo vaig entrar al Seminari de Ciutadella, als 10 anys, el curs 1929-1930. El Sr. Fernando va fer el mateix curs a Maó, on els seus pares, ja jubilats, havien establert la seva residència. El curs vinent ja s'havien traslladat a Ciutadella, al carrer dels Dolors, 5. Vam fer plegats tots els estudis eclesiàstics, interromputs per la guerra civil, i vam rebre les ordes sagrades, menors i majors, del bisbe Dr. Bartomeu Pascual i Marroig. Mossèn Martí va celebrar missa nova a la Catedral el 26 de juny de 1943, dissabte, dissabte també de Sant Joan, ja que el 24 de juny era la festa del Corpus, i la de Sant Joan fou traslladada al diumenge següent, com mana la tradició. Les nostres vides sacerdotals han corregut paral·leles molts anys com a professors al Seminari i com a membres del Capítol de la Catedral.

D'aquest caramull de vivències, certament en puc treure una semblança del seu tarannà, al meu entendre, bastant objectiva. Procuraré ser clar i curt.

La seva personalitat podríem dir que és una perfecta simbiosi de les seves qualitats naturals i del seu entorn. És allò d'Ortega: l'home i les seves circumstàncies, o bé, en termes escolàstics: *Quidquid recipitur ad modum continentis recipitur*. L'ambient que l'envoltà cristal·litzà d'una manera ben marcada la seva personalitat.

Els seus pares, Francesc Martí i Margarida Camps, quan va néixer el Sr. Fernando a Barcelona, feia anys que eren casats, havien perdut una filleta i desitjaven un fill que va venir l'any 1917.

Mn. Martí, físicament, s'assemblava molt al seu pare i d'ell havia heretat una acusada sensibilitat: tenia moments de gran entusiasme i altres de desencís. Madame Martí era una senyora alta i ben vestida, d'una activa vida social, interessada en detalls, com per exemple examinar el *trousseau* d'una núvia. Descendent de menorquins que emigraren a Alger, parlava en francès al seu fill, quan —ho recordo— li feia alguna recomanació en sortir de casa.

Durant la guerra civil, mancats de les rendes de què vivien, Madame Martí organitzà a casa seva uns cursos de confecció en què participaren moltes joves. El Sr. Fernando, declarat inútil total per manca de glòbuls rojos —després de passar captivitat i presó en el vaixell Jacinto Verdaguer— donava classes particulars a al·lots que volien aprofitar culturalment el temps.

Un tret important: Mn. Martí era actiu, sempre tenia cosa entre mans. El primer que recordo que va publicar va ser una traducció d'un viatger francès que parlava de Menorca: ho va publicar al «Full Menorquí» del diari catòlic *El Iris*.

Era caminador: un capvespre primaveral —devia tenir jo setze anys— vam anar i tornar, a peu, al puig de Son Tica... No recordo haver-lo vist mai jugar a futbol, ni anar amb bicicleta, ni

encara menys amb cavall.

Donen fe de la seva activitat com a escriptor les nombroses obres publicades i inèdites, conservats encara avui els textos originals i més d'un esborrany: tota una variada gamma de temes històrics, genealògics, fantasies literàries, poesies. Si es publicassin tots els seus escrits, l'obra completa seria molt copiosa. Dia 6 de gener, exactament un mes abans de morir, signava la presentació d'una obra titulada *Dames de Can Comes de Baldric*.

Tenia una gran curiositat, es fixava en detalls, com a bon cronista: els escuts de tota mena, els hàbits prelatiscs i episcopals, les ordes militars i les seves insígnies. Entre els seus papers he trobat una relació dels llocs, cases i hotels on ell ha pernoctat des de la seva infància fins fa poc. Anotava els regals i els noms de les persones que el visitaven, per exemple, el dia del seu sant (1).

Durant la guerra civil va llegir tot el que pogué de les obres de Ruiz i Pablo. Prop de casa seva vivia una senyora major, fadrina, molt sorda, emparentada amb tota la noblesa, la Sra. Rafaela de Carreras i de Vigo, realment culta, que coneixia molts de fets relatius a l'aristocràcia menorquina: molts personatges dels seus escrits estan inspirats en les llargues converses i les moltes hores que va passar amb aquesta senyora. Altres reflecteixen trets autobiogràfics. Una mostra: en una de les seves xilografies parla d'un canonge foraster que, en trobar dur el seient del cor de la Catedral, hi posà un coixí blau... Si un dia us hi fixau, trobareu que, efectivament, el primer seient a mà dreta de la càtedra episcopal està forrat de vellut; l'hi va fer posar un degà malaltís.

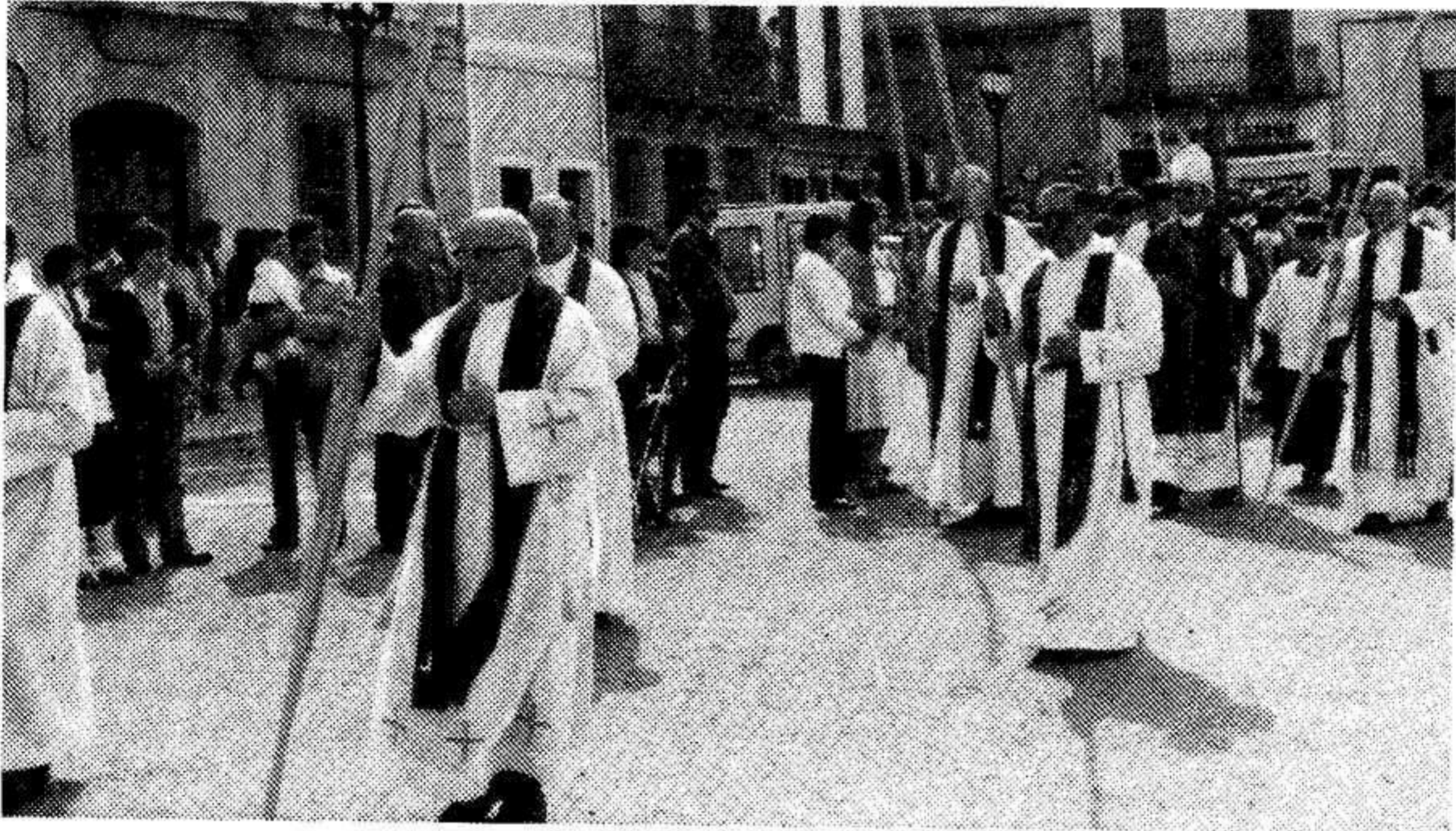
Mn. Martí participà activament amb el Dr. Rubió i Tudurí en dos grans viat-

ges a Sant Agustí de la Florida i a Filipines. Vaig viatjar amb ell moltes vegades per tot Europa: un 9 de juliol érem a Constantinoble; amb ell vaig pujar al Mont Blanc des de Chamonix; a París vam comprar tots dos un llibret titulat *Le Prince Impérial*, una biografia del fill de Napoleó III, que es feia llegir per la seva clara prosa. De tot el text, tan sols dues o tres paraules no coneixia el Sr. Fernando, que parlava correctament el francès.

Durant els viatges es transformava: era extrovertit, xerrador i sempre tenia coses que contar i, durant les hores d'autocar, ell era qui amb més temps i més gràcia ocupava el micro. Preparava els seus viatges amb molta cura i sovint, espontàniament, em proporcionava dades interessants i orientadores, a mi que no tenia temps per fer-ho. Aleshores semblava que compensava les llargues temporades de soledat: des de l'any 1950 quedà orfe de pare i mare i aquí no tenia família pròpia. Va tenir la gran sort de trobar una família que l'atengués i l'acompanyàs, la Sra. Margarida Cortès i els seus fills. La senyora Cortès va ser per ell una segona mare i ella se l'estimà i el plorà com un fill.

Li agradava molt la música clàssica: Vivaldi, Bach... L'entusiasmava el cant gregorià. Seguia amb gust els reportatges televisius dels grans concerts, la retransmissió de solemnes actes litúrgics, especialment des de Roma. Feia un ús discret de la televisió.

Tenia una rara habilitat per deixar allò que no l'interessava. Era notari de la Cúria Diocesana i, una temporada, el van designar com a actuari o secretari del Tribunal Eclesiàstic, però no era literatura per ell aquella prosa enfarfegada i prest ho va deixar. En reunions on es tractaven qüestions particularment pesades, temes jurídics o econòmics, se'n de-

Mn. Martí participant a la processó del Diumenge de Pasqua (4 d'abril de 1982).

sentencia dibuixant qualsevol cosa mentre els altres discutien...

La feina li anava millor si la feia tot sol o amb un grup que ell mateix escollia. No vol dir això que no col·laboràs quan se'l requeria. Prou vegades ens va ajudar, ell que era un vertader erudit en moltes matèries. No solia predicar si no era a grups reduïts. Preparava amb molta cura les homilies i són molts els qui l'han escoltat en cursos i conferències. A la Catedral no gosava —com tenia dret— a celebrar la missa conventual i dirigir la litúrgia de les hores.

Des de la seva joventut va participar —i guanyar— en concursos literaris. Quan vivia a l'Esplanada o plaça dels Pins, durant els anys cinquanta, organitzà cercles d'estudis on acudien molts de joves. Des de l'any 52 fins al darrer de la seva vida va ser el capellà de les Germanes Carmelites de Ciutadella.

Sobretot, voldria ressaltar que era sacerdot de l'església catòlica: estimava profundament la sagrada litúrgia, tenia una bona formació teològica, especial-

ment espiritual, i els estudis especulatiu i filosòfics no l'estiraven.

En el cor de la Catedral no parlava més que per necessitat, imitant Mn. Costa i Llobera. Cada any practicava els exercicis espirituals, darrerament tot sol, al Toro. Aquest setembre passat, quan ja estava molt limitat i li dèiem que els fes a casa seva, ell encara va partir cap al Toro. Celebrava cada dia amb unció la santa missa. Els seus companys som testimonis que es confessava cada setmana, el divendres.

Quan el 23 de gener partí cap a Maó per ingressar a la Residència Sanitària, tan sols és va endur un llibre, escrit en francès, un comentari a la regla de sant Benet per als oblats benedictins. Allà va escriure les darreres pàgines del seu diari íntim en una agenda de La Caixa. Va sofrir molt físicament i psíquicament. La darrera vegada que el vaig veure ja sabia que no hi havia remei. Record el seu ample i tranquil somriure. Als companys que el visitaven els deia: Us estim! JOSEP ANGLADA.

Mn. FERNANDO MARTÍ CAMPS EN EL RECORD

Senyores i senyors:

Seré clar i breu.

En aquest difícil país nostre, les alegries, les satisfaccions, els elogis, els reconeixements..., però sobretot els homenatges, sempre arriben massa tard.

Jo voldria començar lligant la vida i l'obra del Sr. Fernando a una institució que, a Menorca, ha estat viver d'humanistes i, amb una fe, una fermesa, un testimoni que l'honora, ha mantingut viva, encesa, la flama de la nostra llengua: el Seminari.

Mn. Fernando Martí forma part d'una fornada de capellans humanistes, de sacerdots erudits i amb inquietuds literàries que, si no han donat tot el fruit artístic, musical, històric, literari, que calia esperar d'ells, ha estat per un respectable pudor religiós que ha fet que donessin més importància a la seva tasca evangèlica, al seu compromís amb Déu, que no als seus dots creatius, investigadors o artístics.

Entre el clergat d'aquesta època, d'aquesta generació, hi ha bons i autèntics poetes que no daran a la impremta les seves composicions, perquè han viscut, perquè viuen, consagrats en cos i ànima al servei sacerdotal.

Mossèn Fernando Martí, el més conegut de tots, el més famós, amb més obra escrita i publicada, va ser per damunt de tot i sobretot un capellà.

Professor del Seminari durant molts anys, ell va contribuir també, amb la seva tasca docent, a formar intel·lectuals que (hi ha gent molt poc agràida), crec, estan en deute amb ell.

La seva gran passió, tots ho sabem, va ser la història.

I com a historiador ha tingut, se li ha de reconèixer, el mèrit d'arribar a un gran públic, de ser entenedor, llegible, el do de l'amenitat.

Massa vegades, els llibres de divulgació, els estudis, els treballs d'investigació històrica són d'una prosa mortal, d'un estil escleròtic, que els fa feixucs, avorribles i de mala digestió.

Mossèn Fernando Martí, llatí i bon lector dels clàssics, escrivia força bé.

Ell era un explicador, una clara mescla d'historiador i literat, que va donar als seus textos la perfecció literària que cadascun requeria i que va tractar amb un rigor precís i gairebé obsessiu tot l'entrellat històric.

Ell no va ser un assagista, ni un complicat tractadista, ni tan sols un teoritzador capficat en elucubracions o anàlisis de fons socio-polític. Ell va ser, a part d'un gran estudiós i un gran coneixedor dels temes que estimava i l'obsediava, un divulgador.

Ell estava més interessat en els petits detalls vius, quotidians, anecdòtics, de la humil vida ordinària que no en grans anàlisis crítiques o patracols avorrits.

I és ben curiós. Una de les obres, un dels projectes literàrio-històrics que més m'han impressionat i recoman a amics, companys o coneguts perquè em sembla que els grans llibres s'han de defensar i jo sempre en faig propaganda, és la *Memoria del Fuego* que l'escriptor

Mn. Martí explicant a uns amics les runes del santuari amb taula de Torre Llefuda.

uruguaià Eduardo Galeano, exiliat, compromès, ecologista, va publicar en tres volums a Siglo XXI.

I dic que és curiós, perquè aquesta obra, que ha rebut importants premis arreu del món, em recorda, deixant de banda el rerafons esquerranós i reivindicatiu que té, l'obra, en petit, del nostre mossèn Fernando Martí.

Galeano diu que volia contar la història d'Amèrica «a partir de momentitos iluminadores» i ho fa en base a fets que, documentats amb gran rigor històric, tracta literàriament.

Mossèn Fernando Martí crec que volia també contar a partir de momentets il·luminadors la història que ell sabia, que estimava, que coneixia, que rescatava amb paciència i erudició entre polsosos manuscrits d'arxius i cúries. I per açò, amb bella prosa, va convertir en li-

teraris fets i figures del nostre passat històric.

Ell volia arribar a tothom. Volia defugir, ja ho hem assenyalat, feixucs estudis que fossin mals de llegir i tenia per norma la claredat.

El seu mestre era Azorín. La prosa pulcra i precisa de l'escriptor castellà li agradava i ell s'inspira en les *Lecturas Españolas*, però sobretot, ell mateix ho diu, té com a guia i model *Una hora de España*.

A *Estampes Mallorquines del segle XVII* diu:

«Allò que hem anat espigolant dins l'immens pretèrit de Mallorca, gosam ara presentar-vos-ho, no amb la rigidesa de mòmia amb què es troba en els documents, sinó procurant donar-li color i vida, per a fer-ho mengívol a la majoria de persones de mitjana cultura».

I, certament, ho aconsegueix.

Tant en aquest com en els altres llibres que publicà, la història cobra vida i es fa present, podem veure-la i fins viure-la amb detall i precisió.

Mossèn Fernando Martí va tenir el do de crear, de recrear, de fer viure uns personatges que són sens dubte el millor, més reeixit, amb més força, del seu corpus literari.

Les *Estampes mallorquines* que ja he esmentat, les *Xilografies menorquines*, *El Relotge de Caixa*, els *Vint caires d'un mateix Sant Joan* i el *Retaule menorquí en quaranta figures*, del qual jo vull destacar, molt especialment i perquè em sembla de justícia, els magnífics dibuixos de Jaume Fedelich, són llibres que es llegeixen i es llegiran sempre amb gust, amb interès, amb profit, perquè estan fets amb amor, erudició, passió i tècnica.

Mossèn Fernando Martí, ben en el fons i a les clares, era més historiador que literat.

Al pròleg que va escriure per a les *Xilografies menorquines* diu:

«Aquests quadros han estat escrits en breus dies, però no sense una llarga preparació de consultes d'arxius i d'anotacions acurades. Gosam dir que no hi trobareu un fet, ni una al·lusió, ni un detall incidental, que no puguin recolzar-se en documentació autèntica.

Podrà ser encertada o no l'exposició literària; però els esdeveniments i l'ambientació correspon fidelment a la realitat històrica».

I en el pòrtic del *Retaule* escriu:

«Cap d'aquestes 'figures de retaule' són pura invenció nostra. Les hem treballades literàriament —amb major o amb menor encert: això no hem de jutjar-ho nosaltres.

Pensam que en cada 'figura' la seva historicitat resulta ben palesa en la mateixa descripció. Però per a desfer possibles dubtes del prudent lector, ja malda-rem d'assegurar-li'n l'autenticitat en una breu nota final».

Sempre hi trobam, sobretot i per damunt de tot, l'obsessió que la dada, el detall, el fet, l'ambientació respongui exactament a la realitat històrica. L'estil, la forma que ha emprat —ens ve a dir—, serà encertada o no, però la historicitat és fidelment rigorosa.

Alguns, potser més entesos, diuen que s'hi observa una lleugera idealització. Però com va escriure Gumersind Riera, poeta que a ell li agradava i amb el qual tenia força afinitats:

«Què hi fa que sigui mentida,
si la mentida és poètica».

Jo vull defensar ara, aquí, el gran valor literari de la seva obra que és feta amb un estil clar, net, precís, elaborat, transparent, un llenguatge visual, denotatiu i plàstic, que va elogiar Josep Pla. Una sintaxi sòlida.

La veritat, però, és que encara ara i avui mossèn Fernando Martí no ha estat del tot valorat. Ell va viure sempre al marge de capelletes o grups i, amb un cert esperit monàstic, es va decantar del món.

Jo el tenc per un desplaçat.

Un home no fora de lloc, perquè el seu lloc era aquí, a Menorca, aquesta Menorca que ell tant coneixia i, sobretot, aquesta Ciutadella que ell tant estimava, però sí un home fora del seu temps.

Mossèn Fernando Martí vivia i conversava, n'era coetani, amb els personatges que surten al llarg de tots els seus llibres i habitava, no de fet, sinó de cor, un altre temps, una altra època perduda

possiblement ja per sempre, però per ell més real, més interessant, millor i molt més propera a la seva religiosa sensibilitat.

Jo el vaig conèixer fa temps, quan era un jove estudiantet de quart de Batxiller i vaig anar a la Cúria a veure si em podia donar alguna informació sobre un avantpassat meu, un frare alaiorenc que havia estat ecònom de Roma, confessor dels Papes Pius IXè i Lleó XIII, confessor també del rei exiliat Miquel I de Portugal i que, ja vell, enyorós i cansat, va regressar a Menorca i va ser, fins a la seva mort, el capellà particular de can'Esquella.

Record que el senyor Fernando em va semblar un home nerviós, inquiet, bellugadís, un home que frenava amb seny tots els impulsos de la seva naturalesa vehement i apassionada. Ell era en el fons un altre, en petit, home de combat.

Però record sobretot, i en voldria donar testimoni fins on em deixi i permeti la discreció, una conversa que vaig tenir farà cosa de quatre anys amb ell i no oblidaré mai.

Jo havia de publicar un crític i polèmic treball universitari titulat: «La poesia menorquina sota el franquisme», i com que cercava una sèrie de manuscrits que, van dir-me, ell possiblement tindria, me'n vaig anar decidit i confiat a veure'l.

Era un capvespre d'estiu. El senyor Fernando em va rebre amb una gran cordialitat i ens vam asseure a la fresca i ampla entrada de ca seva.

Els manuscrits no els tenia, però, interessat en el tema, ens vam posar a conversar seriosament, amb franquesa, sobre el franquisme, la guerra, la religió, la poesia... i em va contar peripècies per-

sonals, vivències seves, que jo desconeixia i no m'imaginava.

El senyor Fernando era enèrgic, nerviós, esquiú.

No puc presumir d'haver-lo conegut molt o haver estat amic seu. Però em va parlar amb emoció de tots els capellans que van afusellar, de la por que sentia en veure la persecució que va patir l'església i la sensació comprensible d'assossec i d'alliberament que va experimentar quan Franco va guanyar la guerra.

«Com no havíem de ser franquistes!» —em va dir amb el gest de l'home que es justifica i remarca una cosa òbvia.

La societat actual no li agradava i li era bastant difícil entendre o acceptar moviments com els de la «Teologia de l'Alliberació» o «Cristians per al Socialisme».

Record que em va parlar amb passió de la litúrgia antiga i de la bellesa del cerimonial.

Ciutadella, tota l'illa, estava canviant i a ell li semblava que per malament.

«Ja es veu en ses famílies —em va dir—. Açò és un desastre! Tantes separacions...».

El seu catalanisme estava decantat de components polítics o independentistes, i el seu nacionalisme, tot i que em va parlar bé, molt bé, d'Alaior, s'acabava a Sa Costa Nova.

Ell era un pur santjoaner.

«Sa literatura actual, lo que es fa ara —em va dir amb un gest escèptic d'incomprensió i tolerància— ni l'entenc ni m'interessa».

Jo sí que el vaig entendre a ell.

Quan ja era fosc, em va fer pujar a una cambra plena de llibres i em va

mostrar il·lusionat un gran treball d'heraldica que estava fent.

I em va dedicar un llibre.

«Al bon amic i intel·ligent escriptor menorquí Ponç Pons, amb tot afecte».

Jo li ho vaig agrair molt.

Aquell treball sobre els versos de la postguerra espanyola que m'havia valgut elogis de professors i una bona nota final, no el vaig voler publicar ni el publicaré mai.

Mossèn Fernando Martí va continuar explorant els territoris més íntims de la història i de la fe, d'esquena a un temps que feia ja molt temps que no era el seu.

No el vaig tornar a veure més.

La seva obra és un dels pilars que aguanten aquest fràgil projecte nostre de construir amb esperança una gran litera-

tura i, a pesar que aquí els elogis o arriben tard o de fora, mossèn Fernando Martí va treballar amb amor la llengua que ara encara viu en perill i ens fa poble, ens uneix, ens agermana.

La nostra literatura seria òrfena sense ell.

I li hem d'estar agraïts.

Mossèn Fernando Martí, Beneficiari de la Catedral, Arxiver Diocesà, Cronista Honorari de Ciutadella, capellà de sota-na!, també va viure per salvar els mots i és bo que els mots el salvin, el justifiquin, l'honorin, l'homenatgin i el preservin per sempre més de l'oblit.

Ell va estimar molt la història i ara la història l'estima.

Descansi en pau. I al cel sigui!.
PONÇ PONS.

MOSSÈN MARTÍ A COA D'ULL

Per ventura, la suposició sia agosarada; irreal, lírica potser. Però experiment l'íntima convicció versemblant que mossèn Fernando Martí i Camps, quan salpà en el traspàs celestial Mediterrani enllà, s'acomiadà emocionat dels menorquins tots, que tant estimava; emperò alhora llançà de coa d'ull dos l'ulletes de simpatia còmplice: un per a Ciutadella, la ciutat que l'acollí d'infantó, i l'altre per a Alaior, el bressol dels seus avantpassats.

Menorca, és clar, sempre romangué en el seu pensament intel·lectual i donà forma precisa al seu amor ministerial. Però els batecs de son cor tingueren sempre, constantment, remors ciutadellenques, i remors alaiorenques, que mai

no s'apaivagaren, tret de l'instant etern d'anar-se'n en el darrer viatge terrenal.

Del primer cas, res no explicaré; ho sabeu millor que jo, vosaltres que vareu compartir amb ell, dia a dia, la quotidianitat, a Ciutadella estant. De fet, la seva obra historiogràfica i de divulgació conté nombrosos treballs de primer ordre referits a Ciutadella i els seus personatges il·lustres. Ara bé, resulta menys avinent la feina de recerca desenvolupada sobre Alaior, segurament perquè, tot i la seva abundància, ha circulat per publicacions d'importància menor i de difusió minvada. Fóra irresponsable, però, no estimar-la ni considerar-la. Mossèn Martí tingué sempre una cura preferent en favor de la història específica d'Alaior. Permeteu-

me, en aquest acte d'homenatge, que ho projecti a la llum pública, i que s'obri una encletxa nova en el coneixement de la persona, el comiat de la qual ha entristit Menorca.

Jo, que vaig gaudir-ne l'amistat de mossèn Fernando Martí, crec que la connexió vital entre ell i el municipi d'Alaior s'establí inicialment per raons emocionals i familiars. En un home com ell, dedicat amb passió inamovible a les recerques genealògiques, haver establert el seu origen menorquí per línia materna, ben segur que va omplir-lo de goig i fermesa de consciència.

Aquesta arrel vivificadora procedia d'Alaior. Ell, no només ho sabia en detall, sinó que ho reivindicava sempre que era adient. En un treball eixit al programa de festes de Sant Llorenç de 1970 escriví: *«Sean las presentes líneas un sencillo homenaje de afecto cordial a cada uno de los hijos de Alayor en ocasión de su fiesta mayor de San Lorenzo; fiesta a la que, por espacio de muchas generaciones, disfrutaron también los ascendientes de quien esto escribe, cuyo abuelo materno, Pedro Camps Pellicer, nació en Alayor el domingo de Pascua 12 de abril de 1841, si bien a los cinco años de edad hubo de emigrar con sus padres, humildes artesanos que intentaban lograr mejor fortuna en el entonces recién fundado pueblo argelino de Fort-de-l'Eau».*

L'avi Camps de mossèn Martí havia nascut, efectivament, el 12 d'abril de 1841, a les sis del matí. Son pare era sa-

bater de banqueta, i nomia Pere Camps Servera, i sa mare, Margalida Pellicer. La família, que va tenir quatre fills, habitava una casa del carrer de Ses Parres, número 25, l'actual Dr. Llansó. Però no hi feren molts d'anys en aquest domicili, perquè el 1845 ja havien emigrat tots a Algèria, establint-se, com tants de menorquins de l'època, a Fort-de-l'Eau. És curiós observar que la casa alaiorenca de l'àvi Camps va ser ocupada després per un conco, en Bartomeu Camps i Servera, casat amb una senyora que era de nom Magdalena Pellicer, i que tots dos tingueren sis fills del matrimoni. Encara ara trobareu a Alaior descendents vius de l'avi Pere Camps Pellicer per la branca del conco Bartomeu Camps Servera (1).

A partir d'aquests antecedents, mossèn Martí demostrà una atenció amorosa i franca envers el poble dels seus avantpassats. I això ho reflectí en la seva producció intel·lectual. Entre els anys 1962 i 1979 desenrotllà una constant aportació a la recerca i la divulgació de la història local d'Alaior, amb el mèrit afegit de ser quasi l'investigador únic, solitari, que s'ocupava llavors d'aquesta vila. Feia bastants d'anys que havia mort Francesc Rotger i Vinent, una mena de protoliterat alaiorenc que, en el temps de la malafiança de cap a la protecció de la nostra cultura pròpia, marcà una fita en la divulgació de la història local. En conseqüència, aquesta feina pacient, sovint feta a contracorrent, s'endegà de bell nou de la mà de mossèn Martí, que esdevindria, modernament, la persona

(1) Les notes del naixement s'han recollit del *Llibre de Naixements* d'Alaior, núm 209 (1841-1845), fol 65 de l'Arxiu del Registre Civil d'Alaior, Jutjat de Pau.

Les dades sobre l'adreça que tingué s'han extret del Padró Municipal de 1842, Arxiu Municipal d'Alaior.

que amb major intensitat ha procurat en favor del coneixement del passat de la Montpeller menorquina. Fins i tot, no és cap ardidesa afirmar que la seva obra referida a Alaior resulta la més extensa de les signades per un sol investigador de la postguerra ençà.

A les dècades dels 60 i 70 féu diverses aportacions en forma d'opuscles i de conferències. Intervingué, a més a més, en totes aquelles comissions municipals formades per a celebrar aniversaris o efemèrides assenyalades.

El primer treball el va publicar l'any 1962 al programa de festes, sota el títol «*Una joia de la arqueologia paleocristiana; la basílica de Son Bou*». Aleshores exercia de professor d'Arqueologia i Història al Seminari Conciliar. Nou anys abans havia rebut l'encàrrec de dirigir les excavacions de la basílica, descoberta el 1951. Es tracta de l'única feina arqueològica de camp de la qual ell en va ser autor, sens dubte mogut a instàncies del bisbe Bartomeu Pasqual i Marroig. Els tècnics actuals en la matèria opinen que aquella encomana, amb tots els defectes i les virtuts, es dugué a terme imbuïda d'un cert nacional-catolicisme propi de l'època.

En començar els 70, les publicacions alaiorenques degudes a la seva ploma s'intensificaren. El 1970 redactà un *Tríptico de la fiesta de San Lorenzo de Alayor*, el contingut del qual glosava amb prou amenitat el sentit tradicional de s'aigo-ros, de ses canyes verdes i el costumisme divuitè captat pels pinzells de Chiesa en un oli avui propietat de l'Ajuntament. El 1972 dictà una conferència sobre la fundació del poble pel bon rei Jaume II de Mallorca i la reordenació urbana de l'alqueria d'Ihalor.

Aprofitant la recerca signà un opuscle que veié la llum en el programa de festes del mateix any. En aquesta ocasió també feinejà de valent en el si de la comissió que va promoure l'elaboració artesanal de la taula d'estil gòtic que recorda l'estampa del monarca. La taula es troba avui a la galeria de Fill Il·lustres de La Sala, i és un gran exemple de treball artístic en equip. Val la pena recordar els noms dels artesans que mossèn Martí coordinà com a assessor històric del projecte: mestre pintor, Miquel Alexandre i Monjo, de Maó; mestre ebenista, Alfonso Vinent i Pons, de Ciutadella; mestre tallador, Miquel Coll i Pons, de Ciutadella; mestre daurador, Josep Triay i Amorós, de Ciutadella; i director tècnic, l'admirable Jaume Bagur i Arnau, també ciutadellenc.

El 1973 mossèn Martí féu una contribució documentadíssima a la biografia de l'heroi Miquel Barçola i Cardona (1588-1644), potser la més arrodonida que mai no s'ha escrit avui per avui. Proverbial i determinant va ser anys després —el 1976— la labor que portà a terme per tal de revisar i purificar l'heràldica municipal d'Alaior. El seu informe —com tots, precís i rigorós— permeté un major coneixement científic de les característiques, significació semiòtica i valor històric de l'escut oficial de l'administració com a hereva d'aquella magnànima Universitat Particular de la vila.

Ja en plena transició política espanyola, enlestí un estudi minuciós i fonamentat de la toponímia urbana popular; és a dir, de la llista dels carrers i les places. El 1979, fruit de les diverses investigacions i d'un viatge a Filipines, oferí als alaiorencs una conferència esplèndida i una monografia sòlida sobre el missio-

ner Diego Saura i Vell (1598-1631), un altre Fill Il·lustre local.

La darrera aportació publicística de mossèn Martí va ser la confecció de l'arbre genealògic de la nissaga Barçola, que el propi autor em va regalar personalment, com a contribució a la comissió que havia de commemorar l'any 1988 el IV centenari del naixement del defensor de les costes septentrionals de l'illa. Aquella comissió, malauradament, no pogué desenvolupar les seves previsions, i se n'anà en orris, però almanco ens queda avui com a llegat escrit en disposició de ser utilitzat pels investigadors futurs. Altrament, també va recomposar —per encàrrec personal que vaig fer-li—

l'arbre de la família Guàrdia, un fill de la qual —en Josep Miquel, el savi de París— cal considerar l'intel·lectual del XIX més portentós i extraordinari que han conegut les generacions d'aquest poble.

I tota aquesta relació que us he malgarbat té, palesament, una autoria cabdal: la de mossèn Fernando Martí i Camps. Potser els qui vindran darrera nosaltres li ho agrairan. Però, tanmateix, fóra bo avançar-nos-hi, i, ni que sia pòstumament, retornar-li un l'ullet d'estimació fraternal i un l'ullet de record per sempre més infrangible. MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS.

DADES BIOGRÀFIQUES DE MOSSÈN FERNANDO MARTÍ CAMPS

Va néixer a Barcelona dia 14 de gener de 1917, on residien els seus pares Francesc Martí Tayà, natural de Barcelona, i Margarita Camps Marquès, natural de Fort de L'Eau (Alger), d'ascendència menorquina. Fou batejat el 26 de febrer d'aquell any, a la Catedral Basílica, per mossèn Hermenegild Vall, prevere; a la mateixa ciutat rebé el sagrament de la Confirmació, el 22 de febrer de 1923 a la parròquia de la Puríssima Concepció de Nostra Senyora, de mans de monsenyor Ramon Guillamet i Coma, bisbe de Barcelona i la Primera Comunió el 23 de maig de 1927, a l'església de Maria Auxiliadora. Vinguts els seus pares a Menorca, cursà en el Seminari Diocesà la carrera eclesiàstica: Llatinitat entre els anys 1929 i 1933; Filosofia entre el 1933 i el 1936; acabada la guerra civil,

en el curs abreviat de 1939, realitzà els estudis corresponents a primer de Teologia i en els anys acadèmics 1939-40, 1940-41, 1941-42 i 1942-43 els restants de Teologia, sempre amb notes brillants.

Durant la guerra civil va estar destinat a un destacament de la Vall, després va estar tancat algun temps al vaixell Jacinto Verdaguer i, finalment, fou destinat a transmissions de la Plana Major del 5è. Batalló.

Immediatament després d'acabar els estudis eclesiàstics, fou nomenat professor del Seminari, on començà a exercir el curs 1943-44, fins al 1969-1970 en què hagué de deixar de donar-hi classes per haver-se extingit el claustre d'aquest centre. A causa de la seva predisposició per les àrees de lletres, sempre explicà assignatures relacionades amb la història,

la llengua, la literatura, la geografia o la llengua francesa (1).

Rebé la tonsura clerical el 19 de desembre de 1940 a la capella del Palau Episcopal de mans de Mons. Bartomeu Pasqual, l'ostiariat i lectorat el 21 de desembre al mateix lloc, l'exorcistat i acollit el dia següent, el subdiaconat el 30 de maig de 1943 a l'altar major de la

Catedral, el diaconat el 3 de juny al mateix lloc, i, finalment, el presbiterat el 19 de juny de 1943 també a l'altar major de la Seu menorquina.

Durant la seva vida ocupà els següents càrrecs eclesiàstics: cronista diocesà (entre l'1 de gener de 1941 i el 26 d'octubre de 1973), notari-arxiver de la Cúria (a partir del 27 d'agost de 1941),

(1) Segons els llibres de matrícules i qualificacions del Seminari, dissertà sobre les següents matèries:

Curs 1943-44: Literatura, Urbanitat, Història.

Curs 1944-45: Geografia i Història.

Curs 1945-46: Literatura espanyola, Geografia i Història.

Curs 1946-47: Literatura, Geografia i Història (cursos 1r., 2n., 3r., 4t., i 5è.).

Curs 1947-48: Patrologia, Llengua Francesa, Història de la literatura, Literatura, Geografia i Història.

Curs 1948-49: Arqueologia, Història d'Espanya (a Filosofia), Literatura preceptiva, Geografia i Història.

Curs 1949-50: Història de la Literatura, Preceptiva literària, Història.

Curs 1950-51: Història de l'església, Llengua francesa, Història d'Espanya (a Filosofia), Retòrica i poètica, Història Universal.

Curs 1952-53: Arqueologia i art sagrat, Història universal (a 5è. d'Humanitats), Literatura (a 5è.) i Geografia (a 3r. i 4t.).

Curs 1953-54: Francès, Literatura (a 5è. d'Humanitats), Història Universal, Història d'Espanya (a 1r. i 2n.), Història de la literatura castellana.

Curs 1954-55: Arqueologia i art sagrat, Literatura espanyola, Llengua espanyola (a 1r.).

Curs 1955-56: Patrologia, Literatura espanyola, Gramàtica espanyola (a 2n.).

Curs 1956-57: Gramàtica castellana (a 2n.), Literatura.

Curs 1957-58: Literatura preceptiva, Llengua castellana (a 2n.).

Curs 1958-59: Història Eclesiàstica, Arqueologia, Literatura preceptiva.

Curs 1959-60: Patrologia, Literatura (a 5è.), Història Universal (a 4t. i 5è.), Història Universal (a 3r. i 4t.), Llengua Castellana (a 4t.).

Curs 1961-62: Preceptiva Literària, Història d'Espanya (a 5è. i 6è.), Castellà, Història Universal (a 3r. i 4t.).

Curs 1962-63: Preceptiva Literària, Història d'Espanya (a 1r. de Filosofia i 5è. d'Humanitats), Castellà, Història Universal (3r. i 4t.).

Curs 1963-64: Preceptiva literària, Història d'Espanya (a 3r., 4t. i 5è.), Castellà (a 4t.).

Curs 1964-65: Preceptiva literària, Castellà (4t. d'Humanitats), Francès (5è. d'Humanitats).

Curs 1965-66: Preceptiva literària, Religió (a 4t. i 5è. d'Humanitats), Francès (a 5è.).

Curs 1966-67: Literatura.

Curs 1967-68: Literatura, Llengua francesa.

Curs 1968-69: Llengua, Literatura francesa.

vicari de Sant Francesc de Ciutadella (entre el 10 de juliol de 1943 i el 22 de març de 1948), beneficiat de la Catedral (a partir del 22 de març de 1948), capellà de l'església de les Carmelites de Ciutadella (des de dia 11 de desembre de 1951), president de la Comissió Diocesana del Patrimoni Documental i Artístic (des del 15 de juliol de 1971), i canonge de la Seu de Menorca (des del 7 de juny de 1987).

Com a professor que era d'Arqueologia del Seminari, fou nomenat director de les excavacions de la basílica paleocristiana de Son Bou el 1951-1952, realitzades amb una metodologia avui superada, però que a l'època era prou freqüent. Fou l'encarregat, durant una vintena d'anys, de l'edició de la revista mariana *Monte Toro*, per la qual desfilaren totes les figures del menorquinisme d'aquells anys, que escrivien articles sobre arqueologia, folklore, costums tradicionals, religiositat, art, etc., de la nostra terra. Ell mateix n'és l'autor de molts, alguns firmats i altres sense firma. Es pot dir que gran part de la revista era obra seva.

L'Ajuntament de Ciutadella —que l'any 1966 l'havia nomenat cronista honorari de la ciutat— li encarregà, en cessar de donar classes al Seminari, d'explicar geografia, història i llengua de Menorca als col·legis i grups escolars de Ciutadella, on molts de fillets de la nostra població —entre ells el qui signa aquest escrit— reberen les primeres no-

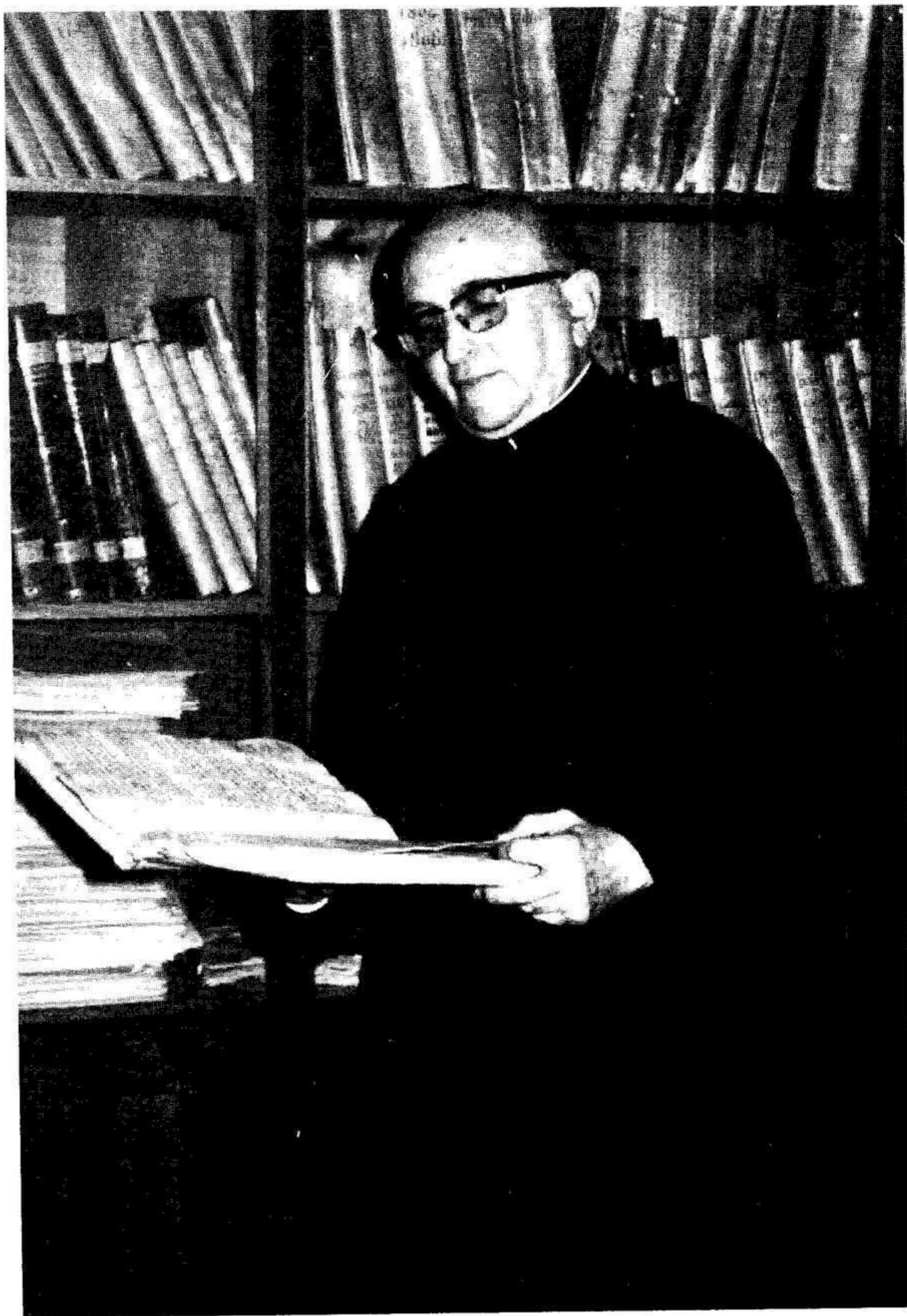
cions d'aquestes matèries, fins aleshores absents de les aules.

El seu interès, que abastava molts camps de les nostres coses menorquines, es concretà en una abundantíssima producció literària, apreciable no sols pel seu contingut, sinó també per la seva forma. No en va, el gran escriptor Josep Pla deia en una obra seva: «Primer, vaig pensar en Ciutadella i un escriptor d'aquesta ciutat que ha escrit el llibre literari-prosa narrativa millor —per al meu gust— que s'ha escrit a Menorca. Vull dir *El rellogge de caixa* de Martí Camps. És un llibre sense dialectalisme, pensant en la llengua que s'hauria de construir, adorable» (2).

La seva obra narrativa s'ha de posar en estreta relació amb la seva tasca d'investigador i divulgador de la història menorquina. Podríem dir que el que caracteritza el món narratiu de F. Martí és l'afany de traslladar al nivell literari fets i figures del nostre esdevenir històric per tal d'atracar-nos, d'aquesta manera, al nostre passat i fer-lo més viu i directe, tot i que, en alguns casos, s'hi observi una lleugera idealització (3). En darrer terme, Fernando Martí, interessat «més que en els fets polítics de la història externa, en els detalls vius de la història interna: la vida ordinària, les preocupacions, la cultura, les vivències socials dels nostres avantpassats», es proposa, també mitjançant la literatura, posar al nostre abast la història menorquina ja que, segons ens diu a la *Iniciació a la Història de Menorca*: «els menorquins

(2) PLA, Josep: *Illes Mediterrànies. 1. De les Medes a les Balears*. Edicions Destino. Edicions 62. Col. Llibre a mà. N. 41. Barcelona 1986. Pàg. 70.

(3) *Llibre de lectures menorquines*. Consell Insular de Menorca. Cardona tipo-offset. Ciutadella. 1981. Pàg. 91-93.

Mn. Martí Camps a l'Arxiu de la Cúria. 20 de desembre de 1982.

no ho poden ser autènticament si desconeixen el passat de l'illa».

Esborrar aquest desconeixement dels menorquins respecte del seu passat per tal que puguin ser autènticament menorquins exigia d'ell estudiar tots els aspectes de la nostra història:

- L'arqueologia (4)
- La genealogia (5)
- L'heràldica (6)
- La biografia (7)
- La vida quotidiana dels segles passats, i especialment del s. XVII (8)

(4) *La basílica Paleocristiana de Son Bou*. Col. Monografies Menorquines núm. 9. Al·lès. Ciutadella.

(5) «Notas genealógicas de las familias Quadrado y Nieto». *Revista de Menorca* 1946. Pàg. 258-265.

En aquest camp desenvolupà una tasca impressionant en els 50 anys que ocupà el càrrec d'arxiver diocesà. Foren centenars les genealogies, de quasi tots els llinatges de Menorca, que realitzà per encàrrec de particulars. Una petita mostra del seu saber en aquesta matèria es pot veure als dos números del col·lectiu folklòric de Ciutadella dedicats a «Els llinatges dels menorquins».

(6) «Acerca del nuevo escudo de Ciutadella, recientemente colocado en la acera del Palacio Municipal». *Rev. Monte Toro* 1963. Pàg. 11.

«Notas sobre la iconografía y la heráldica del gobernador francés de Menorca Conde de Lannion». *Rev. de Menorca* 1963. Pàg. 225-239.

«La heráldica en Menorca y su vinculación con la Historia de la isla». *Rev. de Menorca* 1986. Pàg. 285-335 i 397-511.

(7) «La piedad del héroe Barsola». *Rev. Monte Toro* 1944. Pàg. 28.

«Un menorquín peregrino a Roma en el año Santo 1700». *Rev. Monte Toro* 1950. Pàg. 158.

«¿Qué nos dice de sí mismo en su carta el Obispo Severo?». *Rev. Monte Toro* 1952. Pàg. 25.

«El Paborde Dr. Martí». *Rev. Monte Toro* 1952. Pàg. 106.

«Epistolario familiar de Dom Pedro Sancho y Olives, Abad de Santa María de Ripoll». *Rev. de Menorca* 1948. Pàg. 79-91; 1949 Pàg. 39-55 i 195-216; 1950 Pàg. 65-84 i 182-228.

«Impresiones madrileñas de un joven ciudadelano a fines del siglo XVIII». *R. Menorca* 1962. Pàg. 249-259.

«El noble, magnífico y reverendo señor Don Bernardo-José de Olives de Nadal (1678-1715). Una vida azarosa, breve y bien aprovechada». *Rev. de Menorca* 1987. Pàg. 313-373.

«Errores en la autobiografía del doctor Mateo Orfila» en col·laboració amb Eusebio Lafuente. *Rev. de Menorca* 1988. Pàg. 293-300.

«Datos para una biografía del Rvdo. Dr. Pedro Camps Janer párroco de los menorquines emigrados a la Florida». Ciutadella. Al·lès. 1975.

«El padre Diego Saura y Vell misionero jesuita en Filipinas (1598-1631)». Ciutadella. Cardona tipo-offset. Ajuntament d'Alaior. 1979.

«El comte de Lannion, fundador de Sant Lluís». Gràfiques Rotger, SL. Ferreries, f 1991. Centre Cultural i Esportiu Sant Lluís.

(8) «La vida menorquina en el siglo XVII». *Rev. de Menorca* 1961. Pàg. 41-58.

«Síntesis de la vida en Ciutadella de Menorca durante el siglo XVII». *Rev. de Menorca* 1976. Pàg. 66-83; 1977 Pàg. 33-94.

— La història de l'Església menorquina i de les seves institucions particulars (9)

— L'arxivística (10)

— La història de les poblacions me-

norquines, i especialment de Ciutadella, descrita amb amorosia i profund coneixement (11)

— La mentalitat religiosa i el corporativisme gremial (12)

(9) «Lució alguna vez vestidos postizos la imagen de N.S. de Monte Toro». Rev. *Monte Toro* 1945. Pàg. 54.

«Datos para la historia de la parroquia de Alayor». Rev. *Monte Toro* 1945. Pàg. 61.

«La acción católica menorquina en el siglo V». Rev. *Monte Toro*. Pàg. 67 i seg.

«Este mes se cumplen 393 años del incendio del Santuario de Monte Toro». Rev. *Monte Toro* 1945. Pàg. 107.

«Convento de concepcionistas de Mahón». Rev. *Monte Toro* 1950. Pàg. 126-132 (sense autor).

«Real Monasterio de Santa Clara de Ciudadela». Rev. *Monte Toro* 1950. Pàg. 117-125 (sense autor).

«Los tiempos heroicos de las Carmelitas en Menorca». Rev. *Monte Toro* 1960. Pàg. 69 (sense autor).

«Tercer centenario de un prodigio acaecido en Menorca: El sudor del Santo Cristo dels Peraires». Rev. *Monte Toro* 1961. Pàg. 13 (signat F.M.).

«La restitución de la Diócesis de Menorca, consecuencia de la reconquista española de 1782». Rev. *de Menorca* 1983. Pàg. 111-132.

Significado y misterio de la Catedral. Ciutadella. Cardona tipo-offset. 1974.

«La jurisdicción eclesiástica» a l'obra *Las instituciones de Menorca en el siglo XVIII* coordinada per Romà Piña. Pàg. 269-279. Ciutat de Mallorca. 1986.

(10) «Cuarto centenario de los libros fundamentales de las parroquias de Menorca». Rev. *de Menorca* 1965. Pàg. 302-331.

(11) CIUTADELLA

Ciudadela señorial. Ciutat de Mallorca. Tallers mossèn Alcover. Col. Panorama Balear núm. 14 (signat Plácido Marqués).

«Iniciación a la historia de Ciudadela». Rev. *de Menorca* 1967. Pàg. 145-185.

Ciudadela de Menorca en text i en imatge, on el seu text anava acompanyat amb fotografies de Jaume Fedelich i Ignasi Casanovas. Barcelona. 1971.

Ciudadela de Menorca, contemplada i viscuda per Àngel Ruiz i Pablo. Col. Monografies Menorquines. núm. 58. Ed. Al·lès. Ciutadella. 1991.

FERRERIES

Perfiles históricos de Ferrerías, on diferents articles porten la seva firma. Gràfiques Rotger. Ferreries. 1983.

ES MERCADAL

«Notas sobre la vida cotidiana en Mercadal hace 336 años». *Programa de festes de Sant Martí de 1978*.

ALAIOR

La seva relació amb aquesta ciutat és objecte d'un altre escrit en aquestes pàgines.

(12) «El gremio y cofradía de Santa Escolástica». Rev. *Monte Toro* 1950. Pàg. 21.

«La antigua cofradía de San Cosme y San Damián en Ciudadela». Rev. *Monte Toro* 1950. Pàg. 150.

— El costumari menorquí (13)

I no tan sols portava a terme la tasca investigadora, sinó també la divulgadora, mitjançant diferents històries de Menorca, algunes d'elles vertaders èxits editorials, traduïdes a, diferents llengües,

caracteritzades per la seva claredat en l'exposició (14), o reculls de personatges característics de les diferents èpoques, evidentment novel·lats però sempre amb una base real prou documentada (15).

Com a cronista diocesà, fou autor

«Notas sobre la vida religiosa de Menorca en el siglo XVII». Rev. *Monte Toro* 1961. Pàg. 57.

«Nota histórica acerca de las devociones más populares en Menorca» a *Collectanea E. Serra Buixó*. Balmesiana (Biblioteca Balmes). Barcelona. 1956. Pàg. 273-278.

«Estudio de la antigua religiosidad menorquina». Rev. *de Menorca* 1972. Pàg. 5-78.

(13) «Expresiones piadosas relativas a los difuntos». Rev. *Monte Toro* 1948. Pàg. 123. (sense firma).

«Economía y buen sentido de nuestros antepasados». Rev. *Monte Toro* 1948. Pàg. 137. (sense firma).

«Glosa dels deu manaments». Rev. *Monte Toro* 1949. Pàg. 38.

«Costums de Nadal». Rev. *Monte Toro* 1962. Pàg. 69 (signat F.M.C.).

(14) *Breve Historia de Menorca*. Ciutat de Mallorca. Tallers mossèn Alcover. Col. Panorama Balear núm. 40. 1954.

Breve introducción a la Historia de Menorca. Savir. Barcelona. 1971. Traduïda a l'anglès i a l'alemany.

Iniciació a la història de Menorca. Ciutat de Mallorca. Gràfiques Miramar. Col. Les Illes d'Or núm. 107-108.

(15) «Xilografies Menorquines». Ciutat de Mallorca. Ed. Moll. Col. Les Illes d'Or núm. 85.

El rellotge de caixa. Ciutat de Mallorca. Ed. Moll. Col. Les Illes d'Or núm. 90. 1967.

Retaule menorquí en quaranta figures. Maó. 1972.

Vint caires d'un mateix Sant Joan. Ciutadella. Col. AHIR i Avui núm. 8. Nura. 1974.

Estampes mallorquines del segle XVII. Ciutat de Mallorca. Ed. Moll. Col. Les Illes d'Or, núm. 114.

«Un campaner». *Revista de Menorca* 1965. Pàg. 1-28 (signat efemecé).

A la revista *Monte Toro* publicà amb la firma «F» les següents «Xilografies Menorquines del segle XVII»:

I. Un Frare. 1963. Pàg. 23.

II. Un Cavaller. 1963. Pàg. 31.

III. Un bracer mort de desgràcia. 1963. Pàg. 41.

IV. Un soldat. 1963. Pàg. 60.

V. Una novícia. 1963. Pàg. 66.

VI. Un jurat. 1964. Pàg. 10.

VII. Un vicari de la Parroquial. 1964. Pàg. 22.

VIII. Una senyora. 1964. Pàg. 31.

IX. Un ajusticiat. 1964. Pàg. 39.

X. Una vella devota. 1964. Pàg. 59.

XI. Un senyor Paborde. 1964. Pàg. 65.

XII. Un esclau convertit. 1965. Número de juny (signat F.M.).

XIII. Un rector negat. 1965. Número de juliol-agost (signat F.M.).

de quasi totes les cròniques publicades al Butlletí Oficial del Bisbat de Menorca entre 1941 i 1973 (16).

Començà a col·laborar en diferents periòdics i revistes de l'illa, de Mallorca i Barcelona immediatament després de la guerra civil com *Honderos* (17), *Serra d'Or*, *El Iris* i el diari *Menorca*.

També cal destacar la seva dedicació a l'estudi i la promoció de la nostra festa de Sant Joan, essent membre de la Junta Municipal de Sant Joan entre el 22 d'abril de 1966 i el 20 de maig de 1980 i participant en les diferents biennals. L'any 1967 guanyà la primera biennial literària i artística en la versió d'investigació amb l'obra *Las fiestas de San Juan* i

el 1973, a la segona biennial, guanyà el primer premi de narració amb l'obra *Romance de San Juan*. Així mateix, ha publicat infinitat d'articles de tema santjoaner (18).

Entre els premis que li foren atorgats, cal destacar el de «Protagonista 1970» en l'aspecte cultural, en elecció promoguda pel diari *Menorca*, i el de «Ciutadellenc de s'any», que, en la versió de fabiol de plata, li fou entregat el 26 de gener de 1974.

També fou nomenat membre fundador de l'Institut Menorquí d'Estudis en reconeixement als seus mèrits. FLORENCI SASTRE PORTELLA (*).

XIV. Un heroic pagès poc conegut. 1965. Número de set.-oct. (signat F.M.).

XV. Un governador excomunicat. 1965. Número de nov.-des. (signat F.M.).

XVI. Un cavaller bandejat. 1966. Número de gener-febrer. (signat F.M.).

(16) És impossible ressenyar aquí, mínimament, la seva tasca com a cronista diocesà. Valgui com a exemple de la seva manera de fer, les dues separades del *Butlletí Oficial del Bisbat* titulades «Crónica especial del año mariano en la Diócesis de Menorca» (1954) i «Crónica especial de la Santa Misión en Menorca» (1955).

(17) A *Honderos* signava molts dels seus escrits amb el pseudònim «Z», destacant-ne la sèrie d'articles titulats «Lo que ha perdido Ciudadela durante el dominio rojo».

(18) Per assenyalar-ne algun, donat que no podem ser exhaustius, només citarem aquests: Extraordinari d'*El Iris* de 1976: «El San Juan que no pudo ser Caixer Senyor» (Pàg. 16), signat com a Francisco Taya.

Extraordinari de 1979: «Conocimiento de la fiesta» (Pàg. 18), signat F.M.C.

Extraordinari de 1985: «De cuando los cavallers no asistieron a la misa de Caixers» (Pàg. 48), signat com a Gil de Claramonte.

Extraordinari de 1989: «L'arrest del Jurat Cavaller» (Pàg. 47) signat com a Ramon de saint Genís.

Extraordinari de 1990: «Els Squelles i les festes de Sant Joan» (Pàg. 37).

Dia 16 de Balears de 1990 extraordinari: «La familia Squella en la historia» (Pàg. 27).

Dia 16 de Balears de 1991 extraordinari: «L'amo Marc Comellas Enrich» (Pàg. 10), «Un jove Caixer Senyor» (Pàg. 13), «Donya Soledat de Casteldor i de Santa Cília» (Pàg. 15), «Els actes d'aquestes festes i el seu significat» (Pàg. 21) i molts d'altres.

(*) Arxiver municipal de Ciutadella i diocesà de Menorca, membre de la secció d'Història i Arqueologia de l'IME.

IN MEMORIAM MARIA ÀNGELS CARDONA FLORIT

Maria Àngels Cardona Florit nasqué a Ferreries (Menorca) l'any 1940. Cursà la carrera de Ciències Biològiques a la Universitat de Barcelona, on el seu pas com a alumna deixà en els companys i el professorat —llavors, encara els professors coneixien els estudiants un per un— la imatge d'una noia engrescada pels temes de la natura i de la biologia, decidida, segura d'ella mateixa i de caràcter social i alegre. Es llicencià el desembre de 1963 i, immediatament, inicià la seva tasca d'ampliació d'estudis i de recerca a la càtedra de Botànica, regentada pel doctor Oriol de Bolòs. Ensenyà que feia la tesi doctoral, començà la seva carrera docent a la Universitat. Ocupà successivament els càrrecs de professora ajudant (1963-1966, 1968-1971), adjunta interina (1967, 1971-1972), agregada (1975-1985) al Departament de Botànica (més tard, de Biologia Vegetal) de la Facultat de Biologia de la universitat on s'havia llicenciat. Durant el període 1983-1985 passà a treballar a la Universitat Autònoma de Barcelona (Bellaterra), en comissió de serveis, i l'any 1986 guanyà per concurs-oposició la càtedra de Biologia Vegetal d'aquesta Universitat, càrrec que havia deixat vacant la doctora Creu Casas.

La seva memòria doctoral, que llegí el febrer de 1972, versà sobre l'ecologia i el funcionalisme de diverses comunitats vegetals (alzinars, brolles, pastures, vegetació viària...) de l'entorn barceloní.

Aquesta tesi representà l'obertura d'una nova línia en la recerca geobotànica que es feia en aquell moment a Catalunya, i suposà per a Àngels Cardona un esforç d'adequació metodològica i de programació científica que ella emprengué amb entusiasme i que dugué a terme amb rigor i amb una perseverància inesgotable. El qui això escriu l'acompanyà més d'un cop en les seves recerques de camp i pot testimoniar sobre la constància i el delit que hi esmerçava.

Científicament inquieta, Àngels Cardona fressà encara un nou camí quan, volent temptejar els mètodes més recents de recerca botànica, es dedicà a la cario-sistemàtica vegetal, sota el guiatge de Juliette Contandriopoulos, professora i investigadora a la Universitat de Marsella. En aquest centre féu repetides estades de treball entre els anys 1972 i 1981. Ja l'any 1973 publicà el seu primer article sobre citotaxonomia. I de llavors ençà aprofundí en aquesta línia de recerca, ampliant progressivament els seus temes d'estudi i elevant el nivell dels objectius a atènyer; de manera que, en els darrers anys, era reconeguda internacionalment com una autoritat en els camps de la citotaxonomia vegetal i la citobiogeografia. Ho testifiquen, si més no, les conferències que pronuncià, com a membre invitada, als congressos de la CIESM (Commission Internationale pour l'Exploration Scientifique de la mer Méditerranée) dels anys 1976, 1982 i 1990,

al congrés internacional «Plant and Islands» del 1977 i als congressos internacionals d'OPTIMA (Organization for the Phyto-taxonomic Investigation of the Mediterranean Area) dels anys 1983 i 1989.

No cal dir que, dins les nostres universitats, Àngels Cardona contribuí a la formació de gairebé tots els qui s'han dedicat a la biosistemàtica. I, més directament, dirigí dues tesis sobre citogenètica i citobiogeografia: l'una a la universitat de Barcelona, relativa al gènere *Dianthus*, i l'altra a la universitat Autònoma, concernent al gènere *Bromus*.

Formà part de diversos jurats i comissions internacionals i era membre de les entitats científiques següents:

Institució Catalana d'Història Natural (ICHN). Barcelona.

Societat Catalana de Biologia (SCB). Barcelona.

Societat d'Història Natural de Balears. Ciutat de Mallorca.

Società Botanica Italiana. Florència.

Société de Biogéographie de France. París.

Commission Internationale pour l'Exploration Scientifique de la mer Méditerranée (CIESM); Comité des Milieux Insulaires. Montecarlo.

Organization for the Phyto-Taxonomic Investigation of the Mediterranean Area (OPTIMA). Ginebra-Berlin.

International Organization for Plant Biosystematics (IOPB). Zuric.

Institut Menorquí d'Estudis; Secció de Ciències Naturals. Maó.

D'aquesta darrera entitat en fou membre fundadora. Pertangué al Council de la IOPB durant el període 1987-1989; i fou elegida presidenta de la CIESM per als anys 1991-1992.

Com a apèndix a aquest resum de la figura científica d'Àngels Cardona i de la tasca que portà a terme, trobareu al final del text la relació, intencionalment exhaustiva, de les seves publicacions. Caldria afegir-hi la seva contribució conjuntament amb J. Rita a l'Atles de la flora endèmica de Menorca (MAB i Institut Menorquí d'Estudis), l'informe sobre la urbanització d'Alparico, que li sol·licità l'Ajuntament de Ciutadella, i la seva intervenció en els plans d'ordenació dels termes municipals des Castell, Ciutadella i Sant Lluís.

I tot això, Àngels Cardona ho féu o ho aconseguí malgrat les malvestats que s'abateren damunt d'ella els darrers anys i contra les quals lluità aferrissadament. Immersa en les crisis més profundes de la seva malaltia i marcada per l'infortuni, trobava encara, si més no esporàdicament, motius per a l'esperança i era capaç de parlar de les feines pendents, de recerques que tenia entre mans i de projectes personals.

Pel que fa a d'altres trets característics de Àngels Cardona, fora de la seva activitat professional, vull remarcar d'antuvi la seva fidelitat a la pàtria menorquina, que duia fonament arrelada. Me n'havia parlat amb tanta il·lusió i donant-me'n una imatge tan viva, que la primera vegada que vaig visitar l'illa em semblà que resseguia els llocs i els camins d'un país que el meu esperit havia assimilat ja molt abans de descobrir-lo.

Àngels Cardona tenia un caràcter obert i franc, que no amagava mai reticències ni segones intencions. Amiga dels seus amics, es manifestava amb una sinceritat absoluta, elogiant o felicitant si calia i fent retrets o mostrant dissensió si així ho creia; una sinceritat que de vega-

des podia resultar, fins i tot, un xic incòmoda. Els qui la coneixíem prou bé, però, valoràvem els seus comentaris personals —favorables o no— com a l'expressió fidel del seu pensament o de la seva visió dels fets i de les situacions. No és pas corrent de trobar persones amb qui la comunicació resulti tan planera, sense haver d'endevinar cap rerefons en la seva expressió directa.

De tots els qui ens envolten i es relacionen amb nosaltres podem recollir trets positius, que serveixen de referent a la nostra pròpia condició humana. La lliçó que ens ha deixat Àngels Cardona —o, si més no, la que jo he recollit d'e-

lla— es resumeix en l'entusiasme vital, que li serví per a afrontar moltes maltempades, el rigor científic, que ella convertí en una autoexigència constant, i la sinceritat, que li féu guanyar amistats segures.

La misteriosa balanguera tallà per a ella el fil de la vida la vigília de Nadal de l'any 1991. Ha quedat en el record de familiars i amics i de molts col·legues científics, que la volem retenir dins la nostra memòria tal com era en els anys de la seva plenitud vital: inquieta, feïnera, responsable, franca i alegre.

Descansi en pau.

JOSEP VIGO.

RELACIÓ DE PUBLICACIONS CIENTÍFIQUES D'ÀNGELS CARDONA FLORIT

- 1968 Variaciones fenológicas observadas en *Arbutus unedo* en tres localidades distintas del macizo del Tibidabo. *Collectanea Botanica* 7: 207-212.
- 1969 Observacions termomètriques dins algunes comunitats vegetals del massís de Collserola (barcelonès). *Treb. Soc. Cat. Biol.* 26: 53-57.
- 1972 Funcionalismo y ecología de algunas comunidades vegetales barcelonesas (resum de la tesi doctoral). *Secr. Publ. Intercamb. Univ. Barc.* 15 pp.
- 1973a. Observaciones sobre dinámica de algunas comunidades de la serie evolutiva del encinar. *Acta Geobot. Barc.* 7: 1-15.
- 1973b. Contribution à l'étude cytotaxonomique de la flore des Baléares. *Acta Phytotax. Barc.* 14: 1-20.
- 1974 Estudio citotaxonomico de algunas especies de las islas Medas, Baleares, Córcega y Cerdeña. *Lagasalia* 4: 213-320.
- 1976a. Contribución al estudio citotaxonomico de la flora de las Baleares. *Lagasalia* 6: 265-274.
- 1976b. (en col·laboració amb J. Terradas i J. Vigo). Sobre la planta del género *Crasula* descubierta en el Baix Llobregat. *Collectanea Botanica* 10: 143-146.
- 1976c. (juntament amb altres autors). Espècies o grups amenaçats: cormòfits (plantes superiors). Zones amenaçades o conflictives: litoral menorquí. Dins R. Folch, ed. *Natura, ús o abús. Llibre Blanc de la gestió de la natura als Països Catalans*: 205-207 i 307-311. Barcelona.

- 1976d. (en col·laboració amb altres autors). Impressions sobre la vegetació de l'illa de Cabrera II. Del port de Cabrera a la punta de l'Imperial i al Niu de s'Àguila. *Treb. Inst. Catal. Hist. Nat.* 7: 113-117.
- 1977a. Contribució a l'estudi citotaxonòmic de la flora de les Balears. *Bull. Inst. Catal. Hist. Nat.* 41 (Secc. Bot. 2): 83-94.
- 1977b. (en col·laboració amb J. Contandriopoulos). L'endémisme dans les flores insulaires méditerranéennes. *Mediterranea* 2: 49-77.
- 1977c. (en col·laboració amb J. Contandriopoulos). L'endémisme dans les flores insulaires méditerranéennes. *Rapports CIESM* 24: 69-73.
- 1978a. Contribució a l'estudi citotaxonòmic de la flora de les Balears. *Col. Soc. Catal. Biol.* 10-11: 51-67.
- 1978b. Números cromosòmicos para la flora española. *Lagascalia* 7: 191-216.
- 1979a. Consideracions sobre l'endemisme i l'origen de la flora de les Balears. *Bull. Inst. Catal. Hist. Nat.* 44 (Sec. Bot. 3): 7-15.
- 1979b. (en col·laboració amb J. Contandriopoulos). Endemism and Evolution in the Islands of the western Mediterranean. Dins D. Bramwell, ed. «Plants and Islands»: 133-169.
- 1979c. (en col·laboració amb E. Sierra). Sobre *Galium crespianum* de Balears i *G. foliosum* de l'Àfrica del Nord. *Fol. Bot. Miscel.* 1: 31-36.
- 1980a. (en col·laboració amb J. Contandriopoulos). Números cromosòmicos para la flora española. *Lagascalia* 9: 272-284.
- 1980b. Funcionalisme i ecologia d'algunes comunitats vegetals barcelonines. *Arx. Sec. Cièn. (IEC)* 59. 348 pp.
- 1980c. *Estudi de les zones d'interès botànic i ecològic de Menorca*. 44 pp. Consell Insular de Menorca.
- 1981a. (en col·laboració amb E. Sierra). Contribución al estudio del género *Rubia*. Táxonnes mediterráneo-occidentales y macaronésicos. *An. Jard. Bot. Madrid* 37: 557-575.
- 1981b. L'origen de la flora de les illes Balears. *Est. Balear.* 0: 13-21.
- 1981b. (en col·laboració amb J.M. Montserrat). Étude cytotaxonomique de quelques *Arenaria* L. du nord-est de l'Espagne. *Biol. Ecol. Médit.* 3: 13-22.
- 1981c. *Enciclopèdia de Menorca. Botànica*, fasc. 1-2. 52 pp. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- 1981d. *Lycium barbarum* en Menorca (Balears). *Boll. Soc. Brot.* 53: 1111-1114.
- 1982 *Enciclopèdia de Menorca. Botànica*, fasc. 3-4. 44 pp. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- 1983a. *Enciclopèdia de Menorca. Botànica*, fasc. 5-6. 40 pp. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- 1983b. (en col·laboració amb L. Llorens i E. Sierra). *Dorycnium pentaphyllum* Scop. subsp. *fulgurans* (Porta) comb. nova; étude biosystématique. *Rapports CIESM* 28: 105-106.
- 1983c. (en col·laboració amb J. Rita). Aportació al coneixement de la flora balear. *Fol. Bot. Miscel.* 3: 35-42.

- 1983d. (en col·laboració amb J. Contandriopoulos). Chromosomic Numbers Reports. *Taxon* 32: 323-324.
- 1983e. (en col·laboració amb L. Llorens i E. Sierra). Étude biosystématique de *Dorycnium pentaphyllum* Scop. subsp. *fulgurans* (Porta) comb. nova, endémique des Baléares orientales. *Collectanea Botanica* 14: 133-150.
- 1983f. (en col·laboració amb J.M. Montserrat). *Arenaria conimbricensis* subsp. *cavanillesiana* (Font Quer) Cardona et Montserrat Martí. Dins W. Greuter & Th. Raus, eds. «Med-Checklist Notulae 8. *Willdenovia* 13: 280.
- 1984a. (en col·laboració amb J. Contandriopoulos). Caractère originale de la flore endémique des Baléares. *Bot. Helv.* 94: 101-132.
- 1984b. (en col·laboració amb E. Barreno i altres). Listado de plantas endémicas, raras o amenazadas de España. *Inform. amb.* 3:1-24.
- 1984c. *Sarcoscypha coccinea* nova per a les Balears *Fol. Bot. Miscel.* 4:91.
- 1984d. Caryosystématique et différenciation évolutive de quelques *Rubia méditerranéennes*. *Webbia* 38: 513-529.
- 1985a. El coneixement florístic de Menorca. *Bull. Inst. Catal. Hist. Nat.* 50: 125-133.
- 1985b. (en col·laboració amb M. Bernal i altres). La biosistemàtica als Països Catalans: estat actual i perspectives de futur. *Bull. Inst. Catal. Hist. Nat.* 50: 327-334.
- 1986a. (en col·laboració amb J. Contandriopoulos i E. Sierra). Etude biosystématique comparée d'*Anthyllis hystrix* (Willk. ex Barc.) comb. nova et d'*A. hermanniae* L. *Orsis* 2: 5-25.
- 1986b. *Ganoderma lucidum* nova per a Menorca. *Fol. Bot. Miscel.* 5: 147.
- 1987a. *Enciclopèdia de Menorca. Vegetació*, fasc. 1. 17 pp. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- 1987b. *Enciclopèdia de Menorca. Vegetació*, fasc. 2. 18 pp. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- 1987c. *Enciclopèdia de Menorca. Vegetació*, fasc. 3. 18 pp. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- 1987d. (en col·laboració amb C. Gómez Campo i altres). *Libro Rojo de especies amenazadas de la España peninsular e Islas Baleares*. ICONA. Madrid.
- 1988a. (en col·laboració amb M.T. Garnatje). Fitodermologia i cariologia d'*Onobrychis viciifolia* Scop., *O. supina* (Chaix) DC. i *O. saxatilis* Lam. de Catalunya. *Orsis* 3: 55-65.
- 1988b. (en col·laboració amb F. Lloret). Cariologia i distribució del gènere *Bromus* L. (Sec. *Pnigma Dumort.* i Sec. *Ceratochloa* (Beauv. Griseb.) a Catalunya. *Orsis* 3: 51-54.
- 1988c. *El món vegetal*. 246 pp. Dins J.M. Vidal, *Enciclopèdia de Menorca*, tom II. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- 1988d. Profile of a Lab. *IOPB Newsletter* 11: 5-6.
- 1988e. (en col·laboració amb A. Aguilera, G. Mateo i A.M. Romo). Plantes superiors endèmiques dels Països Catalans. Dins R. Folch, ed. *Història Natural dels Països Catalans* vol 6: 387-396. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

- 1988f. (en col·laboració amb J. Vigo i altres). Botànica. Dins «El foc al bosc». *Troba-des amb la ciència* 52 (2): 23-48. CIRIT. Barcelona.
- 1991 (en col·laboració amb N. Xena de Enrech i J. Mathez). Estudio citotaxonómico del género *Fedia Gaertn.* (*Valerianaceae*). *An. Jard. Bot. Madrid* 48: 157-169.

En premsa:

- a) (en col·laboració amb R. Verlaque i altres). Quelques exemples de spéciation insulaire en Méditerranée occidentale. *Botanica Chronika*.
- b) L'origine de la flore des iles Baléares: endémisme, paléogéographie, paléozoologie, action anthropique. *Rapports CIESM*.
- c) Reports to IOPB Chromosome Data 3 (C.A. Stace, ed.). *IOPB Newsletter* 17.
- d) (en col·laboració amb F. Lloret). A cytological, cytogeographical and evolutionary study of the annual invader *Bromus*. I. Sect. *Genea Caryologia*.

VIDA DE L'ATENEU (PRIMER SEMESTRE DE 1992)

En el decurs del primer semestre de 1992 l'Ateneu ha desenvolupat les següents activitats: 22 conferències, una pel·lícula setmanal del Cine Club, tres concerts del Grup Filharmònic, sis debats, cinc exposicions de fotografies i pintura, dos homenatges (a Fernando Martí i Camps i a Joan Seguí i Rodríguez) i els lliuraments del Premis Ateneu d'Investigació Històrica 1991 i del Saló de Primavera de 1992.

Pel que fa a les conferències, cal esmentar-ne les donades pels periodistes Mateo Madrudejos, Fabio y Gregorio Morán sobre qüestions de política nacional i internacional. També les dels escriptors Enric Jardí, Borràs Betriu, Carlos Rojas i Joan Perucho. Les dels polítics Roc Fuentes i Pablo Castellanos. Les dels especialistes Dr. Corbella, Francis Benedeti, Xavier Grau i Diego Collado. Les de teòlegs com Joan Bada i Alfredo

Tamayo. I, finalment, la de l'economista Ricard Fornesa.

Els debats, amb una gran participació de públic, han tractat assumptes d'interès com ara el Pla d'usos del port de Maó, els serveis socials a Menorca, joventut i participació, la situació del formatge, els problemes del foment del treball i la protecció de l'atur.

Els homenatges han estat, el primer, al fundador de la *Revista de Menorca*, Joan Seguí i Rodríguez i, el segon, a la memòria de l'historiador i prevere Fernando Martí i Camps.

Els Premis Ateneu de Maó, lliurats el mes de gener, van correspondre al professor Andreu Murillo pel seu estudi sobre l'aristocràcia i la burgesia a la Menorca preindustrial. I el premi del Saló de Primavera (lliurat el maig), a Miquel Llinàs i Martí. MIQUEL ÀNGEL LIMÓN.

ACTIVITATS REALITZADES PER L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS

PUBLICACIONS

Durant el primer semestre de 1992 l'Institut Menorquí d'Estudis ha publicat els següents llibres:

Els colors de l'edat, de Pere Gomila, número 5 de la col·lecció Xibau.

Menorca. Medio siglo de dominaciones extranjeras (1708-1763), de Micaela Mata. Núm. 5 de la col·lecció Cova de Pala. Ha estat subvencionat per la Caixa de Balears «Sa Nostra».

Història de la Invenció de Nostra Senyora del Toro. Edició a cura d'Antoni-Joan Pons i pròleg d'Enric Cabra. Núm. 10 de la col·lecció Capcer. Subvencionat per la Confederación Española de Centros de Estudios Locales (CECEL), entitat dependent del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, de la qual és membre l'IME.

Col·laboracions:

Primer volum de la *Miscel·lània a Jordi Carbonell*, publicat per l'Abadia de Montserrat amb la col·laboració de l'IME i altres entitats vinculades a la cultura catalana.

Actes de les VI Trobades Científiques de la Mediterrània. Energia, medi ambient i edificació (1990). Col·laboració amb la Comissió Interdepartamental de Recerca i Innovació Tecnològica (CIRIT) de la Generalitat de Catalunya i l'Institut d'Estudis Catalans.

Història de la premsa periòdica a Menorca 1912-1978, de Juan Francisco Sánchez Nistal i Margarita Moragues Arnau. En col·laboració amb la Biblioteca Pública de Maó.

Situació econòmica i social del camp a Menorca, Alfons Xavier Méndez. Col·laboració amb Unió de Pagesos (Col. Arrels, 2).

JORNADES

III Seminari de Gestió Ambiental. El patrimoni natural a Menorca: coneixement, conservació i sensibilització. Ateneu de Maó, 12, 13 i 14 de juny.

Organitzat conjuntament per l'IME, el Grup d'Ornitologia Balear i Defensa de la Naturalesa, la Societat d'Història Natural de les Balears i la Institució Catalana d'Història Natural.

EXPOSICIONS

Del 29 de maig al 10 de juny, *Exposició Francesc Cardona i Orfila (1833-1892)* a la Sala de Cultura de Sa Nostra. Exposició realitzada per Antoni Puertas Puyol, en el marc commemoratiu del centenari de la mort d'aquest naturalista maonès.

DONACIONS I CONVENIS

Mitjançant un conveni signat el dia 2 de març de 1992, la família de Joan Joaquim Rodríguez Femenias cedí a l'Institut Menorquí d'Estudis el llegat de l'il·lustre botànic i naturalista maonès (1839-1905), patrimoni que inclou l'herbari, la correspondència científica i part de la seva biblioteca. A canvi, l'IME es compromet a restaurar i classificar la col·lecció botànica i la correspondència, a fi de posar-la a l'abast dels estudiosos, i a realitzar una exposició pública de tot el material. D'aquesta manera, Menorca

engrandeix el seu patrimoni cultural gràcies a la col·laboració entre els propietaris del llegat i les institucions públiques.

Una altra donació important per a la biblioteca de l'IME ha estat la realitzada pel catedràtic de mineralogia i cristal·lografia José Luis Amorós, que ha cedit la seva col·lecció de la revista *Science* des de l'any 1985. Aquesta revista, que publica l'American Association for the Advancement of Science, recull les principals novetats sobre investigació biotecnològica, genètica, estudi del cosmos, geologia i nous materials. Queda també a disposició de tots els interessats.

TREBALLS D'INVESTIGACIÓ FINALITZATS

En el primer semestre de l'any s'han acabat els següents projectes d'investigació becats per l'IME:

«Mapa dels sòls de Menorca», realitzat per Ramon Vallejo i Irene Rodríguez, del Departament de Biologia Vegetal de la Universitat de Barcelona.

«Catalogació i inventari del material didàctic, científic i bibliogràfic de l'Institut de Batxillerat Joan Ramis i Ramis de Maó», duit a terme per Antoni Puer-

tas Puyol, professor d'aquest institut.

PREMIS

S'ha concedit el VIIè. Premi d'Investigació Cultural Francesc de Borja Moll, instituït per l'Ajuntament de Ciutadella i convocat per l'Institut Menorquí d'Estudis, al projecte «Aproximació a l'anàlisi dels poblats de Menorca a l'època pretalaiòtica» presentat per Josep Simó Gornés, Joana M. Gual, Antoni López i Joan C. de Nicolàs.

CONVOCATÒRIES

II Premi d'Investigació sobre es Mercadal i Fornells, instituït per l'Ajuntament des Mercadal i dotat amb 200.000 pessetes, per a promocionar estudis de temàtica lliure sobre la població, economia, història, etc. dels termes esmentats. Termini de presentació: 15 de maig de 1992.

VIIè. Premi d'Investigació Cultural Francesc de Borja Moll, instituït per l'Ajuntament de Ciutadella i convocat per l'Institut Menorquí d'Estudis. Àmbit d'investigació: llengua i literatura. Import: 300.000 ptes. Termini de presentació: 15 de novembre de 1992.

ACTA DEL SISÈ PREMI D'INVESTIGACIÓ CULTURAL «FRANCESC DE BORJA MOLL»

A Ciutadella de Menorca i a Les Cases Consistorials de l'Excm. Ajuntament de Ciutadella de Menorca, essent les dotze hores del dia 16 de gener de 1992, es reuneix el Jurat corresponent al Sisè Premi d'Investigació Cultural «Francesc de Borja Moll», instituït per l'Excm. Ajuntament de Ciutadella i con-

vocat per l'Institut Menorquí d'Estudis per tal de qualificar en aquesta sisena edició els projectes d'investigació sobre prehistòria i història antiga de Menorca.

Composen el Jurat els senyors: Guillem Bosch Gorriás, Regidor de Cultura, com a representant de l'Ajuntament de Ciutadella, Josep M. Fullola Pericot, ca-

tedràtic d'arqueologia de la Universitat de Barcelona, Andreu Murillo Tudurí, llicenciat en història i membre de la Secció d'Història i Arqueologia de l'IME, i Margarida Orfila Pons, professora titular d'arqueologia de la Universitat de Granada i membre de la Secció d'Història i Arqueologia de l'Institut Menorquí d'Estudis; actua com a secretària Jenny Mandret Abelló.

Es relacionen seguidament els treballs presentats i que corresponen a:

1.- *«Aproximació a l'anàlisi territorial del món pretalaiòtic de Menorca»* de Simó Gornés Hachero, Joana M. Gual Cerdó, Antoni López Pons i Joan C. de Nicolás Mascaró.

2.- *«La necròpolis talaiòtica de Cales Coves: anàlisi de l'estructura social a la prehistòria final de Menorca»* de Simó Gornés Hachero.

Aquest Jurat proposa per unanimitat que sigui concedit el Premi d'Investigació Cultural «Francesc de Borja Moll» en l'àmbit de prehistòria i història antiga

de Menorca, en la seva sisena convocatòria, al treball de Simó Gornés Hachero, Joana M. Gual Cerdó, Antoni López Pons i Joan C. de Nicolás Mascaró, titulat *«Aproximació a l'anàlisi territorial del món pretalaiòtic de Menorca»*.

El Jurat vol destacar l'interès que tindria per a l'estudi de la prehistòria de Menorca la realització de tots els projectes, però tenint en compte les característiques del premi, recomana als autors del treball centrar-se prioritàriament en l'estudi macroespacial, on amb tota seguretat aconseguiran unes conclusions molt importants per al coneixement de la matèria d'estudi.

I, essent les dotze hores i trenta minuts, s'aixeca la reunió, de tot el qual certific, secretària del Jurat, i signen amb mi els membres del mateix. JENNY MANDRET ABELLÓ, ANDREU MURILLO TUDURÍ, JOSEP M. FULLOLA PERICOT, MARGARIDA ORFILA PONS, GUILLEM BOSCH GORRÍAS.

FE D'ERRATES

REVISTA DE MENORCA. QUART TRIMESTRE 1990

La fotografia que aparegué a l'article «*Francesc d'Albranca: coordenades històrico-culturals*» de Josefina Salord, publicat al número corresponent al quart trimestre de 1990, pàg. 417, no representa Francesc d'Albranca, tal com s'indica al peu i tal com figura a la part posterior de l'original dipositat a l'Arxiu Municipal de Maó, sinó que és el retrat de l'eminent pedagog Antoni Joan, segons ens han confirmat alguns lectors d'aquesta revista.

REVISTA DE MENORCA. TERCER TRIMESTRE 1991

Article de Bernat Mateo Álvarez *Datos para el conocimiento de la flora de Menorca*.

A la pàg. 412, on diu: «*Erodium eichardii*», ha de dir «*Erodium reichardii*»;

on diu «*Astragalus boeticus*», ha de dir «*Astragalus baeticus*»;

on diu *Pulicaria dysenterica* Gaertn», ha de dir «*Pulicaria dysenterica* Gaertn».

Les fotografies de la pàgina 415 tenen els peus de foto canviats, de manera que l'espècie *Teucrium asiaticum* és la planta de l'angle superior esquerre; *Conium maculatum* és la de la angle superior dret; *Sisymbrium polyceratum* és la de la part inferior esquerra, i *Solanum dulcamara* és la de la part inferior dreta.

A la pàgina 416, han de desaparèixer les comes que figuren a continuació de *Teucrium lancifolium* i d'*Emex spinosa*.

A la pàgina 417, s'ha d'eliminar la coma situada després d'*Sparganium ramosum*.

REVISTA DE MENORCA

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

PRESENTACIÓ DELS ORIGINALS

Els originals es presentaran per duplicat, mecanografiats per una sola cara i a doble espai, en fulls DIN A-4, de 30 línies de 70 pulsacions.

La seva extensió no sobrepassarà les 30 pàgines, incloent-hi figures, fotografies, taules, notes i bibliografia, que aniran en fulls a part al final de l'original. En qualsevol cas, el Consell de Redacció considerarà cada treball en particular i decidirà el que trobi convenient en relació a l'extensió i il·lustracions d'un original.

Al primer full de cada treball hi haurà:

1. Títol.
2. Nom de l'autor o dels autors en la forma amb què vulguin signar.
3. La institució o centre al qual pertanyen o titulació acadèmica i la seva adreça particular (inclòs el número de telèfon).

Els originals es presentaran en català o castellà. Les cursives es representaran per un subratllat senzill i les negretes per un subratllat ondulat.

BIBLIOGRAFIA

S'afegirà en full a part, ordenada alfabèticament pels llinatges dels autors, referint-se només als articles o llibres citats en el text.

Les referències es faran amb el següent ordre:

1. Llinatge/s, nom de l'autor (en majúscules).
2. Any de la publicació, entre parèntesis.
3. Títol de l'obra o article.
4. Nom de la publicació periòdica, tom o volum, número o fascicle, lloc d'impressió (si s'escau) i pàgines; o: nom de l'editor del llibre o publicació no periòdica, lloc d'impressió i pàgines en rodones.

Les referències bibliogràfiques aniran intercalades en el text i es faran entre parèntesis, indicant el nom de l'autor, l'any de publicació i pàgina o pàgines, separats per una coma (per ex. RAMIS, 1818, pp. 10-12).

IL·LUSTRACIONS

Es fixa un màxim de cinc il·lustracions per original, ampliable a criteri del Consell de Redacció. Les taules o il·lustracions aniran en fulls independents. Els dibuixos o gràfics es presentaran en tinta xinesa negra, pre-

ferentment damunt paper vegetal o damunt un altre suport sempre que tinguin la qualitat adequada. Les fotografies, preferentment en blanc-i-negre, tindran el contrast i la nitidesa adequats per a la seva publicació. Tota casta d'il·lustració entrarà en el text amb el nom de figura i l'autor haurà d'indicar en l'original, als marges, on vol que siguin intercalades les diferents taules i figures.

NOTES A PEU DE PÀGINA

Les notes a peu de pàgina s'evitaran al màxim. En tot cas, en l'original, aniran en full independent com els peus de figura.

PROVES D'IMPRESSA I SEPARATES

S'enviaran proves d'impressa a corregir pels autors a l'adreça indicada, però no s'acceptaran modificacions respecte del text original que no siguin de caràcter ortogràfic o tècnic. Les proves d'impressa s'hauran de retornar a l'editor en un termini de temps màxim de deu dies; en cas contrari, la Redacció podrà decidir entre ajornar la publicació del treball o corregir-lo, declinant tota responsabilitat sobre aquells errors que es poguessin cometre.

Un cop publicat el treball, l'autor o els autors de cada article rebran gratuïtament 25 separates. Si en desitgen un nombre superior, els autors ho indicaran per escrit en tornar les proves d'impressa corregides i l'excés anirà al seu càrrec.